

KAZALO / CONTENTS

DUŠKO TRAVAR Max Weber revisited <i>Max Weber revisited</i>	1-6
JOSIP ĆIRIĆ Znanstvena fikcija i filozofija <i>Science Fiction and Philosophy</i>	7-14
MIRKO JAKIĆ Kritika Kantovog kriticizma <i>A Critique of Kant's Criticism</i>	15-25
IRIS TIČAČ Recepcija Kantove etike u "Minhenskoj fenomenologiji" <i>Die rezeption von Kants ethik im "Muenchener phaenomenologie"</i>	27-35
STJEPAN JAGIĆ Etnocentrizam i sociodemografska obilježja u Hrvatskoj <i>Ethnocentrism and Sociodemographical Characteristics in Croatia</i>	37-51
ZLATKO MILIŠA, ANTE VUKASOVIĆ Mladi i obitelj: žrtve neučinkovitih zakona i kampanja <i>Young People and Families: Victims of Ineffective Laws and Campaignes</i>	53-81
ANČI LEBURIĆ, ZORANA ŠULJUG Istraživanja i analize jezika u sociokulturnom kontekstu <i>Research and Analysis of Language in a Sociocultural Context</i>	83-98
INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, GARDENIJA KARABAN Internet i javna sfera <i>The Internet and the Public Sphere</i>	99-113
INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, ŽELJKA TONKOVIĆ Kiberfeministički pristup rodu, tijelu i tehnologiji <i>Cyberfeminist Approaches to Gender, The Body and Technology</i>	115-131
UPUTE SURADNICIMA <i>Instructions to Contributors</i>	133-135

MAX WEBER REVISITED

DUŠKO TRAVAR
Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK: 177:007
Izvorni znanstveni članak, *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 11. VII. 2005.

Weberovo razdvajanje znanstvene spoznaje od vrijednosti autor razmatra u odnosu prema kritičkom racionalizmu, konstruktivizmu i kritičkoj teoriji.

KLJUČNE RIJEČI: *ideja komunikacije lišena dominacije*

Prof. Esadu Ćimiću

Dosjetkom se ne može nadomjestiti rad.

*"Osobnosti u znanstvenoj oblasti ima jedino
onaj tko služi samoj stvari znanosti.
A tako je ne samo u znanstvenoj oblasti."*

Max Weber: Znanost kao poziv

U okviru nastojanja oko "rehabilitiranja" praktičke filozofije, Weberovo "scijentističko" razdvajanje znanstvene spoznaje uzete neovisnom o vrijednosti i moralnoj odluci važi kao kamen spoticanja, kao neka vrsta pogrešne koncepcije koja se svojim teorijsko-znanstvenim i filozofijskim posljedicama da usporediti samo s Descartesovim dalekosežnim odvajanjem duha i tijela. Zastupnici najrazličitijih filozofijskih pravaca nastoje pokazati – u suprotnosti prema tobožnjem dragovoljnom samoograničavanju moderne znanosti koje zastupaju Max Weber i sljedbenici – ukoliko su racionalna rasprava o pitanjima vrijednosti kao i racionalno opravdanje normi prakse još uvijek mogući. Tu se radi o nekoj vrsti "spora oko pozitivizma" u okviru suvremene praktičke filozofije. Za prosudbu tih kontroverzi u ovome što slijedi, pozicija se Maxa Webera sučeljuje s trima filozofijskim školama: s kritičkim racionalizmom, konstruktivizmom i tzv. kritičkom teorijom.

Znanstvena spoznaja po Maxu Weberu ima posla s empirijskim osiguranim činjeničnim tvrdnjama kao i svime onim što stoji u nekom logičkom odnosu. Znanstveni sudovi tvrde da nešto *jest* slučaj, oni stoga mogu biti istiniti ili pogrešni. Vrijednosni sudovi i normativni iskazi nasuprot tomu postavljaju zahtjeve da nešto *treba biti*

procijenjeno ili ostvareno neovisno o tomu da li je to već slučaj ili nije. Oni se ne odnose na *bivstvo*, *postojanje*, već na *treba da*. Uslijed različitosti *biti činjenicom* i *treba biti* glede kvaliteta prema Maxu Weberu ne postoji logički put od znanstvenih spoznaja do uspostave sudova vrijednosti, i obrnuto.

- 1) Objektivnost znanstvenih spoznaja samo je onda zajamčena ako se za njihovo utemeljenje ne izvode nikakvi argumenti razine vrijednosti. U tome se sastoji načelo znanosti pripadne *lišenosti vrijednosnih sudova*, tj. *Načelu objektivnosti*: nije zabranjeno, čak je poželjno – tako Max Weber – da znanstvenik poduzima vrednovanja; ali on ih ne smije prikazivati kao objektivno obvezatne rezultate svoje znanosti, već ih mora označiti izrično kao svoje subjektivno osobno mnijenje.
- 2) Obrnuto, nemoguće je iz znanstvenih spoznaja u oblasti razine *biti činjenicom* zaključivati na važenje sudova vrijednosti ili moralnih normi. U tome se sastoji – kako su to drugi izrazili – nedopustivost "naturalističke greške", tj. zaključka od "jest" na "treba da jest".¹

Načelo 1) može se nazvati i *scijentističkim* načelom: znanost u objektivnom i stoga intersubjektivno obvezatnom smislu moguća je samo kao znanost koja isključuje vrednovanje. Naprotiv, u načelu 2) je sadržana Weberova pozicija moralno filozofijskog *iracionalizma* i stoga *decizionizma*: budući da se sudove vrijednosti ne da utemeljiti znanstveno, u odnosu na norme i "aksiome vrijednosti" moguć je, na koncu konca, samo iracionalan izbor, tj. odluka.

Max Weber time nije shvaćanja da se pitanje u vezi s etičkim ili vrijednosnim problemima uopće ne bi moglo istraživati znanstveno ili racionalno. On je tek mišljenja da se "krajnji aksiomi vrijednosti", tj. najviše normativne postavke ciljeva ("svrha") ne može utemeljiti znanstveno ili racionalno. Pod hipotetičkom se pretpostavkom takvih prvih postavki samorazumljivo da raspravljati o odlučnijim pitanjima i posljedicama s time u svezi. Moguća je rasprava: 1. o izboru sredstava za dosezanje određene svrhe, 2. o mogućim posljedicama koji se mogu javiti ostvarivanjem te svrhe. Znanstvenotehnički utemeljen odgovor na prvo pitanje za ishod može imati da određeno postavljanje cilja uopće nije ostvarivo, dakle ne može biti predmetom moralnog zahtjeva. Ispitivanje drugog pitanja može imati za ishod da određena postavka cilja u posljedicama povezanim s njihovim ostvarivanjem (uz što ide i izbor i sredstava) proturječi posljedicama što proizlaze iz drugačije postavke vrijednosti, tj. da se obje s tim povezane postavke cilja ujedno ne mogu ostvariti (sukob vrijednosti). U tom slučaju, opet, nije racionalno odlučivo, nego se da odlučiti jedino novom postavkom vrijednosti, kojoj vrijednosti treba priznati prvenstvo. Napokon, prema Maxu Weberu moguće je još i ono postupanje prema etičkim, tj. vrijednosnim pitanjima, koje se može nazvati metaetičkim: može se "empirijski" utvrditi vrijednosna držanja drugih, prema okolnostima ih čak razumijevajući objašnjavati – ali sve to nikako ne znači da bi njihovo važenje bilo utemeljeno racionalno.

Kritički racionalizam pokušava racionalnu "metodu kritičke provjere" primijeniti i kod postupanja s etičkim hipotezama (tj. praktičkopolitičkim programima). U odnosu na činjeničke znanosti pri svim ograničenjima koja su u međuvremenu načinili kritičari te

¹ Vidi: D. Travar, "Problem Kantova rješenja razdio filozofije, psihologije, sociologije i pedagogije faktičnosti i univerzalnosti vrijednosti", u: RADOVI, (13), Zadar, 1997., str. 12, bilj. 11.

metode – za tu metodu važi načelo falsifikacije: nevaljanost teorija se pokazuje da ih se opovrgava na "činjeničkom" iskustvu "stvarnosti". A iskustva u odnosu na činjenice su, na koncu konca, iskustva "biti činjenicama". Te se glavna stvar pri pokušaju da se falsificiraju i etičke hipoteze² (da bi se pritom pronašle one koje se mogu "ovjeroviti") sastoji u tomu da ne postoje nikakva "iskustva u smislu *treba da*" što se daju usporediti s osjetilnim promatranjima, iskustva po kojima bi se morale opovrgnuti normativne teorije ako bi dopustivim bila smisaona razmatranja što ih vrši kritički racionalizam u odnosu na činjeničke znanosti prenijeti u normativne znanosti. Tko hoće norme racionalno utemeljiti, ne može se npr. pozivati na božansku objavu. Ali onda nema nikakve instance neovisne o ljudskoj postavi (i upotrebi), kojom bi se mogla ona dovesti *ad absurdum*. Onda u svakom slučaju *jedna* ljudska postavka stoji nasuprot *drugoj* bez neovisnog suca koji stoji ponad tih postavki. Povodom "iskustva onoga što jest", takoreći, mogu neuspješnim biti samo "sastojine onoga što jest" što kao temeljne stoje u raspravi, može isključiti samo neostvarive (čije *postojanje* nije moguće). Unutar punine onoga čime se u tome još "može ovladati", on ipak nema nikakva dodatnog kriterija više da bi mogao razlikovati između "dobra" i "zla", tako da tu nema odgovora upravo na odlučujuće pitanje moralnog procjenjivanja. Čak i stajalište da se takve moralne hipoteze svakad ovjerovljuju, da određeni interesi i potrebe bolje odgovaraju od drugih hipoteza, ne rješava dilemu, da je pritom pretpostavljeno *potvrđivanje* interesa i potreba sa svoje strane *vrijednosna* odluka. Tu se u svakom slučaju neizbježnu dilemu može nazvati "moralnofilozofijskim krugom".

Racionalnost, u široko shvaćenom smislu, se prema Popperu sastoji u tomu³ da u obzir dolaze kako argumenti mišljenja, tako i argumenti intersubjektivno dostupnog iskustva. U činjeničkim znanostima se može u tom smislu zajamčiti racionalnost, kako u odnosu na racionalne zaključke, tako i u odnosu na njihove premise. (I jednostavna falsifikacija npr. mora argumentirati počevši od premisa koje se mogu dokazati iskustvom.) Pri kritičkoj provjeri vrijednosnih sudova ipak se makar se premisama dopada teškoća, na koje se kritika morala osloniti. Svojim odbijanjem "klasičnog modela utemeljenja" kritički racionalisti odveć lako zaboravljaju da je "ideja kritike" bez temelja ako se kritika podjednako ne može osloniti na racionalno *fundirane* argumente.

Kako kod *konstruktivizma*, tako i kod kritičke teorije bitna je ideja komunikacije što je lišena dominacije, koja treba jamčiti racionalnost konsenzusa u normativnim pitanjima što je dragovoljno priznaju svi sudionici. Tko ipak očekuje da se taj konsenzus uspostavlja na osnovi dragovoljnosti stoga *jer* je racionalno utemeljen, doživljuje, na svoje iznenađenje, da konsenzus – obrnuto – treba biti racionalan ako se donese stoga što počiva na dragovoljnom priznavanju svih sudionika (dakle postoji lišen dominacije). Um koji treba omogućiti slobodno priznavanje, sa svoje se strane vraća kružno na upravo tu slobodu, tako da pitanje o specifičnoj svojevrsnosti "praktičkog uma" koji konstituira "praktičku filozofiju" ostaje na kraju bez odgovora. Ključno mjesto pritom je sljedeće: iz toga da se *bez* slobode od dominacije racionalnost može jamčiti, a kamoli definirati. Naročito se tim načelom ne može odrediti racionalnost shvaćena specifično kao *praktički* um, racionalnost koja treba omogućiti kao takva je samorazumljiva

² Albert, H. (1968¹) *Traktar über kritische Vernunft*, 4. verb. Aufl., J.C. B. Mohr, Tübingen, 1980, III, odsjek 12.

³ Popper, K. R. (1945¹) *The open Society and Its Enemies*, II, Fifth Edition, repr. 1977., Ch. 14. " The

Autonomy of Sociology", str. 89. – 99. Hrv. Verzija: Popper, K.R. (2003) *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, preveli D. Karaman, D. Polšek i F. Grgić, KruZak, Zagreb, sv. 2, poglavlje 14.

pretpostavka *svake* vrste odnosa prema samoj stvari, kako u znanostima, tako i u etici; dakle ona ne može utemeljiti specifičnu metodu praktičnog uvida koja bi znanstveniku bila nepoznata.

Kambartel neki dijalog naziva racionalnim⁴ upravo onda ako je nepristran, bez prinude i ako nije presuazivan. Habermas govori o besprinudnoj prinudi boljega argumenta⁵. Ali, dokle god se s praktičkim diskursima povrh mogućih ili stvarnih argumenata kod svake racionalne diskusije ne mogu razviti specifično normativni "prinudni" načini argumentacije, uvijek je moguće da diskusija lišena dominacije o vrijednosnim pitanjima ostane bez rezultata jer u nedostatku racionalnih mogućnosti opovrgavanja – pozicije koje se najvećma razilaze moraju nadalje tolerirati jedna drugu. Tako, ako se ideja lišenosti dominacije misli do kraja, dolazimo do Weberove teorije "krajnjih aksioma vrijednosti" koji se više ne daju isposredovati jedni s drugima. (O. Schwemmer tu konzekvencu potvrđuje u svome razmatranju krajnjih "supernormi")⁶. Ako se napokon kaže da i znanstvenik pri svome znanstvenom radu koji se odnosi na pitanja normi – time što sudjeluje u komunikacijskoj zajednici lišenoj dominacije – također već pretpostavlja normativna pravila igre intersubjektivnog zajedničkog života, onda to nije nikakav prigovor. Tko dopušta da (neutemeljeno) već uvijek uvažava moralna pravila igre, ne može biti prinuđen prihvatiti da su upravo te norme time samim već utemeljene; jer *pretpostavljanje* je suprotnost *utemeljenju* (premda to u naše vrijeme dopada zaborava i višestruko biva govora o "transcendentalnom", gdje se zapravo tzv. transcendentalne pretpostavke "rekonstruiraju").⁷

Pri analizi kritičkog racionalizma već postignuti rezultat daje se također prenijeti i na konstruktivizam i na kritičku teoriju: racionalna rasprava vrijednosnih pitanja moguća je jedino ako se pritom veoma odlučujuće pretpostavke uzmu za osnovu u obliku vrijednosnih i normativnih odluka koje imaju obilježje "krajnjih vrijednosnih aksioma" Maxa Webera. Pogođen tom analizom odvratio će, razumije se po sebi, da ni oni nikako ne bi imali namjeru potpuno bespretpostavno racionalno osigurati odluke glede vrijednosti. Zasigurno je tako. Nerazumljivim onda dakako ostaje zašto oni tako odlučno osporavaju scijentizam skupa s njim vezanim decizionizmom. Izgleda da oni u svojoj polemici zaboravljaju da racionalni argumentacijski lanac nikako ne može biti jači od njegova najslabijeg dijela (kojega je snaga u slučaju Maxa Webera i u njihovu slučaju jednaka ničtici!). Pa i ako se pod "umjerenim decizionizmom" ne razumije radikalno načelo da se u svakoj pojedinačnoj situaciji postupa apsolutno spontano i time proizvoljno, tj. "neumno", ipak sebi moramo priznati da se i racionalno svođenje pojedinačnih odluka, koje jako mogu biti uronjene u podsvijesti, da mi često, kako svoju određenost njima, tako i njihov odlučujući karakter, više ne opažamo. Čak i Kant dopušta krajnju, samim umom više neutemeljivu "činjenicu uma", o kojoj ovisi njegovo cijelo zdanje praktičkog uma. A Aristotelovo orijentiranje čudorednog uvida prema

⁴ Kambartel, F. / Mittelstrauss, J. (hrsg.), (1973) *Zum normativen Fundament der Wissenschaft*, Frankfurt am Main, str. 127.

⁵ Habermas, J. (1984) "Wahrheitstheorien", u: *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, str. 127.- 183.

⁶ Kambartel, F./Mittelstrauss, J. (hrsg.) (1973) *Zum normativen Fundament der Wissenschaft*, Frankfurt am Main, str. 172.

⁷ Böhler, D. (1985) *Rekonstruktive Pragmatik, Von der Bewusstseinsphilosophie zur Kommunikationsreflexion: Neubegründung der praktischen Wissenschaften und Philosophie*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main; "Handlung Situation und Dialog", str. 173 ff. Hans Haferkamp, *Soziologie als Handlungstheorie*, str. 54; ff.; 120 ff.

onomu što čudoredno vrijedni uzorno žive i što preporučuju onima koji su iskustvom postali razboriti – ne rješava problem, već samo otklanja pitanje utemeljenja⁸. S obzirom na sve te nalaze, ne može se tvrditi da je u povijesti filozofije sve do danas bilo kako nadvladan moralno filozofijski krug a time makar umjereni oblik decizionizma.

Ako od scijentizma ne pravimo nakaradu, već ako ga shvatimo sa strane njegovih opravdanih namjera, onda odgovarajuće vrijedi i za njega. Odveć je jednostavno scijentistu unaprijed smjestiti u tabor prirodnih znanost ili egzaktnih znanosti i podmetnuti mu da on iz neke ideologijske predrasude u sumnju dovodi racionalnost svih ostalih znanstvenih kao i filozofijskih nastojanja. Bez sužavanja na određeni znanstveni sektor, kod kriterija za znanost, tj. racionalnost, najprije se radi jedino o pitanju, ukoliko su određene tvrdnje intersubjektivno provjerive i potvrdive, dakle ukoliko su intersubjektivno obvezatne. A pod tim kriterijem makar do sada se pokazao posvuda propagirani praktički um (koji se nudi non-scijentistički) kao prikriveni teorijski um, koji njegove granice nigdje nije mogao uvjerljivo prekoračiti.

Na kraju se možemo pitati koje se skromnije postavke ciljeva filozofijske etike ili praktičke filozofije glede sprovedene kritičke analize može držati još smislenima i ostvarivima. Budući da to pitanje nadilazi ovdje razmatranu problematiku, neka mi je dopušteno dati još neke upute samo u natuknicama i bez zahtjeva za potpunosti:

1) Generalno je moguće hipotetičko postupanje s etičko–praktičkim problemima. Pritom se radi kako o istraživanju implikacija faktički općenito priznatih načela, tako i o racionalnoj diskusiji konzekvenci i dometa novih ideja. 2) Na faktički priznate predodžbe o normama i vrijednostima mora se pritom hipotetički–nekonstruktivno zaključiti iz faktičkih govora i djelovanja. Etičke hipoteze se tu ne mogu kušati pod vidom valjanosti, već jedino pod vidom pitanja da li one prikladno opisuju faktičku svijest o normama i vrijednostima. 3) Ispitivanje u graničnoj oblasti između istraživanja što se odnosi na ponašanje i na etiku, pri čemu se ona ne smije svesti na njega, mogu puno toga što važnoga pridonijeti razumijevanju etičkih problema kao biti ljudske moralnosti. 4) Odgovarajuće vrijedi za antropologijsko–etička pitanja, recimo pod vidom da se čovjeka ne može razumijevati u viđenju etike, nego tek pod vidom filozofijske antropologije kao biće koje je upućeno na "samotranscendenciju", dakle na intersubjektivnost (tj. koje se unaprijed nezamislivim izborom za to "odlučilo"). Nastajanje morala pripada u tom smislu čovjekovu postojanju i ima obilježje stvaralačkog procesa u okviru povijesti čovječnosti. 5) Sasvim drugo istraživačko usmjerenje može se pozabaviti osobnošću analogijskih zaključaka, tj. kvazilogičkih razmatranja plauzibilnost, koji se kod opravdavanja normi (npr. u pravnoj i pedagogijskoj praksi) mnogostruko primjenjuje i koji su za uspostavljanje kao i za subjektivnu snagu uvjerenja faktički priznatih predodžbi o normama (jesu) od velikog značenja.

⁸ Riedel, M (hrsg.), (1972) *Rehabilitierung der praktischen Philosophie*, Bd. I, Freiburg im Breisgau, G. Bien, str. 345 ff.

LITERATURA

Weber, M. (1917¹) "Der Sinn der 'Wertfreiheit' der soziologischen und ökonomischen Wissenschaften", u: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* J. C. B. Mohr, Tübingen, 1922, str. 451 – 502; durch. Und erw. Aufl., Tübingen, 1951; 4. erneut durchges. Aufl. 1973; 5. Aufl. 1982. "Smisao, vrijednosne neutralnosti" sociologijskih i ekonomijskih znanosti" u : Max Weber, *Metodologija društvenih nauka*, izbor i predgovor Ante Marušić, "Globus", Zagreb, 1986, str. 203 – 251.

Kambartel, F. (hrsg.) (1974), *Praktische Philosophie und konstruktive Wissenschaftstheorie*, Frankfurt am Main.

Albert, H. (hrsg.) (1964¹) *Theorie und Realität*, Ausgewählte Aufsätze zur Wissenschaftslehre der Sozialwissenschaften, 2. veränd. Aufl., J. C. B. Mohr, 1972.

Lorenzen, P. und Schwemmer O. (1975) *Konstruktive Logik, Ethik und Wissenschaftstheorie*, 2. verbesserte Auflage, Mannheim.

Miller, Richard W., (1991) "Fact and Method in the Social Sciences", u: THE PHILOSOPHY OF SCIENCE, R. Boyd, Ph. Gasper, J. D. Trout (eds.), A. Bradford Book, MIT; str. 743 – 762. Philip Gasper, "The Philosophy of Social Science"; u: (kao gore), str. 713 – 717.

MAX WEBER REVISITED

SUMMARY

The author considers Max Weber's division of scientific knowledge as it pertains to values in relation to critical rationalism, constructivism and critical theory.

KEY WORDS: *the idea of communication without domination*

ZNANSTVENA FIKCIJA I FILOZOFIJA

JOSIP ĆIRIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK:1:001:82-311.9
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 3. X. 2005.

Autor je pokušao prikazati spregu znanstveno fiksijske (ZF) literature s filozofijom. Uporaba ZF djela u filozofiji opravdala se sličnošću pristupa: književnost nudi studije slučaja na koje se može usmjeriti kritička pozornost, oba područja obilato rabe protustvarne kondicionale te ZF kao segment umjetnost nudi nove perspektive naših temeljnih uvjerenja. Sličnost sredstava prati i sličnost motiva pa je moguće uočiti transfer između područja. ZF je nazočan u gotovo cijelom rasponu filozofijskih kolegija, ali najzastupljeniji je u području filozofije uma. Pojava se objašnjava nepostojanjem artefakata te discipline (umjetna inteligencija, svjesni strojevi, vanzemaljska inteligencija) i posezanjem za mentalnim eksperimentom kao najčešćim sredstvom problemskog promišljanja.

KLJUČNE RIJEČI: *mentalni pokus, podučavanje filozofije, protustvarni kondicional, silabus, znanstvena fikcija.*

UVOD

Svjedoci smo zanimljive konvergencije filozofije i znanstvene fikcije (ZF). S jedne strane filozofija sve više nastoji prikazati vlastito primijenjeno lice, čega je filozofijsko savjetovanje vjerojatno najzanimljiviji izraz. S druge strane, znanstvena fikcija odavno je prestala biti samo trivijalna literatura i stekla je akademski legitimitet: pojedini njeni vidovi proučavaju se unutar raznolikih studija, od književnosti, fizike, preko političke znanosti do filozofije. Osobe sa znanstvenim stupnjem iz područja znanstvene fikcije odavno već nisu znanstvena fikcija (vidi Sawyer 2002, Brockway 2001).

Jednostavnim upitom internetskim tražilicama s ključnim riječima «science fiction» i «syllabus» dolazi se do ponuđenih preko 150,000 web dokumenata. Područja podučavanja variraju od astronomije (Frankoi 2003), retorike (North 2004), engleske književnosti (Walter 2004), matematike (Davies i Trout 1999), preko kulturalnih studija (Drown 2003) do kognitivne znanosti (Spector 1998). Interes nije vezan isključivo za anglosaksonski znanstveni krug – francuski Institut za povijest i filozofiju znanosti i tehnike i Odjel za kognitivne studije organiziraju predavanja o sprezi ZF i filozofije (Allouche/Baumard 2004). Indijski savjet za filozofska istraživanja posvetio je dio zbornika o poučavanju filozofije u 21. stoljeću (Victor 2002) također znanstvenoj fikciji.

SPREGA FILOZOFIJE I ZNANSTVENE FIKCIJE

Sama pojava sprege nije neka novost. Voltaire se bavio pisanjem fikcije koja se može svrstati u ZF. Platon rabi motiv nevidljivog čovjeka davno prije H. G. Wellsa, Leibniz vlastitu metafiziku gradi rabeći koncept drugih svjetova, Kant se poziva na univerzalnost etike koja bi vrijedila i za neljudska inteligentna bića, Wittgenstein spominje Marsove u «Filozofskim istraživanjima». S druge strane, Karel Čapek, tvorac pojma robot, stekao je doktorat iz filozofije i pisao o estetici. Clarkeova «2001:Odiseja u svemiru» prepoznaje se kao metafizički roman, Ursulla LeGuin u «Lijevoj ruci tame» zabavlja se pitanjima identiteta i seksualnosti kroz prizmu daoističke filozofije (vidi Rass 1990). Filmovi poput «Matrixa» (1999) i «Kôkaku kidôtai» (1995, 2004) katalog su pitanja iz filozofije uma.

Roberts (1998) prepoznaje dva razloga za uporabu književnosti uopće, pa time i znanstvene fikcije, u filozofiji. Prema prvome književnost nudi studije slučaja na koje se može usmjeriti kritička pozornost. Na tom tragu možemo prepoznati djela fikcije kao analogna misaonom pokusu u znanosti. Slično stajalište dijeli i Madigan (2005) kada govori o ZF zapletima kao protustvarnim kondicionalima koji se obilato rabe u filozofiji.

Drugi je razlog funkcija umjetnosti: znanstvena fikcija (ili barem jedan njen dio) je umjetnost. Umjetnost odražava i 'boji' stvarnost na nove načine, čime nam pruža nove perspektive stvarnosti i naših temeljnih uvjerenja. Ovakvo kognitivističko poimanje umjetnosti nije novost u teoriji estetike.

Ideju znanstvene fikcije kao misaonog eksperimenta nalazimo i kod I. Stengers (2000). Ona rabi termin «eksperimentalnog SF-a», koncepta koji se oslanja na razlikovanje parcijalnog opažača, koji je pasivan i vezan uz vlastitu ograničenu poziciju, usred izvjesne akcije, te konceptualnog karaktera, koji je kreativan i usmjeren na cjelinu. Prema ovoj distinkciji (koja potječe od Deleuzea) može se bolje ocrtati rasjed između znanstvenog ispitivanja i filozofskog stvaranja.

Logički protustvarni kondicionali (counterfactuals) vrlo su nalik drugim svjetovima u znanstvenoj fikciji. Protustvarni kondicionali oblika su «ako se desi p , desiti će se q » ili «da se desio p , desio bi se q ». Mjesta uporabe variraju od izvjesnih uzročnih kontigencija, raznih vrsta nenužnosti, objašnjavanja (ne)poduzimanja akcije, uzročnosti, slobode djelovanja, znanja do iskazivanja zakona prirode.

Ni materijalna implikacija ni stroga implikacija modalne logike nisu do kraja primjenjivi na razvrstavanje protustvarnih kondicionala prema istinitosti. Prema tablici istinitosti implikacija je istinita ukoliko je antecedens neistinit ili je konsekvens istinit, dok je kod kondicionala ove vrste moguće oboje, a da ostanu istiniti, pa nam je nemoguće rabiti klasične logičke operatore za klasifikaciju istinitih od neistinitih protustvarnih kondicionala.

Dva su najpoznatije teorije protustvarnih kondicionala (Döring 1998): metalingvistički stav i semantika mogućih svjetova. Prvi pristup iznio je Goldman u djelu «Fact, Fiction and Forecast». Prema tom stajalištu ' $A \Rightarrow B$ ' je istinito ako i samo ako:

- i) postoji prikladan podskup svih istinitih početnih uvjeta, koji su konjunkciji s A i zakonima prirode obuhvaćaju B , te
- ii) ne postoji drugi podskup početnih uvjeta koji na isti način obuhvaća $\neg B$. Teškoća pristupa je što logička kompatibilnost nije dovoljna, već je

potrebna i suodrživost s antecedensom, tj. B je suodrživ s A ako nije slučaj da bi B bio neistinit ako je A istinit.

Drugi pristup, semantiku mogućih svjetova, iznose Robert Stalnaker i David Lewis. Njihova temeljna intuicija pretpostavlja kako je ' $A \Rightarrow B$ ' istinito u aktualnom svijetu samo ako je B istinito u većini A svjetova, tj. svjetova gdje je A istinito. Uporaba mogućih svjetova u filozofiji najčešća je u modalnoj logici, protustvarnim kondicionalima, analizi iskaza i svojstava. Iako bolji od metalingvističkog stava, čini se kako je ovaj pristup stvorio više filozofskih pitanja nego je uspio na njih odgovoriti – tu su problemi ontologije, način egzistencije mogućih svjetova, kakva su vrsta stvari, kauzalitet u njima itd.

Kako se lijepo vidi, paralela s ZF posve je opravdana: ustroj ZF priča polazi od pretpostavke o izvjesnom nepoznatom prirodnom zakonu ili modifikaciji postojećeg pa se dalje drži konzistencije te pretpostavke s poznatim početnim uvjetima. Za razliku od fantastike, nije poželjna uporaba deus ex machina rješenja zapleta (prema Živković 1976). Dakle, posjedujemo izvjesno izobličenje početnih uvjeta i zahtjev za konzistencijom s znanim prirodnim zakonima, posve nalik na definiciju protustvarnih kondicionala.

Louden (1998) rabi sličnu struju razmišljanja kada vrši diobu primjera u etici na četiri vrste: primjere iz literature, studije slučaja, hipotetske primjere teoretičara i imaginarne slučajeve. Primjeri iz literature posjeduju dubinu i detalje često nedostupne osobnom iskustvu, studije slučaja temelje se na istinitim činjenicama i nisu kontaminirane stavovima istraživača, što se može prigovoriti hipotetskim primjerima istraživača, koji, s druge strane, mogu posjedovati paradigmatiku razinu. Imaginarni slučajevi su ekstremniji i fantastičniji, «ali kada su vješto konstruirani i predstavljeni mogu poslužiti za isticanje naših moralnih intuicija na način na koji manje fantastične priče to ne mogu» (Louden 1988).

Uostalom, nije potrebno pozivati primjere iz ZF literature za ilustraciju upotrebe misaonog eksperimenta – dovoljno je pogledati u samu struku. Putnamovi mozgovi u kadi, Chalmersovi zombiji, Turingov inteligentan stroj, Lockeov čovjek s izvrnutim vidnim spektrom su poznati primjeri iz filozofije uma od kojih su se sasvim dobro ugnijezdili i u ZF žanru.

Kada je riječ o ZF literaturi kao žanru, čini se da je teško odrediti *diferentiu specificu* (Živković 1987; Gunn 2005): nema specifične akcije ili okoliša koji bi ga izdvajali kao žanr *per se*. Najistaknutija zajednička crta je zahtjev za konzistencijom i minimalnim otklonom od znanih zakona prirode, što bi nas moglo navesti na slobodno određivanje ZF žanra kao literarnog misaonog eksperimenta.

Vrijedi istaći još jednu sličnost – onu diskursa. I u standardnom avangardnom filozofskom i u literarnom kriticizmu vrijedi pravilo poštivanja istinitih iskaza nesumjerljivih istina oko kojih se ne možemo odlučiti, tj. različite strategije reprezentacije koje nam pružaju nesvodive, ali ne i neusporedive istine (Myers, 1983).

PODUČAVANJE FILOZOFIJE I ZF LITERATURA

Pristup akademskom proučavanju ZF literature može se razvrstati u tri pravca (Gunn 2005):

- i) analiza velikih djela, tj. antologijski pristup,
- ii) analiza ideja u ZF, način kako ZF priče dramatiziraju suvremene probleme ili
- iii) povijesni pristup, tj. što ZF jest i kako ja postao takav.

Antologijski i povijesni pristup prikladni su za proučavanje književnosti i kulturalne studije, dok je analiza ideja najprikladnija filozofiji.

Istraživanje Brockwaya (2001) o percepciji ZF u općoj populaciji pokazalo je kako postoji snažan utjecaj ZF na percepciju znanosti, iako ga ponekad ispitanici nisu u stanju identificirati, postoji povezanost konzumacije ZF literature s visokim stupnjem zanimanja za znanost i tehnologiju kod ispitanika, te da ispitanici identificiraju stereotip zlog znanstvenika, čest motiv ZF filmova, kao filmsku kreaciju, bez veze sa stvarnošću. U istom istraživanju anketirani su i utjecajni ZF autori i teoretičari. Dio njih dijeli mišljenje o upotrebljivosti ZF u nastavi filozofije, ali da pokušaji motivacije studenata prirodnih znanosti knjigama poput «Znanost Zvezdanih staza» nalaze tužno promašenim.

Pokušaj primjene ZF u podučavanju filozofije lako se može vidjeti u brojnim sinopsisima kolegija, gdje, dakako, prevladavaju sveučilišta unutar SAD, što je lako shvatljivo budući najviše ZF literature potječe od tamo. Analogni pokušaju mogu se pronaći u Europi (Allouche/Baumard 2004) i Indiji (Victor 2002). Zanimljivo je istaći indijski pristup: njihova je ambicija početi približavati filozofiju još od osnovne škole, ne bi li popularizacijom pridonijeli usvajanju filozofije kao načina života. Iako urednik priznaje kako je uporaba ZF osobenija za Zapad, jedno poglavlje knjige posvećeno je upravo toj temi.

Međunarodni program učenja na daljinu, Pathways (Klempner 2005) uvelike integrira ZF u uvođenje u filozofijsko promišljanje. Riječ je nagrađivanom programu (Virtual Classroom Award) izrađenom u tehnologiji koja danas postaje sve zastupljenija i u Hrvatskoj (Carnetov WebCT projekt). Pohvale programu uputili su imena poput Petra Carruthersa i Samuela Guttenplana, utjecajnih autora u filozofiji uma. Čak i najveći svjetski tehnologijski centar, MIT Institut za tehnologiju iz Massachussetsa, obilato rabi ZF djela u nastavi pojedinih kolegija iz filozofije, što se lako da provjeriti pretraživanjem unutar MIT-ova Open Course Ware projekta (<http://ocw.mit.edu>).

Pogledamo li programe raznolikih kolegija iz filozofije koji se temelje ili uvelike rabe ZF, suočeni smo s naslovima poput: 'ZF i filozofija' (Shier 2004), 'filozofske ideje u ZF' (Bartlett 2004), 'kognitivna ZF' (Spector 1998), 'filozofija, znanost i ZF' (Zynda 2004), 'znanstvena fikcija' (Walter 2004), 'filozofija politike u ZF' (Taylor 2002).

Jednostavna analiza sadržaja syllabusa pokazuje koliko su pojedine filozofske discipline obuhvaćene prema učestalosti:

1. filozofija uma – umjetna inteligencija	22%
2. osobni identitet	13%
3. epistemologija	13%
4. odnos društvo-tehnologija	11%
5. prostor/vrijeme	9%
6. etička pitanja	9%
7. ostalo (religija, logika, filozofija seksualnosti, suvremeni filozofski pravci, istočnjačke filozofije, povijest filozofije)	23%

Tablica 1. Zastupljenost pojedinih filozofskih tema u kolegijima o filozofiji i znanstvenoj fikciji (N=64).

FILOZOFIJA UMA I ZNANSTVENA FIKCIJA

Činjenica da je gotovo četvrtina analiziranih kolegija posvećena pitanjima filozofije uma nije iznenađujuća. Upravo je ideja umjetne inteligencije dala veliki impuls novim idejama i u filozofiji i u ZF literaturi. Misaoni eksperiment za sada je jedino sredstvo dostupno za oba područja koje može omogućiti pristup konceptualnim i fabularnim pitanjima umjetne inteligencije (UI): odnos emocija i razuma, etičko i pravno definiranje takvih entiteta, problem svijesti, problem drugih umova, epistemologija, psihologijski redukcionizam, kreativnost, osobni identitet...

Zanimljivo bi bilo načiniti analizu transakcije motiva iz jednog područja u drugo. Iako je to posao za odjeliti prikaz, možda za ilustraciju možemo koristiti tri nedavna, međusobno povezana i jako utjecajna djela: «Matrix» (1999), «Kôkaku kidôtai» (1995) i «Kôkaku kidotai: Inosensu» (2004).

U «Matrixu» možemo gotovo ikonički pratiti motive filozofije uma: Putnamovi mozgovi u kadri su ljudi smješteni u kontejner u velikom računalnom simulatoru stvarnosti, Morpheus gotovo da citira Descartesovu drugu Meditaciju, Neo u jednom trenutku čita Baudrillardov «Simulakrum i simulacije», njegova potraga za istinom prepisana je C. L. Dodgsonova «Alicenih avantura u Zemlji čuda», klasično literarno djelo o jezičnim i logičkim paradoksima... Filozofskoj dimenziji filma doprinijela su imena poput Davida Chalmersa, Andya Clarka, Julie Driver, Kevina Warwicka člancima u zbirci sociološko-filozofskih eseja «What is the Matrix?» (2003).

Istočnjački pogled na filozofiju i refleksija odnosa čovjeka i umjetne inteligencije zorno su dostupni u filmovima Mamoru Oshii «Kôkaku kidôtai» (1995) i «Kôkaku kidotai: Inosensu» (2004). Prvi je film najuspješniji anime ikada, i prvi anime u povijesti koji se natjecao za Zlatnu palmu na Međunarodnom festivalu u Cannesu. Uz već navedene motive, pitanja se proširuju s problemom razgraničenja ljudskog i strojnog u kiborzima, definiciji života, slobodi pojedinca, estetici, postojanju smisla i egzistenciji. Redatelj (Oshii 2002) tvrdi kako su «svi oblici života – ljudi, životinje, roboti – jednaki. U ovom dobu kada je sve nesigurno, svi moramo promisliti što cijeniti u životu i kako suživjeti s drugima. Ono što nam danas treba nije neka vrsta antropocentrične etike...

Čovječanstvo je doseglo svoje granice. Vjerujem kako sada moramo proširiti vlastite obzore i filozofirati o životu iz šire perspektive.»

Ima li ovakav pristup ikakve druge koristi za filozofiju osim što predstavlja pristup s zanimljivijom dramaturgijom? Autor je uvjerenja kako kvalitetan pokušaj popularizacije vlastite struke može joj samo biti od koristi. Posuditi ću primjer: na Houck institutu u 1999. bilo je samo četiri diplomirana forenzičara u generaciji. Pet godina i dva spin-offa televizijske serije «CSI: Ekipa za očevid» kasnije, to je sada najveća studijska grupa s preko 400 studenata (Mirsky 2005). Činjenica da se u Hrvatskoj godišnje održi četiri konvencije ljubitelja ZF žanra dovoljno govori o interesu. Tu je i trend popularizacije filozofije: Alain de Botton osvojio je britansku TV publiku serijom «Filozofija» za Channel 4, filozofijsko savjetovanje, najpraktičniji segment filozofije, stječe sve više praktikanata i klijenata, UNESCO Odjel za filozofiju bavi se utvrđivanjem najprikladnijeg načina približavanja filozofije široj javnosti. Iako skromna, autorova iskustva po tom pitanju su pozitivna: uporaba kratkih priča I. Asimova u kolegiju filozofija uma, segmenti Saganova «Cosmosa» zadobili su pozitivnu pozornost i kritike studenata filozofije u Zadru. Uvođenje ZF literature u filozofski curriculum u Hrvatskoj, prema autorovom mišljenju, pridonijelo bi struci u razbijanju negativnih stereotipova, omogućilo nespecijaliziranoj publici kvalitetniji uvid što filozofija jest i približilo u još jednoj faceti struku kulturnom krugu kojem od početaka pripadamo.

LITERATURA

- Allouche, S. i Baumard, N. (2004) SFPhi. Groupe de travail 'Sciences, fictions, philosophie' – Syllabus, l'Institut d'histoire et de philosophie des sciences et des techniques. URL: <http://www.cognition.ens.fr/sfp/>
- Bartlett, G. (2004) Philosophical Ideas in Science Fiction – Syllabus, Rutgers University. URL: <http://fas-philosophy.rutgers.edu/bartlett/Teach/OldTeach/Sci-Fi%20Syllabus.doc>
- Brockway, M. (2001) *How Science Fiction Influences the Public's Understanding of Science and Technology*. Magistarski rad. University of Glamorgan.
- Davies, A., Trout, J. (1999) Mathematics and Science Fiction- Syllabus, Dartmouth College. URL: http://www.math.dartmouth.edu/~hilbert/97-99/c18w99/public_html/
- Döring, F. (1998) Counterfactual Conditionals u Craig, E. (ur.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy* on CD-ROM, Routledge, London.
- Drown, E. (2003) American Science Fiction as Cultural History: Syllabus, George Washington University. URL: <http://home.gwu.edu/~edrown/AS167SyllabusF03.htm>
- Franknoi, A. (2003) Teaching Astronomy with Science Fiction: A Resource Guide. *Astronomy Education Review* 2(1), pp. 112-119.
- Gunn, J. (2005). Teaching Science fiction. URL: <http://www.ku.edu/~sfcenter/teaching.htm>
- Klempner, G. (2005) Pathways Introduction to Philosophy Program. URL: <http://www.shf.ac.uk/uni/projects/ptpdlp/pathways/index.html>
- Kôkaku kidôtai* (1995) red. Mamoru Oshii, uloge Akio Ôtsuka, Koichi Yamadera, Tamio Ôki; Bandai Visual Co. Ltd., Japan.

- Kôkaku kidotai: Inosensu* (2004) red. Mamoru Oshii, uloge Akio Ôtsuka, Koichi Yamadera, Tamio Ôki; Bandai Visual Co. Ltd., Japan.
- Louden, R. L. (1998) Examples in Ethics, u E. (ur.) *Routledge Encyclopedia of Philosophy* on CD-ROM, Routledge, London.
- Madigan, T. (2005) Science Fiction. *Philosophy Now*.
URL: <http://www.philosophynow.org/archive/articles/34madigan2.htm>
- Matrix, The* (1999) red. Andy Wachowski i Larry Wachowski, uloge Keanu Reeves, Laurence Fishburne, Carrie-Anne Moss, Hugo Weaving; Village Roadshow Pictures, SAD.
- Mirsky, S. (2005) Crime Scene Instigation. *Scientific American* 5(292), pp. 80.
- Myers, R. E. (ur.) (1983) *The Intersection of Science fiction and Philosophy. Critical Studies*. Westport, CT & London, Greenwood Press.
- North, S. G. (2004) Statement of Teaching Philosophy and Research Agenda. URL: <http://web.utk.edu/~snorth/phil.html>
- Oshii, M. (2002). Intervju. Slacker's Sci-Fi Source.
URL: http://www.scifislacker.com/films/ghost_in_shell.shtml
- Rass, R. (1990) Analysis of Ursula K. Le Guin's 'The Left Hand Of Darkness'. URL: <http://www.angelfire.com/ny/gaybooks/lefthandofdarkness.html>
- Robert E. Myers, ed. (1983) *The Intersection of Science Fiction and Philosophy. Critical Studies*. Westport, CT & London: Greenwood Press.
- Roberts, D. (1998) Philosophy and Science Fiction.
URL: <http://geocities.com/Athens/Delphi/2517/INT3.html>
- Sawyer, A. (2002) *M.A. in Science Fiction Studies*. Liverpool University. URL: <http://www.liv.ac.uk/~asawyer/ma.html>
- Shier, D. (2004) Science Fiction and Philosophy – Syllabus, WSU Pullman. URL: <http://www.libarts.wsu.edu/philofaculty-staff/shier/390.scifi.04.syll.html>
- Spector, L. (1998) Cognitive Science Fiction – Syllabus. Hampshire University. URL: <http://hampshire.edu/~lasCCS/courses/cogscifi-syllabus.html>
- Stengers, (2000) Science-Fiction et Expérimentation. u G. Hottois (ur.), *Philosophie et Science-Fiction*. Vrin, Bruxelles / Paris, pp. 95-113.
- Taylor, K. (2002) Political Philosophy in Science Fiction – Syllabus, University of Southern California.
URL: http://www.usc.edu/dept/LAS/general_studies/FSEM/fall02.html#taylor
- Victor, G. P. (2002) *Teaching Philosophy in the Twenty-First Century*, D. K. Printworld Ltd.
- Walter, J. (2004) Science Fiction – Syllabus, Saint Louis University. URL: <http://pages.slu.edu/student/walterj/courses/spring2004/315/syllabus.htm>
- What is the Matrix? (2003)
URL: http://whatisthematrix.warnerbros.com/rl_cmp/new_phil_main.html

Zynda, L. (2004) *Philosophy, Science and Science Fiction – Syllabus*, Indiana University South Bend. URL: http://mypage.iusb.edu/~lzynda/x100_syllabus.html

Živković, Z. (ur.) (1987) *Naučna fantastika*. BIGZ, Beograd.

SCIENCE FICTION AND PHILOSOPHY

SUMMARY

The author tried to show the connection between science fiction (SF) literature and philosophy. Using SF literature in philosophy is justified with similarity of approach: literature offers case studies on which critical attention can be focused to, both areas use counterfactual conditionals frequently, and SF as a part of art I capable providing a new perspective of our basic beliefs. SF can be found in wide range of philosophy syllabuses, but is most common in philosophy of mind. It is explained with nonexistent objects of that area (artificial intelligence, sentient machinery, extraterrestrial intelligence) and with reach toward mental experiment as the most common mean of reflection.

KEY WORDS: *counterfactual conditionals, mental experiment, science fiction, syllabus, teaching philosophy.*

KRITIKA KANTOVA KRITICIZMA *

MIRKO JAKIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK: 1 Kant, I.:111
Prethodno priopćenje / *Preliminary report*

Primljeno / *Received*: 25. VII. 2005.

Članak se bavi analizom Kantova zasnivanja "stvari po sebi", kao i analizom sintetičkih sudova *a priori*. Pokazano je da je "stvar po sebi" Kant mogao zasnovati samo metafizički. Također je pokazano da je logička nužnost sintetičkih sudova *a priori* ograničena unutarnjom strukturom teorijskih modela. Sumarno je pokazano je da Kantove teorijske odluke nisu stvar logičke nužnosti, nego stvar njegova teorijskoga izbora.

KLJUČNE RIJEČI: *noumena, metafizika, ontologija, pojava, sintetički sudovi a priori.*

UVOD

U posljednje vrijeme, u filozofskoj literaturi, prisutno je nesuglasje pri uporabi pojma "ontologija" i pojma "metafizika". Da bi pokazali metafizičku narav Kantove "stvari po sebi", najprije je nužno ukazati na razlike u značenjima između ova dva pojma, u skladu s činjenicom po kojoj ovi pojmovi predstavljaju različite filozofske discipline, čiji su dohvati samo djelomice preklapljeni preko objekata istraživanja.

Ontologija (*ὄντως* – biće i *λόγος* – naučavanje) je naučavanje o biću. Ontologijsko naučavanje o biću istražuje sve što jest ukoliko jest. Ovo naučavanje o biću kao biću zanima činjenica da bića jesu. Bića koja jesu zasigurno su opstojeća bića. Stoga ontologija ne sprječava, nego omogućuje spoznajna istraživanja o tome kako opstojeća bića jesu to što jesu. Npr., ontologijski vid teorije određuje bića koja bi trebala opstojati ukoliko bi teorija trebala biti istinitom. Veoma je teško zamisliti da je moguće uspješno odvojiti pojam istinitosti od pojma spoznaje. Stoga je ontologija teorije pretpostavka za uspostavu njezine istinitosti. U Kantovoj filozofiji opstojnost nije svojstvo ili predikat opstojećih bića, nego je njihov subjekt i pretpostavka za istraživanje njihovih obilježja.

Metafizika (*μετά τὰ φυσικά* – iza fizike) je naučavanje o onome što je iza svijeta osjetilnosti. Ovo naučavanje o nad-osjetilnosti (ili pod-osjetilnosti) istražuje zadnje uzroke, opća načela i iskonsko počelo svijeta osjetilnosti. Kako ontologija određuje da bića jesu, tako metafizika određuje temelje po kojima bića jesu to što jesu. U Kantovoj filozofiji, metafizika neopravdano rabi proširenje kategorijske uporabe čistoga razuma; prekoračuje granice svijeta senzibilnosti i nužno završava u transcendentnomu prividu.

* Prva verzija članka objavljena je na engleskom jeziku u *Disputatio philosophica* 1, FFDI 2004. kao izvorni znanstveni rad.

Zbog djelomična preklapanja objekata (bića) istraživanja ontologije i objekata (bića) istraživanja metafizike, ponekad je značenje pojma "ontologija" pogrešno poistovjećeno s značenjem pojma "metafizika".¹

Međutim, razlika u značenju pojma "ontologija" i u značenju pojma "metafizika" je podcrtana uz pomoć samo djelomičnoga preklapanja mogućih predmeta istraživanja. Uzrok ove razlike je u različitom načinu opstojnosti bića. Način opstojnosti (*τρόπος*) označuje načine opstojnosti ograničenih bića. Razlika u načinu opstojnosti nekih bića, koja pripadaju dohvatu rasprave ontologije i u načinu opstojnosti nekih bića, koja pripadaju dohvatu rasprave metafizike, omogućuje razlikovanje značenja pojma ontologije od značenja pojma metafizike. Npr., apstraktni matematički entiteti pripadaju ontologijskom vidu neke matematičke teorije. Teško je reći da je ovaj vid također metafizički. Entitet (*ens, entis* - biće) određuje skup kvalitativnih obilježja bića. Po načinu opstojnosti apstraktnih matematičkih entiteta, njihova bit je jednaka njihovim kvalitativnim obilježjima. Dodatno, apstraktni matematički entiteti nemaju nebitnih kvalitativnih obilježja. Teško je reći da s teorijskim spoznajnim matematičkim određenjem kvalitativnih obilježja ontologijski uspostavljenih opstojećih bića istražujemo njihova metafizička načela.²

Ista razlika je posredno podcrtana istovjetnošću uporabe logičkoga postupka izvođenja u teorijskom određenju kvalitativnih obilježja bića koja pripadaju dohvatu rasprave ontologije (ali ne pripadaju dohvatu rasprave metafizike) i u teorijskom određenju kvalitativnih obilježja bića koja su postulirana čisto metafizički.³

Za slučaj ontologijskoga određenja apstraktnih matematičkih entiteta istražujemo njihova obilježja uporabom deduktivna postupka izvođenja. Deduktivan postupak izvođenja implicira uporabu logički nužnih oblika zaključka, npr. *modus ponens*. Teoremi matematičke teorije rezultat su deduktivna postupka izvođenja iz skupa aksiomatskih iskaza. Za slučaj čisto metafizički postuliranih entiteta rabimo zaključke iz opće postuliranih načela (ili uzroka) na posebično opstojeća bića, ili iz posebično opstojećih bića na opće postulirana načela (ili uzroke). Tijekom razvoja logike zaključak iz općega na pojedinačno se je nazivao dedukcijom, a iz pojedinačnoga na opće se je nazivao indukcijom. Ova povijesna činjenica je ponekad, čak i sada, mogući izvor

¹ Za ovo preklapanje dobar primjer je Aristotelov hylemorfizam. Opstojeća bića su predmet ontologijskih istraživanja, ali su njihovi temelji predmet metafizičkih istraživanja.

² Čak i za slučaj platonistički orijentirane filozofije matematike ne bi bilo moguće neproturječno tvrditi da s teorijskim spoznajnim matematičkim određenjem kvalitativnih obilježja ontologijski uspostavljenih beskonačnih skupova brojeva istražujemo ideju broja. Međusobno različiti beskonačni skupovi brojeva imaju međusobno različita kvalitativna obilježja, što znači da bi bilo onoliko međusobno različitih ideja broja koliko je

međusobno različitih beskonačnih skupova brojeva. Ovo je razlog zašto u krajnjim inačicama suvremene platonistički orijentirane filozofije matematike možemo pronaći tvrdnju po kojoj je stvarnost na neki način razdvojena na promjenjivi svijet osjetilnosti i nepromjenjivi svijet apstraktnih matematičkih entiteta.

³ Za slučaj određenja kvalitativnih obilježja bića koja su postulirana čisto metafizički dobar primjer je Leibnitzova "Monadologija". U visokom stupnju, "Monadologija" se bavi teorijskim određenjem kvalitativnih obilježja bića (monade) koja su postulirana čisto metafizički.

pojmovna nesuglasja. U suvremenoj logici dedukcija je opisana kao logički nužan zaključak, dok je indukcija opisana kao logički vjerojatan zaključak.⁴

U metafizičkom zaključku iz općih načela na pojedinačna bića bavimo se logički nužnim zaključivanjima. Npr., Platonova metafizika biti bića je utemeljena na logički nužnim zaključivanjima. U metafizičkom zaključku iz pojedinačnih bića na iskonska počela bavimo se također logički nužnim zaključivanjima. Npr., Aristotelova metafizika biti supstancije utemeljena je na logički nužnim zaključivanjima.⁵

Razlika između načina određenja kvalitativnih obilježja apstraktnih matematičkih entiteta i načina određenja kvalitativnih obilježja čisto metafizički uspostavljenih entiteta nije u tobožnjoj uporabi različitih oblika zaključaka. Postoji razlika u načinu opstojnosti matematičkih entiteta od načina opstojnosti metafizičkih entiteta. Nadosjetilan i izvan ljudskoga uma način opstojnosti metafizičkih entiteta je različit od načina opstojnosti ljudskim umom intelektualno uspostavljenih apstraktnih matematičkih entiteta.⁶

I. METAFIZIČKA NARAV KANTOVE "STVARI PO SEBI"

U "Kritici čistoga uma" Kant razmatra temelj razdiobe svih predmeta na fenomena i noumena. Rasprava se nalazi u trećem poglavlju "Transcendentalne doktrine rasudne snage ili analitike načela". Središnja tema ove rasprave su spoznajni i ontologijski vidovi uporabe kategorija razuma.⁷

Kategorije, kao najopćenitiji pojmovi, su izvedeni iz osjetilnoga iskustva uz pomoć logičkoga postupka apstrakcije. Budući su one najopćenitiji pojmovi, nije ih moguće necirkularno definirati. Stoga imaju značenja samo pod uvjetima osjetilnosti. Samo pod ovim uvjetima odnose se na bilo koji objekt uopće. Čiste kategorije nisu ništa više nego samo oblici misli koje sadrže samo logičku moć *a priori* ujedinjavanja zorne raznolikosti. Logička funkcija čistih kategorija je razvrstati zorne raznolikosti; podvesti zornu raznolikost pod kategorijske pojmove. Stoga su čiste kategorije samo opći pojmovi o zornim predmetima koje omogućuju misli o osjetilnim objektima. Bez formalna uvjeta osjetilnosti one imaju samo transcendentalna značenja. No u transcendentalnoj uporabi, zbog nedostatka uvjeta osjetilnosti, čiste kategorije ne mogu podvesti bilo koji predmet

⁴ Npr., izvođenje: " $\forall(x) (Fx \leftrightarrow Gx), \forall(x) \forall(y) x = y, Ga / \forall(x) Fx$ " je izraženo simboličkim sredstvima logičkoga modela predikata. Njegove prve dvije premise se sastoje od univerzalno kvantificiranih rečenica. Njegova treća premisa je predikativno određena pojedinačna konstanta. Njegova konkluzija je univerzalno kvantificirana rečenica. Ovo izvođenje je kvantifikacijski valjano za bilo koju moguću suvislu interpretaciju. Univerzalno kvantificirane rečenice su među njegovim premisama, a njegova konkluzija je također univerzalno kvantificirana rečenica. Stoga ne možemo reći da je ovo izvođenje zaključak iz općega na pojedinačno. Iz istoga razloga ne možemo reći da je ovo zaključak iz pojedinačnoga na opće. Zbog prisutnosti treće premise, koja je partikularna

rečenica, ne možemo reći da je ovo zaključak iz općega na opće. Ali, (usprkos ovoj "neodlučivosti") sigurni smo da je ovo izvođenje logički nužan deduktivan zaključak.

⁵ Moguće je formalizirati Platonove i Aristotelove zaključke i pokazati da su njihove konkluzije logički nužno izvedene iz skupova premisa.

⁶ Pokušaj odgovora na pitanja: "Je li moguće apstraktne matematičke entitete svesti na osjetilnu stvarnost?" i "Jesu li apstraktni matematički entiteti rezultati "urođenih" sposobnosti ljudskoga uma?", je izvan okvira interesa ovoga članka.

⁷ U Kantovoj filozofiji razum (der Verstand) predstavlja moć stvaranja pravila, a um (die Vernunft) moć stvaranja jedinstva pravila. Opća načela uma slijede posebna pravila razuma.

pod kategorijske pojmove. Stoga čiste kategorije nisu za transcendentalnu uporabu. Kategorije nisu posebni, samo razumu dani predmeti. One služe samo za određenje transcendentalna predmeta uz pomoć osjetilna sadržaja. Ovo određenje omogućuje empirijsko spoznajno prepoznavanje fenomena pod pojmovima razuma.

U Kantovim stajalištima možemo pronaći logičku razinu rasprave o kategorijama predstavljenu logičkim postupkom apstrakcije i logičkom funkcijom. Kategorije su izvedene iz osjetilnosti snagom razumske logičke apstrakcije. Tako dobivene kategorije imaju logičku funkciju razvrstavanja zorne raznolikosti (fenomena) pod kategorijskim pojmovima. Ovo ontologijsko razvrstavanja fenomenalnih bića omogućuje spoznajno pojmovno (teorijsko) empirijsko istraživanje. Logička necirkularnost zadobivena je statusom pojmovne nemogućnosti definiranja kategorija. Kategorije nije moguće definirati zbog nedostatka čimbenika definicije. S druge strane, kategorije omogućuju definiciju bilo kojega referentna pojma. Ovaj status kategorija je neposredna posljedica logičke moći razuma (apstrakcija). Kako je apstrakcija logička moć razuma, tako kategorije imaju samo transcendentalno značenje. Zbog neprekoračiva uvjeta osjetilnosti, njihova logička funkcija nije u transcendentalnoj uporabi. Prekoračenje uvjeta osjetilnosti rezultira transcendentalnim prividima. Transcendentalni prividi su prisutni u pojmovima koji nemaju bilo kakav sadržaj. Štoviše, logička funkcija kategorija ograničenih uvjetom osjetilnosti je proizvesti referentne empirijske pojmove. Ova logička razina rasprave omogućuje njezinu ontologijsku razinu. Ontologijska uspostava opstojnosti fenomenalnih bića je pod uvjetom osjetilnosti. Stoga opstojnost nije obilježje ili predikat opstojećih bića, nego njihov subjekt i pretpostavka za istraživanje njihovih obilježja. Ontologijsku razinu rasprave slijedi spoznajna razina. Sintetička moć razuma omogućuje razumijevanje kvalitativnih obilježja prostorno/vremenskih (fenomenalnih) ili idealno/mentalnih (matematičkih) entiteta.⁸

Dodatno, logička funkcija kategorija u njihovoj jedinstvenosti uporabe, u smislu pojmovna prepoznavanja transcendentalna predmeta pod uvjetom osjetilnosti, omogućuje načela ekspozicije fenomena.⁹

Načela ekspozicije fenomena, u smislu jedinstvenosti uporabe kategorija razuma, podcrtavaju funkciju kategorija usporednu s apercepcijom: sinteza osjetilne raznolikosti.¹⁰

⁸ Po Kantu, u prirodnim znanostima, uspostava istinitosti teorije uz pomoć sintetičke moći razuma je pod direktivnošću objektivno izvanumski opstojeće osjetilne stvarnosti. U matematici, uspostava istinitosti teorije uz pomoć sintetičke spoznajne moći razuma nije pod direktivnošću objektivno izvanumski opstojeće osjetilne stvarnosti. U suprotnom, bilo bi moguće ustvrditi Kantovo utemeljenje prirodnih znanosti na *a priori* području znanja, a utemeljenje matematike na *a posteriori* području znanja. Nije teško pokazati da takva tobožnja Kantova utemeljenja nisu dio njegove filozofije. Definicija *a priori* znanja kao znanja apsolutno nezavisna o bilo kojoj vrsti *a posteriori* osjetilna znanja bi postala besmislena. Pojam *a priori* sinteze bi također postao besmislen. Naime, uporaba sinteze *a priori* bi paradoksalno bila prisutna u prirodnim znanostima, ali ne bi bila prisutna u matematici.

⁹ "Pojave, ukoliko se pomišljaju kao predmeti prema jedinstvu kategorija, zovu se *phaenomena*.... Tako bi osim empirijske upotrebe kategorija (koja je ograničena na osjetilne uvjete) bilo još jedne čiste, a ipak objektivno vrijedne, a mi ne bismo mogli tvrditi, što smo dosada navodili, da naše razumske spoznaje uopće nisu ništa drugo nego načela ekspozicije pojave, koja bi se i *a priori* odnosila samo na formalnu mogućnost iskustva. Ovdje bi naime za nas bilo otvoreno posve drugo polje, tako reći svijet zamišljen u duhu (možda čak i promatran), koji bi ništa manje, nego naprotiv možda mnogo plemenitije mogao pozabaviti naš čisti razum." (Kant 1984: 138-139)

¹⁰ Od odlučujuće je važnosti dosljedno se držati Kantove uspostave *a priori* aperceptivne moći razuma za sintezu osjetilnih podataka koja omogućuje fenomen i *a priori* spoznajne moći razuma za sintezu referentnih pojmova koja omogućuje znanje.

Kategorije mogu služiti samo kao usporednice jedinstva apercepcije. Sinteza zorne raznolikosti je način kako ih razum ujedinjava u pojmu o predmetu. Nemoguće je razdvojiti transcendentalan predmet od osjetilne raznolikosti, budući u tom slučaju ništa nije ostalo za uobličiti referentan pojam o takvom predmetu. Transcendentalan predmet je samo predodžba fenomena pod općim pojmom predmeta. Fenomeni (pojave) nisu ništa drugo nego predodžbe i pod jedinstvom kategorija pojave predstavljaju predmete mogućega spoznajna ispitivanja.¹¹

Kako je ontologija naučavanje o opstojnosti bića, prostorno/vremenska bića predstavljena predodžbama su ontologijski opstojeća bića.¹²

Ali predodžba mora biti predodžba nečega, kao što pojava mora biti pojava nečega različitog od same pojave. Ovo "nešto" Kant zove noumena.¹³

Pojam noumena je spoznajno transcendentan. To znači da pojam noumena referira na nešto što je apsolutno izvan bilo kakve mogućnosti razumskoga poimanja. Drugim riječima, pojave (fenomeni) su osjetilne predstave od osjetilnosti apsolutno neovisnih noumena.¹⁴

Raščlanimo rečenicu koja je od središnje važnosti za odgovor na pitanje o naravi noumena:

(A) Pojava mora biti pojava nečega što je različito od onoga što pojava jest.

Dio "nešto što je različito od onoga što pojava jest" rečenice (A) nije referentan pojam ili opis u dohvat rasprave pojava. U svijetu pojava jedini referentni pojmovi ili opisi su pojmovi ili opisi koji referiraju na osjetilnu raznolikost. Dio: "nešto je različito od onoga što pojava jest", skraćena je rečenice: "Postoji nešto različito od onoga što pojava jest". Rečenica: "Postoji nešto različito od onoga što pojava jest", izražava uvjet pojave. Značenje pojma "pojava" implicira opstojnost "nečega" što je različito od onoga što pojava jest, budući pojava mora biti pojava nečega. Ovo "nešto" nije obilježje pojma pojave budući je to nešto različito od onoga što pojava jest. Također, "pojava" nije obilježje ovoga "nečega", budući ovo "nešto" jest nešto različito od onoga što pojava jest. Nije slučaj da je "pojava" uvjet opstojnosti ovoga "nečega", budući pojava jest

¹¹ "Sve naše predodžbe razum doista veže za neki objekt, a kako pojave nisu ništa drugo nego predodžbe, to ih razum veže za neko 'nešto' kao predmet osjetilnoga zrenja; ali to je 'nešto' samo utoliko transcendentalni objekt" (Kant 1984: 139).

¹² Nije teško odbiti mogući prigovor sa stajališta prirodnoznanstveno uspostavljenih opstojećih bića (npr. fotoni) na Kantovu ontologiju prostorno/vremenskih bića. Zasiurno nije moguće imati predodžbu fotona, ali zaključak na fotone je iz osjetilne makro posljedice na mikro uzrok. Stoga su fotoni u dohvat uvjeta osjetilnosti. Slične okolnosti su bile u Kantovo vrijeme kada je u fizikalnoj paradigmi bila prisutna korpuskularna (Newtonova) i undulatorna (Huygensova) teorija o prirodi svjetlosti.

¹³ "Što se pak tiče uzroka, zbog kojega je čovjek, supstratom osjetilnosti još nezadovoljen, phaenomenima pridao još noumena koja samo čisti razum može pomišljati, to se on osniva samo na

ovome: Osjetilnost i njezino polje, naime polje pojava, ograničava sam razum tako da se oni ne odnose na same stvari o sebi, nego samo na način kako nam se stvari pojavljuju pomoću naše subjektivne kakvoće." (Kant 1984: 139).

¹⁴ "Stoga se razdioba predmeta na phaenomena i noumena i razdioba na osjetilni i razumski svijet ne može dopustiti (u pozitivnome značenju), premda pojmovi svakako dopuštaju razdiobu na osjetilne i intelektualne; jer se potonjima ne može odrediti nikakav predmet, pa se ne mogu prikazati ni kao objektivno vrijedni....Naš razum dobiva na taj način negativno proširenje, tj. on se ne ograničava osjetilnošću, nego razum naprotiv nju ograničava time, što on same stvari o sebi (ne smatrane kao pojave) naziva noumena. Ali on sebi i sam odmah postavlja granice, tj. da ih ne spoznaje pomoću kategorija, dakle da ih pomišlja samo pod imenom nepoznatoga nešto." (Kant 1984: 140-141)

pojava samo za nas. "Nešto" što je različito od pojave bi nastavilo opstojati čak i ako bi mi iščezli. Jest slučaj da je ovo "nešto" uvjet opstojnosti pojave, budući pojava mora biti pojava nečega. Stoga, logička je nužnost da je pojava uvjetovana nečim što je različito od onoga što pojava jest. Kant ide korak dalje određujući da je pojava uzrokovana transcendentnom noumenalnom "stvari po sebi", što je nešto različito od onoga što pojava jest.¹⁵

Ovo uzrokovanje omogućuje sljedeću rečenicu:

(B) Pojava postoji samo ako postoji nešto različito od nje što ju uzrokuje.

Ova se nužno uvjetovana složena rečenica sastoji od rečenice: "Postoji pojava" i od rečenice: "Postoji nešto različito od nje što ju uzrokuje". Rečenica: "Postoji pojava" je jednostavna opstojnosna rečenica. Ona na može biti sintetička rečenica jer nema barem dva pojma za sintetiziranje. Rečenica: "Postoji nešto različito od nje što ju uzrokuje" je također jednostavna opstojnosna rečenica. No, među-odnosnost njezinih zamjenica omogućuje sljedeću ekvivalentnu rečenicu: "Postoji nešto različito od pojave što uzrokuje pojavu". Ova rečenica ne može biti sintetički *aposteriori* iskaz budući nema sintetične sveze između pojma pojave i pojma (ili opisa) nečega što je različito od pojave i što ju uzrokuje. Ovaj pojam (ili opis) nije uopće *aposteriori* referentan pojam. Stoga cjelokupna rečenica (B) nije sintetički *aposteriori* iskaz. S druge strane, rečenica (B) izražava smislenu vezu između "pojave" i "nečega različitog od pojave što uzrokuje pojavu". *A priori* moć razuma dohvaća "pojavu". "Nešto što je različito od pojave što uzrokuje pojavu" je apsolutno nezavisno o bilo kojoj vrsti osjetilnosti i *a priori* je naravi. Nadalje, smisljena sveza među njima je nužan logički uvjet. Po mjerilima apriornosti i logičke nužnosti sintetičkih *a priori* iskaza izgleda da rečenica (B) može biti kandidat za sintetički *a priori* iskaz. Ali treće mjerilo za sintetičke *a priori* iskaze zahtijeva da njihovi pojmovi moraju biti međusobno logički nezavisni. Pojam pojave je logički zavisan (po uvjetu opstojnosti pojave) o pojmu "nečega" što je različito od pojave. Stoga rečenica (B) ne može biti *a priori* sintetički iskaz.

Ostala je mogućnost da je rečenica (B) analitički iskaz. Ona može biti analitički iskaz ukoliko pojam pojave u svom sadržaju na neki način sadrži "nešto različito od pojave što uzrokuje pojavu", ili obratno. Ali, kao što smo već prethodno vidjeli, "pojava" nije obilježje "nečega" što ju uzrokuje, vrijedi i obratno. Nadalje, nije moguće definirati pojam pojave uz pomoć "nečega" što je različito od nje i što ju uzrokuje, budući bi u tom slučaju definicije bile negativne. "Nešto" što uzrokuje pojavu je nešto različito od pojave i ne postoji nikakva mogućnost istoznačnosti. Stoga rečenica (B) ne može biti analitički iskaz po obilježju ili po definiciji ili po istoznačnosti.

Logički je uvjet da pojava mora biti pojava nečega. No, metafizički i/ili ontologijski okvir različitih teorijskih sustava različito definiraju ovaj logički uvjet. Npr., možemo

¹⁵ "Ako pojave naprotiv ne važe kao nešto više nego što zaista jesu, naima ako ne važe kao stvari o sebi, nego kao čiste pojave koje su u vezi prema empirijskim zakonima, onda same još moraju imati uzroke koji nisu pojave. No, takav inteligibilni uzrok ne određuju u pogledu njegova kauzaliteta pojave, premda se njegovi učinci pojavljuju, pa se tako mogu odrediti pomoću drugih pojava. On je, dakle, zajedno sa svojim kauzalitetom izvan niza, dok

naprotiv njegove učinke nalazimo u nizu empirijskih uvjeta. Dakle, učinak se u pogledu svojeg inteligibilnog uzroka može smatrati kao slobodan, a u pogledu pojava ipak ujedno kao posljedak iz njih prema nužnosti prirode. To je razlikovanje koje se mora pricinjati nadasve suptilno i tamno ako se izloži u općenitosti i posve apstraktno, ali će se na primjeru razjasniti." (Kant 1984: 252).

pretpostaviti da su opstojeća bića pojavna nesavršena bića uvjetovana savršenim idejama.¹⁶

Logički, metafizički i/ili ontologijski na ravnopravan način možemo pretpostaviti da su opstojeća bića pojavna bića uvjetovana transcendentnom noumenalnom "stvari po sebi".¹⁷

Logički je uvjet da pojava mora biti pojava nečega, ali je samo stvar teorijskoga izbora definirati to nešto kao transcendentnu noumenalnu "stvar po sebi". Ne postoji logička ekvivalentnost između (A) i (B) rečenice.¹⁸

Stoga ne postoji logičke nužnosti u uspostavljanju "stvari po sebi" uz pomoć (A) i (B) rečenica. Drugim riječima, rečenica (B) ne može biti:

- *a posteriori* sintetički iskaz, jer je "stvar po sebi" nad-osjetilne naravi,
- *a priori* sintetički iskaz, jer je pojam pojave logički zavisan o pojmu noumenalne "stvari po sebi",

¹⁶ U Platonovoj filozofiji pojava (*φαίνεσθαι*) znači nesavršeno pojavljivanje osjetilne stvari. Posredničkim djelovanjem demiurga ovo pojavljivanje je uvjetovano savršenim idejama. Kant zasigurno odbacuje Platonovu metafiziku biti bića, kao što odbacuje Aristotelovu metafiziku supstancije bića. Kantov teorijski izbor je transcendentna "stvar po sebi", koja ne dopušta njezino pozitivno spoznajno uspostavljanje.

¹⁷ U odnosu na "stvar po sebi" ponekad je u literaturi o Kantovoj filozofiji prisutno nedopustivo poistovjećenje pojma "transcendentalno" s pojmom "transcendentno". Od odlučujuće je važnosti uporaba pojma "transcendentalno" kao *a priori* opće misli o nad-osjetilnoj "stvari po sebi" i uporaba pojma "transcendentno" kao nečega što je izvan bilo kakve mogućnosti spoznajna istraživanja. Drugim riječima, "stvar po sebi" znači neodređenu misao o nad-osjetilnom nečemu što opstoji izvan mogućnosti spoznajnoga zahvaćanja razuma.

¹⁸ Moguće je u modelu logike predikata dokazati da rečenica (A) i rečenica (B) nisu međusobno kvantifikacijski ekvivalentne rečenice uporabom sljedeće simboličke interpretacije:

D = {sve što postoji }

Px: x je pojava

Sy: y je nešto

Dxy: x je različito od y

Cyx: y uzrokuje x

Simbolizacija:

(A) Pojava mora biti pojava nečega što je različito od onoga što pojava jest .

(B) Pojava postoji samo ako postoji nešto različito od nje što ju uzrokuje.

(A) $\forall(x) (Px \rightarrow \exists y (Sy \wedge Dxy))$

(B) $\forall(x) (Px \rightarrow \exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx))$

Rečenice (A) i (B) su kvantifikacijski ekvivalentne

ako i samo ako ne postoji interpretacija po kojoj (A) i (B) imaju različite vrijednosti istinitosti. Rečenica (A) i rečenica (B) se razlikuju samo u "Cyx" koji je dio rečenice (B), ali nije dio rečenice (A). Pretpostavimo da su i (A) i (B) istinite u nekoj interpretaciji . Tada je " $\forall(x) Px$ " ili istinito ili neistinito za ovu interpretaciju. Ako je " $\forall(x) Px$ " lažno tada su i (A) i (B) istinite. Ako je " $\forall(x) Px$ " istinito, onda su " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " i " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " istiniti. Ako je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " od (B) istinit, onda je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (A) istinit. Ako je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (A) istinit, onda je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (B) istinit i dio "Cyx" od (B) istinit. Pretpostavimo da su i (A) i (B) neistinite u nekoj interpretaciji. Tada je " $\forall(x) Px$ " istinit za ovu interpretaciju. Ako je " $\forall(x) Px$ " istinit, onda su " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " i " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " lažni. Ako je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " od (B) neistinit, onda je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (A) neistinit i (A) je neistinita. Ako je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (A) lažan, onda je dio " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " od (B) lažan i (B) je lažna. Pretpostavimo da je (A) lažna, a (B) istinita u nekoj interpretaciji. Onda je " $\forall(x) Px$ " kao dio (A) istinit, a " $\forall(x) Px$ " je kao dio (B) ili istinit ili neistinit. Stoga " $\forall(x) Px$ " kao dio (B) može biti samo istinit za konzistentnu interpretaciju. Ako je " $\forall(x) Px$ " istinit, onda je " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " lažan, a " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " je istinit. Ovo nije konzistentna interpretacija. Pretpostavimo da je (A) istinita, a (B) neistinita u nekoj interpretaciji. Tada je " $\forall(x) Px$ " kao dio (A) ili istinit ili neistinit, a " $\forall(x) Px$ " kao dio (B) istinit. Stoga " $\forall(x) Px$ " kao dio (A) može biti samo istinit za konzistentnu interpretaciju. Ako je " $\forall(x) Px$ " istinit, onda je " $\exists y (Sy \wedge Dxy)$ " istinit, a " $\exists y (Sy \wedge Dxy \wedge Cyx)$ " lažan. Ovo je konzistentna interpretacija, ako je "Cyx" lažan.

- analitički iskaz po obilježju, definiciji ili sinonimnosti.

Dakle, iz logičke nužnosti (A) rečenice ne slijedi logička nužnost uspostavljanja "stvari po sebi" uz pomoć (B) rečenice. Logički je ostalo samo to da je uspostavljanje "stvari po sebi" uz pomoć (B) rečenice logička mogućnost kao stvar teorijskoga izbora. Ova teorijska mogućnost uspostavljanja "stvari po sebi" može biti samo ontologijska ili metafizička. Ontologija je naučavanje o opstojnosti bića. U Kantovoj filozofskoj teoriji opstojeća bića su prostorno/vremenska osjetilna bića i idealno/mentalni (matematički) entiteti. Noumenalna transcendentna "stvar po sebi" nije prostorno/vremenske ili matematičke naravi. Metafizika je naučavanje o onome što je iza svijeta osjetilnosti i istražuje zadnje uzroke. Noumenalna transcendentna "stvar po sebi" je iza svijeta osjetilnosti i predstavlja uzrok osjetilnosti. Stoga je "stvar po sebi" metafizičke naravi.¹⁹

2. ODRŽIVOST SINTEZE *A PRIORI*

U drugom poglavlju "Kritike čistoga uma", naslovljenom kao "O najvišem načelu svih analitičkih sudova" uspostavljeno je najviše načelo svih analitičkih sudova.²⁰

Sadržaj ovoga najvišega načela sastoji se od logičkoga načela proturječnosti. Nije moguće usvojiti bilo koju vrstu jednostavnih iskaza čiji pojmovi uključuju međusobno isključujuća obilježja u odnosu na referentne objekte.²¹

Nije moguće usvojiti bilo koju vrstu složenih iskaza, čije su sastavnice međusobno isključujući jednostavni iskazi.²²

¹⁹ Kratko komentirajmo Kantovu kritiku Leibnitzove filozofije s obzirom na činjenicu da je "stvar po sebi" uspostavljena čisto metafizički.

"Kao objekt čistoga razuma mora naprotiv svaka supstancija imati unutrašnja određenja i sile, koje se odnose na unutrašnji realitet. No, kakve ja unutrašnje akcidencije mogu pomišljati osim onih koje mi pruža moje unutrašnje osjetilo, naime ono što je ili samo mišljenje ili je analogno s njime. Stoga je Leibnitz, budući da je sebi supstancije predstavljao kao noumena, od svih njih, pa čak i od sastavnih dijelova materije, pošto im je u mislima oduzeo sve što bi moglo značiti vanjsku relaciju i složenost napravio jednostavne subjekte nadarene moćima predočivanja, jednom riječi monade." (Kant 1984: 144-145)

Kant je uspostavio "stvar po sebi" kao noumena. Nije ustvrdio da je "stvar po sebi" jednostavan supstancijalan subjekt nadarene moćima predočivanja. Ustvrdio je da je "stvar po sebi" nad-osjetilan transcendentan objekt koji je u temelju bilo koje subjektivne osjetilne pojavne stvarnosti. Nije oduzeo "stvari po sebi" sve što bi moglo značiti vanjsku relaciju. "Stvari po sebi" je osigurao vanjsku relaciju njezinom uspostavom kao temeljem bilo koje predodžbe i njezine vanjske složenosti ili kombinacije. Razlika u logičkim koracima Kantova i Leibnitzova postupka uspostave njihovih međusobno različitih filozofskih teorija je od nepomirljive važnosti. Izuzetak je u logičkom koraku zaključka na

nad-osjetilnost. Ovaj korak je također i metafizički.

²⁰ "Načelo da ni jednoj stvari ne pripada predikat koji joj proturječi zove se načelo proturječja. Ono je općenit, premda samo negativan kriterij svake istine, ali pripada upravo zato samo u logiku, jer vrijedi jedino za spoznaje, jednostavno kao spoznaje uopće, bez obzira na njihov sadržaj, pa kaže da ih proturječje potpuno uništava i ukida." (Kant 1984: 93)

²¹ "Kakav god sadržaj imala naša spoznaja i kako god se odnosila prema objektu, ipak je opći, premda samo negativni uvjet svih naših sudova uopće, da sebi samima ne proturječe. U protivnome slučaju ti sudovi sami o sebi nisu ništa (i bez obzira na objekt). No, ako u našem sudu i nema proturječja, ipak on bez obzira na to može pojmove povezati tako kako to predmet ne donosi sa sobom, ili i tako da nam nije dan nikakav razlog, ni a priori ni a posteriori, koji bi opravdavao takav sud. I tako sud usprkos svemu tome što je slobodan od svakog unutrašnjeg proturječja, ipak može biti ili neispravan ili bezrazložan." (Kant 1984: 93)

²² "No, ako kažem da ni jedan neuki čovjek nije učen, onda je ovaj sud analitičan, jer sada i obilježje (naučenosti) sačinjava pojam subjekta, pa je onda niječni sud neposredno jasan iz načela proturječja, a da ne mora pridoći uvjet: u isto vrijeme. To i jest uzrok zbog kojega sam gore tako promijenio njegovu formulu, da se time jasno izrazi priroda analitičnoga načela." (Kant 1984: 94)

U istome poglavlju, pod naslovom "O najvišem načelu svih sintetičkih sudova" uspostavljeno je najviše načelo svih sintetičkih sudova. Najviše načelo svih sintetičkih sudova zahtijeva da bilo koji sintetički iskaz mora biti pod direktivnošću uvjeta osjetilnosti.²³

U skladu s ovim načelom Kant je ustanovio sintetičke *a priori* iskaze. Sintetički *a priori* iskazi su nužni istiniti iskazi ukoliko ih razum s jedne strane postiže uz pomoć sveze između formalna uvjeta *a priori* zrenja, sinteze uobrazilje i njezina nužna jedinstva u transcendentalnoj apercipiji, a s druge strane uz pomoć moguće razumske iskustvene apriorne spoznaje. Budući su uvjeti mogućnosti iskustva općenito u isto vrijeme uvjeti mogućnosti predmeta iskustva, sintetički *a priori* iskazi su od objektivne valjanosti.²⁴

Kako sintetički *a priori* iskazi predstavljaju primjere nužnoga *a priori* znanja, kako je *a priori* znanje apsolutno nezavisno o bilo kojoj vrsti osjetilna iskustva, mogućnost *a priori* znanja utemeljeno je na jedinstvu sinteze *a priori* zrenja i sinteze pojmova čistoga razuma. Ovo jedinstvo je primijenjeno na matematička i "dinamička" istraživanja.²⁵

Budući matematika počiva na *a priori* znanju i na sintetičkoj moći razuma nužna je posljedica da su svi matematički iskazi sintetički *a priori* iskazi.²⁶

Kako geometrija predstavlja matematiku protežnosti utemeljenu na uzastopnoj sintezi produktivne uobrazilje pri proizvodnji oblika, njezini aksiomi izražavaju uvjet osjetilna zrenja *a priori*.²⁷

²³ "Dakle, najviše načelo svih sintetičnih sudova: svaki predmet stoji pod nužnim uvjetima sintetičnoga jedinstva raznolikosti zrenja u mogućem iskustvu." (Kant 1984: 95)

²⁴ "Na takav su način sintetični sudovi *a priori* mogući, ako formalne uvjete zrenja *a priori*, sintezu uobrazilje i njezino nužno jedinstvo u transcendentalnoj apercipiji dovodimo u vezu s mogućom iskustvenom spoznajom i ako kažemo: uvjeti mogućnosti iskustva ujedno su uvjeti mogućnosti predmeta iskustva i imaju zato objektivnu vrijednost u sintetičnome sudu *a priori*." (Kant 1984: 96)

²⁵ "Svi pokušaji da se oni čisti razumski pojmovi izvedu iz iskustva i da im se prida samo empirijsko postanje, jesu, dakle, posve isprazni i uzaludni. Ja ne ću ništa spominjati o tome, da npr. pojam uzroka sadrži karakter nužnosti koju nikakvo iskustvo ne može dati. Ono nas doduše uči, da nakon jedne pojave obično slijedi nešto drugo, ali ne uči to da nakon one pojave nužno mora slijediti, niti da se iz nje kao uvjeta *a priori* i posve općenito može zaključiti posljedica." (Kant 1984: 77)

"Ima međutim čistih načela *a priori*, koja ipak ne bih htio pripisati čistome razumu kao njemu svojstvena, i to zato što nisu izvedena iz čistih pojmova, nego iz čistih zorova (premda pomoću razuma), a razum je moć pojmova. Matematika ima takvih načela, ali

njihova primjena na iskustvo, dakle njihova objektivna vrijednost, štoviše mogućnost takve sintetične spoznaje *a priori* (njezina dedukcija) osniva se ipak uvijek na čistome razumu." (Kant 1984: 96)

²⁶ "Da naime jednako dodano jednakome ili oduzeto od njega daje jednako, to su analitična načela, jer sam neposredno svjestan identiteta jednoga proizvođenja veličine s drugim; a aksiomi treba da su sintetični sudovi *a priori*. Naprotiv su evidentni sudovi brojčanih odnosa svakako sintetični, ali ne općenito kao sudovi geometrije, a baš zato nisu aksiomi, nego se mogu nazvati brojčanim formulama. Da je $7 + 5 = 12$, to nije analitičan sud. Ja naime ni u predodžbi 7 ni u predodžbi 5, niti u predodžbi o sastavljanju obiju ne pomišljam broj 12. Da ovaj broj treba da pomišljam u adiciji obiju, o tome ovdje nije govor, jer se kod analitičnih sudova samo pita da li ja predikat zaista pomišljam u predodžbu subjekta." (Kant 1984: 99)

²⁷ "Na ovoj sukcesivnoj sintezi produktivne uobrazilje u proizvođenju oblika osniva se matematika protežnosti (geometrija) sa svojim aksiomima koji izražavaju uvjete osjetilnoga zrenja *a priori*. Pod tim uvjetima jedino može nastati shema čistoga pojma u vanjskoj pojavi, npr. između dvije točke moguć je samo jedan pravac; dva pravca ne zatvaraju nikakav prostor itd." (Kant 1984: 98-99)

Samo pod uvjetom osjetilna zrenja *a priori* može opstojati shema čistoga pojma izvanjskoga zrenja. Stoga je Kantov primjer, rečenica:

C) Između dvije točke moguća je samo jedna crta, primjer za nužan sintetičan *a priori* iskaz.²⁸

Ova rečenica predstavlja izraz aksioma euklidske geometrije. Rečenica (C) je pod uvjetima Kantove filozofije: apriorna – jer aksiomi geometrije izražavaju uvjete osjetilna *a priori* zora, nužna – jer su svi matematički iskazi, po uporabi matematičkih načela, apodiktički nužni, sintetička – jer su svi geometrijski iskazi općenito sintetički. Ni u predodžbi dvije točke, niti u predodžbi ravne crte ne možemo ne-sintetički (analitički) pronaći obilježje povlačenja samo jedne ravne crte. Samo sintetički možemo, iz pojma dvije točke i iz pojma ravne crte, postići nužnost rečenice (C).

Ovo stanovište je moguće kritizirati uz pomoć nekih činjenica iz povijesti geometrije. Činjenica je da su se matematičari trudili izvesti peti euklidski aksiom iz preostala četiri. Poticaj za ovaj pokušaj su pronalazili u činjenici da je deduktivno moguće izvesti rečenicu: "Kadgod ravna crta siječe dvije ravne crte tako da je zbroj dva unutarnja kuta koji su na istoj strani crte koja siječe jednaka zbroju dva prava kuta, tada se dvije ravne crte neće susresti", iz prva četiri euklidska aksioma.²⁹

Naime, iz obilježja mogućnosti povlačenja samo jedne prave crte (koja je beskonačno duga) između dvije točke, logički nužno slijedi obilježje mogućnosti povlačenja samo jedne usporedne prave crte kroz točku koja je izvan te ravne crte. Ova rečenica, naime teorem, govori onoliko mnogo o prostornim odnosima, koliko to čini peti Euklidov aksiom. Stoga je razumljiv pokušaj za izvođenjem petoga Euklidova aksioma iz ostala četiri. No, samo je pokušaj izvođenja protudokaza petom Euklidovu aksiomu, uz pomoć konstrukcije protuprimjera po kojemu je moguće povući više od jedne prave crte kroz točku koja je izvan te prave crte, donio izvjestan napredak.³⁰

Konstrukcija protuprimjera je pokazala mogućnost uspostave ne-euklidskih geometrijskih modela, koji su konzistentni, koherentni, cjeloviti i unutar sebe aksiomatski nezavisni onoliko koliko je to i euklidski geometrijski model. Štoviše, teorem koji je dokaziv iz prva četiri aksioma euklidskoga geometrijskoga modela je logički adekvatan teoremima koji su dokazivi iz prva četiri aksioma ne-euklidskih geometrijskih modela. Stoga, moguće je uspostaviti aksiom ne-euklidskoga modela koji je logički adekvatan aksiomu euklidskoga geometrijskoga modela:

D) Između dvije točke moguće su barem dvije prave crte.

Nije moguće pronaći bilo kakav razlog protiv stanovišta da rečenica (D) zadovoljava sve *a priori*, nužne i sintetičke uvjete kao što to zadovoljava rečenica (C). Iz istih razloga koji su prethodno spomenuti u svezi s stanovištem da rečenica (C) zadovoljava sve *a priori*, nužne i sintetičke uvjete. Nadalje, uz pomoć najvišega načela svih sintetičkih

²⁸ "Sinteza prostora i vremena kao bitnih forma svakoga zora jest ono, što ujedno omogućuje aprehenziju pojave, dakle svako vanjsko iskustvo, a prema tome i svaku spoznaju njegovih predmeta, a što matematika u čistoj primjeni dokazuje o sintezi prostora i vremena, to nužno vrijedi i o vanjskome iskustvu." (Kant 1984: 99)

²⁹ U dokazu ovoga teorema se moramo pozivati na aksiom koji nije uspostavljen od strane Euklida, ali je posredno primijenjen: "Svaka prava crta dijeli ravninu na dva dijela".

³⁰ Ovaj napredak je postignuće Girolama Saccherija. Njegova namjera je bila dokazati unutarnju neproturječnost petoga Euklidova aksioma uz pomoć *reductio ad absurdum*.

sudova uspostavljeno je da "svaki predmet stoji pod nužnim uvjetima sintetičnoga jedinstva raznolikosti zrenja u mogućem iskustvu". Stoga logički slijedi mogućnost da sintetički sud (C) i sintetički sud (D), uzeti zajedno, uz pomoć sintetičkoga jedinstva raznolikosti zrenja u mogućem iskustvu, izražavaju sljedeće obilježje predmeta:

E) Između dvije točke moguća je samo jedna prava crta i između dvije točke moguće su barem dvije prave crte.

Ova je rečenica u proturječnosti s logičkim načelom proturječnosti zbog pripisivanja međusobno isključujućih obilježja pojmu koji je referentan u odnosu na predmet mogućega iskustva. Posljedično, u proturječnosti je s najvišim načelom svih sintetičkih sudova zbog pripisivanja međusobno isključujućih predikata nužnim uvjetima sintetičkoga jedinstva raznolikosti zrenja u mogućem iskustvu. S druge strane, rečenica (C) i rečenica (D) su rezultat sinteze *a priori*. Stoga su, uzete zajedno, rečenica (C) i rečenica (D) nužni, međusobno proturječni, *a priori* sudovi. Nije slučaj da ove okolnosti doista mogu uzdrmati Kantovu teoriju prostora, no one čine nužnost *a priori* sintetičkih sudova zavisnima od različitih geometrijskih modela. *A priori* sintetički sudovi su nužni samo unutar okvira geometrijskoga modela.

Ne postoji logička teorijska nužnost u uspostavi "stvari po sebi". Uspostava "stvari po sebi" je samo logička mogućnost kao stvar teorijskoga izbora. Nadalje, nužnost *a priori* sintetičkih sudova je ograničena unutarnjom strukturom teorijskih modela. Drugim riječima, oni zavise o različitim teorijskim modelima. Stoga Kantov teorijski izbor nije stvar logičke nužnosti, nego samo stvar njegova teorijskoga izbora.

LITERATURA

Kant, Immanuel (1968) *Kritik der reinen Vernunft*, 1-2, Frankfurt, Suhrkamp Taschenbuch Verlag.

Kant, Immanuel (1984) *Kritika čistoga uma*, prev. V. D. Sonnenfeld, Zagreb, Nakladni zavod MH.

A CRITIQUE OF KANT'S CRITICISM

SUMMARY

The article is about the analysis Kant's basis for „Ding an Sich“, as well as the analysis of synthetic syllogisms *a priori*. It is shown that Kant could have based „Ding an Sich“ only metaphysically. It is also shown that the logical necessity of synthetic syllogisms *a priori* is limited by the internal structure of theoretical models. Summarily, it is shown that Kant's theoretical decisions aren't a matter of logical necessity, but rather a matter of his theoretical choice.

KEY WORDS: *noumena, metaphysics, ontology, phenomenon, synthetic syllogisms a priori.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskiadiaga

RECEPCIJA KANTOVE ETIKE U "MINHENSKOJ FENOMENOLOGIJI"*

IRIS TIČAČ
Sveučilište u Zadru, Odjel za filozofiju
University of Zadar, Department of philosophy

UDK: 165.62:17.023.2
Prethodno priopćenje / Preliminary report

Primljeno / Received: 16. IX. 2005.

Ovim se radom nastoji u bitnome rekonstruirati kritičku raspravu s Kantom kako se odvijala unutar minhenskog fenomenologijskog kruga. Razlozi za to leže ponajprije u tome što je recepcija Kanta u najznačajnijih predstavnika fenomenološkog realizma diferenciranija od uobičajenih modela tumačenja. Iz fenomenološke perspektive jasnijim postaju ambivalencije prisutne u Kanta koje su često vodile jednostranoj, simpficiranoj interpretaciji Kantove etike u duhu formalizma. Stoga se nakana ovog rada sastoji u pokušaju pokazati da se pored onoga što mnogi otklanjaju kao "formalizam", u Kantovoj etici nalaze odlučujući uvidi u kojima Kant "dopušta da do izražaja dođe govor čudoredne stvarnosti same".

KLJUČNE RIJEČI: *dostojanstvo osobe, dužnost, fenomenološki realizam, kategorički imperativ, nagnuće.*

UVOD

Unatoč radikalnim razlikama i radikalnom distanciranju predstavnika fenomenološkog realizma od Kantova transcendentalizma, zajedničko im je suprotstavljanje relativizmu i skepticizmu u filozofiji morala, zahtjev za univerzalnošću principa i njegova važenja, pokušaj apriornog utemeljenja etike u oštroj oprjeci spram empirističke etike, a iznad svega uvid da se ono odlučujuće biti osobe pokazuje u čudorednom djelovanju. Stoga se u ovom radu pozornost posvećuje onim mjestima u Kantovoj etici koja su oslobođena bliže sveze s pretpostavkama njegove filozofije, kako bi se osvijetlila temeljna tendencija Kantove etike.

U svojoj dubokoj studiji o I. Kantu Balduin Schwarz govori "o tragičnoj veličini" koja je povezana s Kantovim imenom. Kant je isticao ozbiljnost čudorednog, svijest jedinstvene obligacije, a u čovjeku vidio biće koje svojom moralnom odgovornošću i slobodom posjeduje neusporedivo dostojanstvo. U ovim važnim Kantovim uvidima fenomenološki realisti prepoznali su nastojanje za obnovljenom utemeljenom

* Prva verzija ovoga rada objavljena je u: *Zbornik Marijana Jurčevića. O čovjeku i Bogu* (ur.) Franjo

Emanuel Hoško, Kršćanska sadašnjost, Zagreb. Teologija u Rijeci, Rijeka 2005.

metafizikom. Balduin Schwarz je Kantov pokušaj spašavanja svih bitnih sadržaja filozofije kao što su sloboda, besmrtnost, Bog i moral, usporedio s šahovskom partijom: "Kant je postupio kao igrač šaha, koji odvaguje gambit da bi spasio ugroženu partiju. Žrtvovao je 'kraljicu' – mogućnost teorijske metafizičke spoznaje -, kako bi spasio svu znanost, izvjesnost "Boga, slobode i besmrtnosti" (Schwarz 1996: 183-202).

Budući da takva pozicija na tragični način proturječi Kantovoj intenciji spasiti apsolutne i univerzalno važeće norme, fenomenološki realisti s pravom postavljaju pitanje: Kako je to moguće bez pristupa jednom o ljudskom subjektu neovisnom svijetu inteligibilnih bitnosti stvari po sebi?

Poricanjem u sebi nužnih bitnosti Kant je porekao upravo ono za čime je tragao: utemeljenje za nužne "sintetičke sudove apriori". S pravom primjećuje Hildebrand da je Kant u konačnici "žrtvovao pojam objektivne istine na oltaru prirodnih znanosti". Kant je, naime, bio uvjerenja da je prava metode metafizike u biti istovjetna onoj koju je Newton uveo u prirodne znanosti. U svezi s time Gilson dodaje da je time Kant "prekoračio smrtnu granicu, onkraj koje leži pustoš, u kojoj ne može živjeti metafizika".¹ To je, naravno, imalo posljedice i za etiku.

Poznato je da je Kant temeljno pitanje filozofije vidio u pitanju kako su mogući sintetički sudovi apriori. To je ujedno i jedno od temeljnih pitanja filozofije fenomenološkog realizma. No, dok fenomenološki realisti priznaju Kantu da je formulirao temeljne probleme, odlučno odbacuju njegov način njihova rješavanja. "Teško je razumjeti", kaže Hildebrand, "kako upravo on (Kant) koji je otkrio razliku između analitičkih i sintetičkih sudova, nije uvidio sintetičko-apriorni karakter sudova u etici, metafizici i drugim područjima filozofije. no, to je shvatljivo čim pomislimo da se on tom problemu obratio iz njegove spoznajne teorije".² Svi su suglasni da se to korijeni u Kantovoj interpretaciji sintetičkog apriorija kao puko subjektivnog uvjeta svega iskustva, što je imalo posljedice i za etiku.³ Tako je Adolf Reinach istaknuo da "sve opasnosti koje ugrožavaju Kantovu etiku proizlaze iz jednog razloga; poricanja apriornosti materijalnih vrijednosnih odnosa".⁴ I N. Hartmann smatra da je upravo "subjektivizam u etičkom problemu apriornog" onaj koji je "išao na ruku formalizmu u etici" (Hartmann 2003: 114).

¹ E. Gilson, *The Unity of Philosophical Experience*, New York 1937.

² Prema Kantu spoznavanje se više ne razumije kao shvaćanje bića kakvo ono objektivno jest, kao aktivna receptivnost, nego kao proces konstituiranja spoznajnog objekta. O konzekvencama poricanja receptivnog karaktera spoznaje u Kanta vidi: F. Wenisch, *Die Philosophie und ihre Methode*, Salzburg, 1976, J. Seifert, *Erkenntnis objektiver Wahrheit*, Salzburg, 1976;

³ Kantova etika zakona i dužnosti prvi je put podvrgnuta oštroj kritici od strane jednog modernog fenomenologa u djelu Maxa Schelera "Formalizam u

etici i materijalna vrijednosna etika". Već u tom djelu vidljivo je da je opozicija spram Kanta proizašla iz drukčijeg razumijevanja apriorija, drukčijeg stava spram iskustva i u postavljanju vrijednosti kao bitnog elementa etičkog doživljaja. Usp. M. Scheler, *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*, Band 2., Bern-Muenchen, 1980. (Prvo izdanje 1913.)

⁴ Opširnije o Reinachovoj prosudbi Kantove etike vidi A. Reinach, *Einleitung in die Philosophie*, u: A. Reinach, *Saemtliche Werke. Textkritische Ausgabe* 1., Muenchen, 1989., str. 497-515.

Ovdje nam nije moguće ući u opširnije izlaganje značenja reinterpretacije sintetičkog apriorija kakvu susrećemo u fenomenoloških realista⁵.

U narednom tekstu posvetit ćemo pozornost onim tezama koje oslobođene od bliže sveze s pretpostavkama Kantove filozofije i o njima neovisne, nalaze unutar filozofije fenomenološkog realizma svoje mjesto i daljnju elaboraciju.

Najprije ćemo, poglavito s osloncem u djelu D. von Hildebranda, ukazati na središnje, prema prosudbi Josefa Seiferta, "jedno od najvećih etičkih otkrića svih vremena" – na razliku između kategoričkog i hipotetičkog imperativa.

I. APSOLUTNOST KATEGORIČKOG IMPERATIVA

Fenomenološki realisti pokazuju da se u veličanstvenoj intuiciji apsolutnosti kategoričkog imperativa moralo ići korak dalje.

Već u svojoj disertaciji "Ideja ćudorednog djelovanja" Dietrich von Hildebrand skreće pozornost na ono što je Kantovim kategoričkim imperativom intendirano, nastojeći pritom temeljnu intenciju posve odvojiti od pretpostavki koje uvjetuju da taj fenomen upravo u "kategoričkom imperativu" ima svoju formulaciju.

S tom nakanom ostavlja po strani uobičajene interpretacije kategoričkog imperativa i njegove formulacije te se usredotočuje na promišljanje suprotnosti između kategoričkog i hipotetičkog, tj. nagnuća.

I.1. INTERPRETACIJA SUPROTNOSTI IZMEĐU KATEGORIČKOG I HIPOTETIČKOG IMPERATIVA

Imperativistički moment pojavljuje se Hildebrandu samo kao "posebno ruho fenomena" koji je ovdje u pitanju. Kada Kant govori o kategoričkom zahtjevu koji vrijedi bezuvjetno, time ukazuje na fenomen kojega Hildebrand misli terminom apsolutno. S "apsolutnim" on misli kvalitativno obilježje danosti vrijednosti⁶, koja se ne mijenja, interesirali se mi za nju ili ne. "Apsolutnost, koja prijanja uz fenomen prave vrijednosti, apsolutno treba, koje iz nje proizlazi, samostalnost naspram mene uvijek su samo sekundarni momenti naspram prave kvalitativne osebjnosti u kojoj se temelje". (Hildebrand 1916: 175)

⁵ Fenomenološki realisti odlučno otklanjaju Kantovu interpretaciju sintetičkog apriorija kao puko subjektivnog uvjeta sveg iskustva, drže nezadovoljavajućim objašnjenje podrijetla sintetičkih sudova apriori te se ujedno pitaju za njihovo utemeljenje i opravdanje. Veliko je otkriće "minhenske fenomenologije" da uvjeti mogućnosti spoznaje apriori leže u stvarima samim. Svojim središnjim razlikovanjem između tri različita jedinstva takobitka, Hildebrand je pokazao da temelj za nužnost i općevaženje apriorija leži u nutarnjoj nužnosti takobitka, tj. nužnih bitnosti. Fenomenološki realisti naglasili su objektivnu bitnu nužnost objekta filozofijske spoznaje nasuprot subjektiviranju apriorija. Fenomenolozi su problem nužnih bitnosti smatrali ključnim za razumijevanje nužnih bitnih zakona i bića koje su otkrili u etici. Opširno tretiranje apriori problema nalazimo

posebice u D. von Hildebrand, *Was ist Philosophie?*, u: *Gesammelte Werke Bd.I*, Stuttgart 1976.

⁶ Fenomenološki realisti afirmiraju objektivnost i autonomiju značajnog u sebi, tj. vrijednosti. Vrijednosti su "pradanosti" u dvostrukom smislu: prvo, u smislu "nesvodljive pradanosti" shvatljive jedino u "originalnoj intuiciji", i drugo, u smislu fundamentalne danosti koju svuda pretpostavljamo. Vrijednosti su realne kvalitete, autentične vlastitosti bića, te stoga stvarne kao i "stvari" čija su obilježja. Iako je prava vlastitost bića vrijednost nije svodljiva na biće. O tome šire: D. von Hildebrand, *Ethik, Gesammelte Werke*, Bd.II, Stuttgart 1973. Novo promišljanje utemeljenja vrijednosti u bitku doći će do izražaja u Hildebrandovih učenika. O tome šire: J. Seifert, *Sein und Wesen*, Heidelberg 1996., i J. Crosby, *The Idea of Value and The Reform of the Traditional Metaphysics of Bonum*, u: *Aletheia I*, 2(1977)

Kantu se ne može predbaciti da nije vidio apsolutni zahtjev vrijednosti. Štoviše, Hildebrand vidi u Kanta duboki uvid u "vrijednost u sebi", iako je taj uvid iskrivljen drugim utjecajima.

Budući da Kantu nedostaju pretpostavke za prihvaćanje predmetnih kvalitativnih fenomena vrijednosti, kao i doživljaja u kojemu se one shvaćaju, bio je prisiljen sve položiti u fenomen trebanja. "Bezuvjetnost kategoričkog treba kod kojega je daljnje pitanje *zašto* besmisleno", primarno valja, po Hildebrandu, shvatiti kao "zatvorenost u sebi" vrijednosti. (Hildebrand 1916: 178) Isto tako, hipotetičko ne treba primarno shvatiti kao "nesamostalnost 'zahtijeva' nego relativnost onoga puko 'za mene važećeg' kvaliteta" (Hildebrand 1916: 178). Time Hildebrand ukazuje na potpunu različitost fenomena koji mogu fundirati voljni odgovor. Hildebrand interpretira razliku između kategoričkog i hipotetičkog kao suprotnost između onoga "puko za mene važećeg" prema kojem imam nagnuće i objektivnog vrijednosnog stanja stvari (vrijednosti ili značajnog u sebi). Radi se o dva načina na koja cilj volje može biti izdignut iz područja neutralnosti, odnosno o dvije temeljno različite vrste značajnosti.⁷ Mnogi čini čovjeka su bitno stavovi prema nečemu što pred nama stoji kao autonomno značajno, nešto što je od "apsolutne vrijednosti". To Hildebrand zove vrijednošću ili značajnošću u sebi.

Kant ćudorednu značajnost pripisuje jedino volji. Kada govori o volji kao jedinom nositelju ćudoredne dobrote, Kant nedvojbeno cilja na ćudorednu vrijednost. No, iako s pravom ističe da su jedino ćudoredne vrijednosti "apsolutne" u smislu da bi sva druga dobra u osobi bez ćudorednih vrijednosti bila loša, Kantu nedostaje puna filozofijska *prise de conscience* (shvaćanje) vrijednosti. U to spada ne samo razlikovanje između kategorija značajnosti nego i razlikovanje između ćudorednih i ćudoredno značajnih vrijednosti te shvaćanje ćudorednog djelovanja kao vrijednosnog odgovora kakvo susrećemo u filozofiji D. von Hildebranda. Dok za Hildebranda vrijednosni odgovor predstavlja dušu ćudorednosti, za Kanta je to dužnost.

1.2. INTERPRETACIJA SUPROTNOSTI IZMEĐU DUŽNOSTI I NAGNUĆA

Hildebrand priznaje Kantu da se iza antiteze dužnosti i nagnuća krije veliki uvid. Priznaje Kantu da je na poseban način spoznao fenomen dužnosti, ali upozorava na opasnost nadomještanja moralne obligacije koja polazi od ćudoredno značajnog i prije svega od ćudoredne vrijednosti s "dužnošću". Ma kako bio važan Kantov uvid u kategorički karakter ćudoredne dužnosti, Hildebrand ističe u kojoj je mjeri nezadovoljavajuće Kantovo poricanje vrijednosti od kojih kategorički imperativ polazi. Time je Kant opustošio ontološki temelj kategoričkog imperativa, štoviše u tome je čak vidio uvjet njegova važenja. S tim u svezi Hildebrand ukazuje na razliku koja postoji između momenta kategoričkog i čistoće onog "samo za volju vrijednosti" od dužnosti kao imperativa koji lebdi u zraku, kao i na konzekvence proizašle iz odrješena kategoričkog imperativa od svih danosti na strani objekta. S nakanom da ispravi temeljnu pogrešku utilitarista koja se sastoji u tome da su ćudorednu vrijednost učinili indirektnom, Kant je upao u drugu zabludu, naime porekao je svaku svezu ćudoredne vrijednosti s ćudoredno značajnim dobrima. Time je kategorički imperativ ostao lišen

⁷ U kasnijim djelima Hildebrand ovim dvjema značajnostima dodaje još jedan novi tip značajnosti - objektivno dobro za osobu. Vidi: D. von Hildebrand,

Ethik, Gesammelte Werke Bd.II, Stuttgart, 1973. i *Moralia*, Gesammelte Werke Bd. IX, Regensburg 1980.

temelja. "Odrezanoj od svih vrijednosti i drugih čudoredno značajnih danosti na strani objekta, reduciranoj na kategorički imperativ, dužnosti je oduzet sav sjaj koji isijavaju čudoredne i čudoredno značajne vrijednosti" (Hildebrand 1980: 39).

Stoga Hildebrand preferira izraz "moralna obligacija" koju primarno shvaća kao zahtjev da se čudoredno značajnom dobru dade primjereni odgovor. Pritom uvodi važnu distinkciju između formalne i materijalne obligacije. "Svaka svijest o dužnosti koja ne proizlazi iz doživljaja materijalne vrijednosti mora nam se pojaviti kao slijepa. I kada ono "ti treba da" formalno nosi kategorički karakter koji ga razlikuje od prisile ili zapovijedi ipak ostaje nelegitimno, osim kada proizlazi iz svijesti o materijalnoj vrijednosti. Samo tada kada pristupa kao epifenomen materijalnom imanju vrijednosti, može biti temeljem vrijednosnog odgovora" (Hildebrand 1916: 232).

No, iako je Hildebrand učinio važnu razliku između materijalne i formalne obligacije, nije izričito priznao dužnost kao osebujni entitet. To je učinio Hildebrandov učenik Josef Seifert.

U svom djelu "Što jest i što motivira čudoredno djelovanje?" J. Seifert nadopunjuje i korigira misao D. von Hildebranda uvodeći dužnost kao zasebni motiv. Prema Seifertu niti objekt kao takav niti subjekt kao takav ne mogu biti nositelji dužnosti. Čudoredna je dužnost za Seiferta nešto što se razlikuje kako od subjekta tako i od objekta djelovanja i nastaje tek tamo "gdje subjekt svjesno susreće objekt u konkretnoj situaciji". Iako se prema Seifertu, strogo govoreći, ne može reći da čudorednoj dužnosti pripada primjereni odgovor jer ona nije biće koje nosi vrijednost kao što je to osoba, on ipak ističe da dužnost zahtijeva jedinstveni odgovor poslušnosti, apsolutno podređivanje koje se ne može tumačiti kao primjereni odgovor objektu djelovanja. U Kanta je to također dotaknuto u njegovim iskazima o poštovanju: "Dužnost je nužnost djelovanja iz poštovanja prema zakonu. Prema objektu kao učinku svoga djelovanja, na koje sam se odlučio, mogu doduše imati nagnuća, ali nikada poštivanja, baš zato, jer je on samo učinak..." (Hildebrand 1916: 162)

Seifert skreće pozornost na to da priznati čudorednu dužnost nema ništa s "legalizmom" ili "etikom zakona", nego je riječ o temeljnoj danosti čudoredne sfere koja se upravlja na osobu i uzima je na neusporedivi način ozbiljno. Ipak, upozorava Seifert, ta činjenica nije dostatna da bi se objasnila sveza dužnosti i svijeta čudorednosti. "Ma kako važno bilo s Kantom priznati da čudoredna dužnost zahtijeva jedinstveni stav (poštovanje) i podređivanje, isto je tako važno istovremeno priznati da upravo čudoredna dužnost zahtijeva od djelatelja da na značajnost stanja stvari koje treba realizirati dade primjereni odgovor" (Seifert 1976:50). Štoviše Seifert dodaje da mi našu dužnost ispunjamo samo tada "kada nam je uistinu stalo do ostvarenja značajnog stanja stvari od kojega dužnost polazi" (Seifert 1976: 52). Prema Seifertu samo se odatle "može objasniti Kantova nerazumljiva elementarna danost hijerarhije dužnosti", dok to nije moguće "pođe li se od pukog kriterija neproturječne opće maksime djelovanja" (Seifert 1976: 52).

Povezujući dvije dimenzije čudorednosti, kvalitativnu i normativnu, uspjelo je Hildebrandu i Seifertu pokazati da "ideja dužnosti" ne predstavlja apsolutno nikakvo depersonalizirajuće apstraktno "zakonodavstvo" te joj dati primjereni mjesto u svijetu čudorednosti.

2. PERSONALISTIČKA INTERPRETACIJA KATEGORIČKOG IMPERATIVA

Hildebrand se slaže s Kantom da djelovanje svoju punu čudorednu vrijednost zadržava i onda kada intendirano stanje stvari nije ostvareno. Volja bi i u tom slučaju "ipak još blistala sama za sebe poput dragulja, kao nešto, što ima svoju vrijednost u samome sebi" (Kant 1953: 156). No, tu važnu činjenicu čudorednog djelovanja bolje objašnjava shvaćanje čudorednog djelovanja kao vrijednosnog odgovora. U temelju volje za Hildebranda leži vrijednosni odgovor. Bit vrijednosnog odgovora razotkriva nam Hildebrand kao ispunjenje objektivnog odnosa primjerenosti, tj. ispunjenje zahtjeva po kojemu svakom dobru koje nosi vrijednost, koje se nadaje kao dragocjeno u sebi, treba dati primjereni nutarnji odgovor. Kategorija vrijednosnog odgovora omogućuje Hildebrandu dati objašnjenje pravog odnosa između čudorednog djelovanja i njegova objekta.

Potrebno je, međutim, ukazati na to da je Kant u suprotnosti spram formalističke etike, vidio mogućnost kako objekt motivira čudoredno djelovanje. "Pretpostavimo da ima nešto, čega opstojnost sama po sebi ima apsolutnu vrijednost, to bi kao svrha sama po sebi mogla biti osnovom izvjesnih zakona, onda bi u njoj i samo u njoj samoj ležao osnov mogućeg kategoričkog imperativa, tj. praktičnog zakona".

Dok Kant nije općenito prepoznao intrinzično i moralno relevantno dobro kao zadnji izvor moralnog imperativa u narednom odlomku čini to eksplicitno:

"Sada ja kažem: čovjek i uopće svako umno biće egzistira kao svrha sama po sebi, ne samo kao sredstvo...Svi predmeti nagnuća imaju samo uvjetovanu vrijednost; jer kada ne bi bilo nagnuća i na njima osnovanih potreba, onda bi njihov predmet bio bez vrijednosti".⁸ (Kant 1953: 191) Ovdje Kant ukazuje na motivaciju "apsolutnom vrijednošću". Ta "apsolutna", tj. ovdje u biću samom objektivno utemeljena vrijednost je, kako kaže Kant, zadnji izvor bez kojega se "za um uopće ne bi mogao naći nikakav najviši praktički princip" (Kant 1953: 191). Kantov imperativ ističe da čovjeku pripada vrijednost "po sebi" i tu objektivnu i apsolutnu vrijednost vidio je Kant u dostojanstvu. Kada govorimo o dostojanstvu govorimo o moralno relevantnoj vrijednosti koja nameće čudoredni poziv i iz koje proizlazi obligacija da ju poštujemo. S dostojanstvom označuje se vrijednost nenadomjestivog bića koje je uzvišeno "iznad svake cijene; jer kao takav (homo noumenon) on se ne može cijeliti kao puko sredstvo za tuđe, pa čak ni za svoje vlastite svrhe, nego kao svrha sama po sebi, tj. posjeduje dostojanstvo (apsolutnu nutarnju vrijednost), čime sva druga umna bića primorava da ga štiju, te se može mjeriti sa svakim drugim bićem i biti s njim na ravnoj nozi" (Kant 1999: 219). Kant je ukazao ovdje na onu dimenziju ljudskog dostojanstva koja je plod čudoredne dobrote. Iz čudoredne dobrote proizlazi kvalitativno dostojanstvo o kojemu Kant s pravom kaže da kulminira u svetosti.

⁸ Isto, 191. Hildebrand primjećuje da je Kant previdio bitnu razliku između intencionalnog karaktera odgovora i finalnog, teleološkog odnosa sredstva spram svrhe. On otklanja u Kanta prisutnu tendenciju poistovjećivanja "vrijednosti" sa "svrhom": "Bila bi zabluda, izjednačiti svrhu sa vrijednošću, dakle s karakterom bića, kojemu se teži zbog njega samog, zato jer se oboje, vrijednost i

svrha, mogu nazvati značajnim u sebi". Da vrijednost nije isto što i svrha ili objekt direktne značajnosti pokazuje Hildebrand na sljedeći način: "U sebi počivajuća značajnost vrijednosti odnosi se na prirodu značajnosti kao takve, dok težiti za nečim za volju njega samog – mi želimo to označiti kao "direktnu značajnost" – označuje način na koji značajnost prijanja uz biće ili mu je vlastita".

Hildebrand skreće pozornost na to da je kod poštovanja "objektivno predanje i puna čistoća vrijednosnog odgovora posebice jasno i moguće je jasno vidjeti kako je moment kategoričkog, jednom riječju narav vrijednosti sadržaja, kojemu poštovanje vrijedi, neovisan o svim obilježjima koja mu iz drugih pretpostavki mogu biti nadodata". Za Kanta se dostojanstvo osobe sastoji u mogućnosti poštovanja pred moralnim zakonom. Moralni zakon je zapravo taj koji prema Kantu čovjeku podaruje beskonačnu vrijednost. "Iz naše iskrene i točne usporedbe s moralnim zakonom (njegovom svetošću i strogošću) neizbježno mora proizaći istinska poniznost; a iz toga što smo sposobni za takvo zakonodavstvo, što se (tjelesni) čovjek osjeća prisiljenim štovati (moralnog) čovjeka u svojoj vlastitoj osobi, proizlazi ujedno uzvišenost i najviše samocjenjenje kao osjećaj čovjekove unutarnje vrijednosti, u skladu s kojim se on ne može kupiti ni po koju cijenu i posjeduje neizgubivo dostojanstvo koje mu ulijeva poštovanje prema samome sebi" (Kant 1999:220). S tim u svezi A. Reinach s pravom primjećuje: "Dostojanstvo pripada zapravo jedino čudorednom zakonu samom, ljudskoj osobi samo kao sudioniku u njemu ... Moralni zakon podaruje čovjeku beskonačnu vrijednost, utoliko što se on može osjećati građaninom tog svijeta. Čovjek je dostatno nedostojan, ali je čovječanstvo dostojno, jer je sposobno za kauzalitet putem slobode" (Reinach 1989: 499). Stoga, iako Kant kaže da se "štovanje uvijek odnosi na osobe a nikada na stvari", to nikada nije priznato u svom temeljnom metafizičkom značenju.

Fenomenološki realisti ukazuju na to da se ovdje radi o puno višem, naime u činu odgovornog djelovanja sudana nam je osoba sama.

3. REHABILITACIJA EMOCIJA U ETICI

Fenomenološki su realisti ukazali na još jedan nesporazum koji je povezan sa suprotnošću između dužnosti i nagnuća, na miješanje između afektivnih čudorednih vrijednosnih odgovora i izvančudorednih nagnuća, na pogrešno izjednačavanje čudoredne poslušnosti sa borbom protiv zapreka naše prirode. Hildebrand predbacuje Kantu da je preuzevši nekritički Humeovo senzualističko shvaćanje iskustva svega "emocionalnog", previdio vrijednosni karakter afektivnih odgovora kao što su oduševljenje i ljubav, koji Hildebrandu vrijede kao prototip pravih vrijednosnih odgovora. Time što je Kantu spontanitet nepodnošljiv sa čudorednošću i kao nagnuće suprotstavljen dužnosti, "volja koja slijedi kategorički imperativ zadobija osebnju hladnoću i prazninu. Pravom voljnom odgovoru podmetnut je površni i suhoparan stav, a dublje predanje vrijednosti, koje leži u temelju vrijednosnog odgovora, pojavljuje se tim hipostaziranjem kao pogreška" (Hildebrand 1916: 179). Hildebrand uvodi primjer. Mučenik koji iz oduševljenja za vjeru ide u smrt djeluje prema Kantu iz nagnuća, u suprotnosti prema onome koji se za to odlučuje iz hladnog odvagivanja objektivno punovrijednog. Za Hildebranda mučenik vrijedi kao prototip pravog vrijednosnog odgovora i tvori prema djelovanju iz nagnuća jednako veliku suprotnost kao i onaj koji hladno odvaguje. Ono što oba slučaja međusobno razlikuje leži u drugom pravcu i nema nikakve veze sa suprotnošću između dužnosti i nagnuća. Tome u prilog govori činjenica da Kant čini iznimku kod poštovanja.

Hildebrand je nadalje pokazao da spontanitet ni na koji način ne znači suprotnost slobodi. Unatoč činjenice da afektivni vrijednosni odgovori ne leže u području našeg izravnog utjecaja, time nije rečeno da se oni nalaze s one strane slobode. Hildebrand

pokazuje da afektivni odgovori mogu biti sankcionirani od strane našeg osobnog slobodnog središta te ležati u području indirektno slobode.

Čita li se Kant ponovo iz fenomenološke perspektive jasnijom postaje temeljna tendencija Kantove etike. Kategorički karakter njegove etike nedvojbeno ukazuje na apsolutni zahtjev vrijednosti ili "časnog dobra"⁹ no, u pravu su fenomenološki realisti kada ukazuju na to da se u intuiciji kategoričkog imperativa trebalo ići korak dalje. Taj korak Kant ne samo što nije učinio, nego je žrtvovao duboku intuiciju i uveo, Hildebrandovim rječnikom rečeno, "opasni pojam postulata": "Izvesne fundamentalne metafizičke činjenice prihvaćaju se ne zbog svoje istine, to znači zbog svoje stvarnosti, nego jedino potrebe za etiku" (Hildebrand 1974: 321-322).

Na početku je već bilo riječi o tragediji koja je povezana s imenom I. Kanta. "On koji je htio spasiti metafiziku od njena razaranja izvana i iznutra, sam je isporučio oružje za njenu propast". Unatoč tome u etici je dana duboka metafizička spoznaja, naime, da se ono odlučujuće o biti osobe pokazuje u čudorednom djelovanju.

U čemu se sastoji neprolazna zasluga i veličina Kanta jasno je formulirao Schwarz: "Kant je htio očuvati samorazumijevanje čovjeka kao što je to stoljećima nosilo kršćanstvo i metafizička tradicija. Vidio je u čovjeku biće koje posjeduje neusporedivo dostojanstvo: svojom duhovnošću, slobodom i moralnom odgovornošću izdignut iznad svijeta fizičkog. Dostojanstvo je ono što čovjeka povezuje s Bogom i ukazuje na život s one strane zemaljskog" (Schwarz 1996: 226). Ipak, u okvirima sustava Kantove praktične filozofije čovjek doživljajem čiste dužnosti ne postaje niti dobar niti loš, on postaje samo svjestan svoje nadosjetilne biti, onoga "homo noumenon" koji egzistira zapravo izvan granica iskustva.

Najviše do čega može dospjeti jedna etika koja je "posađena na tlu aprioristične filozofije svijesti" najbolje je formulirao sam Kant u zaključnoj rečenici "Utemeljenja metafizike čudoređa":

"I tako mi doduše ne shvaćamo praktičnu bezuvjetnu nužnost moralnoga imperativa, ali ipak shvaćamo njegovu *neshvatljivost*" (Kant 1953: 226).

⁹ Budući da je Kantova pozicija antiteza objektivizmu i realizmu, čudoredno dobro kod Kanta nema ništa zajedničko s "bonum rationis" sv. Tome. Kant se bavi čudorednim dobrom isključivo kao sadržajem svijesti, imanentnom formom

praktičnog uma. Na koji način u Kantovoj koncepciji dobra do izražaja dolaze obilježja čitava njegova filozofijskog sustava, vidi šire: K. Wojtyła, *Lubliner Vorlesungen*, Augsburg, 1980. 203-217.

LITERATURA

- Hartmann, N. (2003) *Etika*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Hildebrand, von D. (1916) *Die Idee der sittlichen Handlung*, u: *Jahrbuch fuer Philosophie und phaenomenologische Forschung*, Bd.III., Halle.
- Hildebrand, von D. (1974) *Idolkult und Gotteskult*, *Gesammelte Werke VII.*, Regensburg, Verlag Josef Habbel.
- Hildebrand, von D. (1980) *Moralia*, *Gesammelte Werke Bd.IX*, Regensburg, Verlag Josef Habbel.
- Kant, I. (1953) *Osnov metafizike ćudoreća*, u: *Dvije rasprave*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Kant, I. (1999) *Metafizika ćudoreća*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Reinach, A. (1989) *Saemtliche Werke*. Textkritische Ausgabe 1., (Hrsg. von K. Schuhmann und B. Smith), Muenchen, Philosophia Verlag.
- Schwarz, B. (1996) *Die Aktualitaet von Kants*, u: Schwarz, B., *Wahrheit, Irrtum und Verirrungen. Die sechs grossen und sieben Ausfahrten der abendlaendischen Philosophie.* (Hrsg.) P.Premoli und J. Seifert, Heidelberg, Universitaetsverlag C.Winter.
- Seifert, J. (1976) *Was ist und was motiviert eine sittliche Handlung?*, Salzburg, Verlag Anton Pustet.

DIE REZEPTION VON KANTS ETHIK IM "MUENCHENER
PHAENOMENOLOGIE"

ZUSAMMENFASSUNG

Ziel und Zweck der vorliegenden Arbeit liegen in dem Versuch, die kritische Diskussion mit Kant wie sie sich innerhalb der realistischen bzw. "Muenchener Phaenomenologie" entwickelte, rekonstruieren. Die Gruende dafuer liegen zuerst darin, dass die Auseinandersetzung der modernen realistischen Phaenomenologie mit Kant in wesentlich differenzierterer Form auftritt. Aus der phaenomenologischen Perspektive wird die Ambivalenz deutlicher, die oft zu einer simplifizierenden Interpretation von Kants Ethik im Geiste des Formalismus fuehrte. Es soll gezeigt werden, dass sich neben dem, was viele als "Formalismus" abtun, in Kants Ethik eine Fuelle von entscheidenden Einsichten finden, in denen Kant "die Sprache der sittlichen Wirklichkeit selbst zu Worte kommen laest".

SCHLUESSELWORTE: *der phaenomenologische Realismus, der kategorische Imperativ, die Pflicht, die Neigung, die Wuerde der Person*

ETNOCENTRIZAM I SOCIODEMOGRAFSKA OBILJEŽJA U HRVATSKOJ

STJEPAN JAGIĆ
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy

UDK: 316.73:323.14](497.5)
Izvorni znanstveni članak / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 20. X. 2005.

U radu se polazi od pretpostavke da se interkulturalizam kao fenomen u određenoj mjeri dade odrediti i objasniti stanjem i razinom etnocentričnosti pojedinih naroda, etničkih ili drugih skupina te da sociodemografski čimbenici utječu na interkulturalne procese i kulturalne promjene. Cilj istraživanja bio je razmotriti povezanost sociodemografskih varijabli - dob, spol, školska sprema i zanimanje, znanje stranih jezika ispitanika i njihova stupnja etnocentričnosti na uzorku od 446 ispitanika. Istraživanje je provedeno 2001. godine. Rezultati ukazuju da su za formiranje etnocentričnosti najznačajniji sociodemografski čimbenici vrsta srednje škole i razina obrazovanja, dok dob, spol i znanje stranih jezika nisu značajni.

KLJUČNE RIJEČI: *dob, etnocentrizam, intrekulturalizam, interkulturalni odgoj i obrazovanje, razina obrazovanja, spol, vrsta obrazovanja.*

UVOD: KULTURA, MULTIKULTURALIZAM I INTERKULTURALIZAM

Kultura je višeznačan pojam kojim se mogu obuhvatiti mnoge pojave i oblici čovjekova života i stvaralaštva. Za neke kultura predstavlja visoku umjetnost, koja se nalazi u galerijama širom svijeta, dok neki smatraju da kultura označava sve što se uči i svi stavovi koji postoje unutar pojedinog naroda. Neki taj pojam koriste da bi opisali kako se ponaša neki pojedinac i neko društvo, a neki ga poistovjećuju s pojmom civilizacija.

Povijesno, svaki narod razvija svoju specifičnu kulturu zaštićenu od vanjskih utjecaja geografskim, jezičnim i vjerskim barijerama. Danas se, međutim, ove barijere lome pod utjecajem brojnih čimbenika pa se kaže da svi živimo u globalnom selu pod utjecajem istih poruka i informacija. No razlike i danas postoje. Naime, pored raznolikosti koje se očituju u kulturnim razlikama, među pripadnicima raznih zemalja postoje i značajne razlike između etničkih skupina, manjina, društvenih slojeva pa čak i između pripadnika različite starosne dobi.

Multikulturalizam i interkulturalizam označavaju društvene i kulturne odnose između više nacija, naroda, etničkih zajednica i ljudi. Multikulturalnost označava

nazočnost više kultura na istom prostoru, a interkulturalizam naglašava odnos među kulturama i neophodnost međusobne interakcije (Desinan 1997). Za Ladmira i Lipianskog (1989), interkulturalizam je proces verbalne i neverbalne interakcije koji postoji među članovima različitih kulturnih skupina (Santerini 1993).

Suživot ljudi različitih kultura, vjera, s različitim interesima i potrebama, poticao je i izazivao, i još uvijek, različite probleme. Trajni boravak ljudi u određenom geofizičkom prostoru nije dovoljna pretpostavka, uvjet za njihov suživot. Ljudska povijest, nažalost i sadašnjost, obiluje brojnim primjerima kako su različite vjerske, etničke ili druge skupine često živjele jedne pored drugih, ali uvijek su ostale tuđe. Uzroci tome proizlaze iz osporavanja, netolerancije, nepoznavanja, nerazumijevanja i neuvažavanja ljudi i njihovih kultura te borbe za općeljudska, etnička, kulturna, vjerska i ina prava.

Pojam suvremenog interkulturalizma ne treba doslovno shvatiti, kako suživot ljudi različitih kultura nije problem i prepreka, nego da je to jednakopravna mogućnost svestranog razvoja vlastitog kulturnog identiteta, svoje kulture, a u isto vrijeme dati mogućnost i drugima da budu ravnopravni. On je traganje za jedinstvom razlika, a nikako asimilacija, jer uzima kulturni pluralizam i etnicitet kao vrijednost za zajednički život. Pojavljuje se kao djelomični humani ispravak nehumanosti radi ponude jedne bolje budućnosti cijelog svijeta ne vadeći čovjeka iz geografskoga, ekološkoga i kulturnoga konteksta, nego gledajući čovjeka u "zajednici vrijednosti" koja ne apsolutizira, niti relativizira narodnost i kulturu (Van Luyn 1998). To je vjerovanje u mogućnost zajedničkog suživota, bez nametanja, bez kulturne supremacije, osobito bez agresije.

Interkulturalizam prema tome ne znači statički skup kultura ili zamjenu jednog oblika mišljenja drugim, već mogućnost uspoređivanja različitih mišljenja, ideja, kultura na jednom prostoru. Potiče na razmišljanje o spoznajnim razlikama etničke, kulturne, religiozne, psihološke, duhovne prirode, o borbi protiv predrasuda, o mirnom suživotu među narodima i nacijama ili pojedincima i skupinama različitog podrijetla, o jednakim mogućnostima u obrazovanju (Poletti 1994). Kroz aktivnu suradnju ljudi su se razvijali i razvijaju se kao ljudska bića, kao humana društvena bića. Dodiri, komunikacija i interakcija te prožimanje i međusobno uvažavanje, oplemenjuje i obogaćuje ono što je prihvatljivo i univerzalno, kao i ono što je različito i specifično, uspostavljajući, tako, nove odnose prema onom što je vlastito i onom što je tuđe.

Interkulturalizam je projekt, mogućnost, da se svaki čovjek, svaka skupina i cijela društvena zajednica, bila ona manjina ili većina, mogu osjećati jednakopravnim. On pruža priliku pojedincima, manjinama i većini za potpunu afirmaciju, aktualizaciju. Istinsko življenje trebalo bi biti međusobno razumijevanje i poštovanje, sporazumijevanje i ravnopravna suradnja, jer smisao čovjeka ogleđa se u humanosti. Prema tome interkulturalizam pretpostavlja kako poznavanje i razumijevanje drugoga, tako i samoga sebe, kao aktivnoga sudionika u svim područjima humanizacije (su)života.

INTERKULTURALNI ODGOJ I OBRAZOVANJE

Suvremeni društveni trenutak iskazuje potrebu za novim spoznajama, informacijama, različitim interesima, stavovima, vrijednostima, interpersonalnim odnosima, ponašanjem, što je istodobno suština i funkcija odgoja i obrazovanja. Važnost ovoga suodnosa tim više je istaknuta ako imamo na umu da pedagoške vrijednosti nisu samo

rezultat institucionalnog djelovanja, nego su to i različiti izvaninstitucionalni čimbenici kao novi i još nedovoljno valorizirani aspekti u suvremenoj pedagoškoj teoriji i praksi.

Pedagogija u odnosu na interkulturalizam ima interes i zadaću, jer je potrebno stvarati pretpostavke za uključivanje u procese europeizacije, globalizacije i univerzalizma radi uzajamnog razumijevanja, upoznavanja i prihvaćanja.

Ali, da bismo nekoga prihvatili nije dovoljno imati informacije o njemu ili poznavati ga, već treba razvijati aktivnu suradnju na načelima uvažavanja, tolerancije i razumijevanja. Produbiti spoznaju o drugom znači, istovremeno, produbiti spoznaju o sebi, kako na individualnoj, tako i na razini pripadajuće skupine (Perotti 1993). Naime, problem interkulturalizma je osobit, prvorazredni, problem odgoja i obrazovanja, koji se ogleda u činjenici da je skoro nemoguće racionalnim, znanstvenim putem neutralizirati predrasude koje imamo o drugim kulturama. Interkulturalizam je shvatljiv i jedino moguć samo u kontekstu ravnopravne suradnje, gdje vlastita prava ovise o pravima drugih. Ono što zahtijevamo za sebe treba omogućiti i drugima.

S pedagojskoga gledišta interkulturalizam je odgojno-obrazovni proces kojim valja naučiti kako se ponašati, kakav stav zauzeti prema drugima, prema prirodi i prema sebi. Naučiti uočavati ono što je opće, sveopće ljudsko i ono što je različito i posebno. Ono što je tuđe učiniti nam prihvatljivim i ono što je naše učiniti prihvatljivim drugima. Naučiti kako komunicirati, kako razumjeti druge i kako biti pristupačnijim da drugi razumiju nas. To su odgoj i obrazovanje za solidarnost, pravdu i jednakost, odnosno humanije društvene odnose među ljudima, interkulturalno ponašanje. Učenje socijalnih odnosa za pripadanje drugima i njih nama ostvaruje se kroz razne situacije i relacije među ljudima istih i različitih nacija, kultura, svjetonazora, dobi, i spolova. To je složen i suptilan proces koji se ostvaruje socijalizacijom, odnosno aktivnim učenjem u određenom društvenom okružju. Bit, suština toga procesa je aktivni odnos čovjeka prema čovjeku i prema svemu onom što čini njegovu okolinu.

Odgojno-obrazovni proces ostvaruje se u zajedničkom svagdanjem životu, kroz različite odnose u obiteljskim, predškolskim, školskim, fakultetskim različitim nastavnim i izvannastavnim situacijama, izletima, ekskurzijama, turizmu, različitim kulturnim i inim manifestacijama, radu i slobodnom vremenu. Stoga ni u kom slučaju pojam *interkulturalnog odgoja i obrazovanja* ne treba shvatiti kao posebni oblik odgoja i obrazovanja, već kao njihovu opću sastavnicu.

ETNOCENTRIZAM – SUPROTNOST INTERKULTURALIZMU

Etnocentrizam uvijek nosi tendenciju da se vlastita kultura procjenjuje pozitivno, a da se ljudi ostalih kultura podcjenjuju, omalovažavaju, vrjednuju negacijama. Naziv **etnocentrizam** je 1906. uveo američki sociolog William G. Sumner, i to u engleskom obliku *ethnocentrism* (*ethno-*, hrv. "etno-", + lat. *centrum*, "središte"). (*Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja* 1998)

Riječ je o pojavi koja je često označena jednostavno kao vjera u nadmoć vlastite kulture ili etnije. Drugi autori određuju etnocentrizam kao sklonost da se druge kulture gledaju i procjenjuju prema mjerilima vlastite kulture i da se pri tome, pogrešno shvaćaju i prikazuju. Neki ističu predrasude i nepovjerenje koje postoji unutar etnije ili društvene skupine prema pripadnicima drugih takvih zajednica. U svakom slučaju, etnocentrizam

je uvelike posljedica činjenice da ljudi usvajaju bitne kulturne i etničke vrijednosti i obilježja (primjerice, materinski jezik, vjera, običaj, moral i dr.) još tijekom primarne socijalizacije i da im te vrijednosti i obilježja poslije služe kao glavne odrednice u njihovom daljnjem razvitku. Etnocentrizam počiva i na etničkom identitetu koji ne mora nužno uzrokovati nepoželjne posljedice, ako se drugima dopušta razvijanje vlastitih identiteta. U praksi, međutim, etnocentrizam često vodi do omalovažavanja vrijednosti i stvaranja općenito loših predodžaba o pripadnicima drugih kultura i etnija. (*Leksikon* 1998)

METODOLOGIJA

PROBLEM I ZADATAK ISTRAŽIVANJA

Podemo li od interkulturalizma kao fenomena, koji se u određenoj mjeri daje odrediti i objasniti stanjem i razinom etnocentričnosti pojedinih naroda, etničkih ili drugih skupina, nedvojbeno je da na interkulturalne procese i kulturalne promjene utječu, među inim i sociodemografski čimbenici.

Istraživanje se temelji na pretpostavci da su sociodemografske varijable dijelom uzrok etnocentrizma ispitanika, odnosno stava i mišljenja o određenom narodu ili narodnoj skupini.

Pitanje *sadržaja* kategorija etnocentričnosti jest ključna dimenzija istraživanja. Istina, sadržaji kategorija etnocentričnosti istraživačima čine najveću teškoću, jer je arbitrarno pitanje etnocentrizma koje bi obuhvatilo sve životne sadržaje i situacije. Odlučili smo stoga da ovo istraživanje postavimo na utvrđivanje stavova ispitanika, jer mišljenja ukazuju na latentni stereotip o pripadnoj naciji.

Zadatak istraživanja jest ustanoviti i analizirati povezanost između sociodemografskih varijabla ispitanika i njihova stupnja etnocentričnosti.

INSTRUMENT

Primijenjen je upitnik koji se sastoji iz dva dijela. Prvi dio upitnika odnosi se na *sociodemografska* obilježja (spol, dob, školsku spremu, završeni fakultet i višu školu i znanje stranih jezika), a drugi na ispitivanje razine *etnocentričnosti*.

Problem *etnocentričnosti* je razrađen kroz 18 tvrdnji kao elemenata etnocentričnosti. Jedan dio elemenata etnocentričnosti preuzet je iz rada Tomljenović (1999), drugi dio je konstruiran na temelju određenja etnocentričnosti (*Leksikon* 1998) i treći dio na osnovi osobnog promišljanja, te iskustva i razgovora s psiholozima i kulturno-socijalnim antropolozima.

Za ispitivanje gledišta i mišljenja ispitanika korištene su široko shvaćene tvrdnje etnocentričnosti. Svrstali smo ih u četiri skupine:

- 1) tvrdnje društvenosti pod kojima se podrazumijeva neposredno formalno i neformalno komuniciranje i druženje ljudi,
- 2) moralno-etičke tvrdnje,
- 3) tvrdnje o kognitivnim karakteristikama vlastite nacije (znanje, sposobnosti, talent),
- 4) tvrdnje o prirodnim i kulturnim vrednotama Hrvatske.

Skala je bila definirana na temelju poimanja *etnocentrizma* koji podrazumijeva opću tendenciju da se vrlo pozitivno procjenjuje vlastita kultura, a da se ljudi ostalih kultura i tradicija podcjenjuju. Skala je sadržavala tvrdnje, koje su pozitivnije vrednovala Hrvate i hrvatski način života. Ispitanik se s tvrdnjama mogao manje ili više složiti, ili ih je mogao manje ili više otkloniti (skala je išla od 5, što je značilo potpuno slaganje, do 1, što je značilo potpuno neslaganje).

Prije istraživanja određena je aprioristička valjanost skale i odabrano je 18 tvrdnja za koje se pretpostavljalo da je s njima moguće ispitati elemente etnocentričnosti, odnosno da one zajedno čine jedan faktor. Nakon provedenog istraživanja provjerena je simptomatična valjanost skale procjene faktorskom analizom koja je potvrdila da Upitnikom ispitujemo samo jedan faktor koji prema svome sadržaju možemo nazvati *faktorom etnocentrizma*. Samo su dvije tvrdnje bile u niskim negativnim korelacijama, a razlog je, vjerojatno, taj što su bile postavljene u neutralnom obliku, tj. bile su različito formulirane od ostalih tvrdnja. Zato je za konačnu obradu i analizu podataka korišteno 16 tvrdnja. S pročišćenom strukturom varijabli etnocentričnosti objašnjeno je 37,80% zajedničke varijance, a to je pokazatelj da faktorska struktura čestica upitnika zadovoljava (tablica 1.).

Tablica 1. Pročišćena faktorska struktura upitnika etnocentričnosti

VARIJABLE (TVRDNJE)	Faktor	h^2
Ljudi koji posjećuju Hrvatsku trebali bi naučiti osnove hrvatskog jezika	,376	,141
1. Jadranska obala je najljepša obala na svijetu	,421	,177
2. Hrvatsko kulturno i povijesno naslijeđe jedinstveno je u Europi	,452	,204
3. Ljudi koji posjećuju Hrvatsku trebali bi naučiti cijeniti naše povijesno i kulturno naslijeđe	,351	,123
4. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo gostoljubiviji od drugih naroda Europe	,664	,440
5. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo tolerantniji od drugih naroda Europe	,676	,457
6. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo inteligentniji od drugih naroda Europe	,689	,475
7. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo otvoreniji od drugih naroda Europe	,682	,465
8. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo moralniji od drugih naroda Europe	,750	,562
9. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo humaniji od drugih naroda Europe	,752	,566
10. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo obrazovaniji od drugih naroda Europe	,630	,397
11. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo vode veću brigu o obitelji od drugih naroda Europe	,696	,484
12. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo pošteniji od drugih naroda Europe	,707	,499
13. Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo hrabriji od drugih naroda Europe	,685	,469

14.	<i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo religiozniji od drugih naroda Europe</i>	,529	,280
15.	<i>Moglo bi se reći da su Hrvati športski najtalentiraniji europski narod</i>	,550	,302
KARAKTERISTIČNI KORIJEN		6,004	
% OBJAŠNJENE VARIJANCE		37,8	

Provjerena je i pouzdanost unutarnje konzistentnosti (r_{it}) Upitnika. Ona se pokazala relativno visokom jer je dobiveni Cronbach alpha 0,896 (tablica 2.).

Tablica 2. Pouzdanost upitnika etnocentričnosti

VARIJABLE (TVRDNJE)	M	sd	r_{it}
1. <i>Ljudi koji posjećuju Hrvatsku trebali bi naučiti osnove hrvatskog jezika</i>	3,02	1,42	,372
2. <i>Jadranska obala je najljepša obala na svijetu</i>	3,93	1,15	,424
3. <i>Hrvatsko kulturno i povijesno naslijeđe jedinstveno je u Europi</i>	3,24	1,31	,445
4. <i>Ljudi koji posjećuju Hrvatsku trebali bi naučiti cijeniti naše povijesno i kulturno naslijeđe</i>	3,88	1,14	,357
5. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo gostoljubiviji od drugih naroda Europe</i>	2,92	1,21	,618
6. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo tolerantniji od drugih naroda Europe</i>	2,63	1,13	,622
7. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo inteligentniji od drugih naroda Europe</i>	2,52	1,12	,648
8. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo otvoreniji od drugih naroda Europe</i>	3,09	1,18	,630
9. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo moralniji od drugih naroda Europe</i>	2,54	1,10	,679
10. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo humaniji od drugih naroda Europe</i>	2,70	1,14	,686
11. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo obrazovaniji od drugih naroda Europe</i>	2,70	1,22	,595
12. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo vode veću brigu o obitelji od drugih naroda Europe</i>	3,01	1,17	,640
13. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo pošteniji od drugih naroda Europe</i>	2,40	1,04	,654
14. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo hrabriji od drugih naroda Europe</i>	3,12	1,25	,653
15. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati mnogo religiozniji od drugih naroda Europe</i>	3,17	1,17	,492
16. <i>Moglo bi se reći da su Hrvati športski najtalentiraniji europski narod</i>	3,00	1,33	,536
Cronbach alpha = 0,896			

Budući da je analiza rezultata potvrdila jednofaktorsku strukturu primijenjene skale, te relativno visoku pouzdanost tipa unutarnje konzistencije, u daljnjim analizama koristio se ukupan rezultat na skali, odnosno jednostavna aditivna linearna kombinacija kao pokazatelj etnocentričnosti.

ISPITANICI

Istraživanjem je obuhvaćeno 446 ispitanika, 246 (55,2%) žena i 200 (44,8%) muškaraca, koji su u rasponu starosne dobi od 14 do 69 godina. Najveći broj, 365 (81,2%), ih je između 20 i 49 godina starosti. Njih 443 (99,3%) ima završeno srednje obrazovanje. Gimnaziju je završilo 245 (55,5%), srednje stručne škole je završilo 189 (42,4%), a troje je bez završene srednje škole. Višu školu ili fakultet završilo je 284 (63,37%) ispitanika, a poslijediplomske studije (magisterij i doktorat) njih 27 (6,11%). 425 (95,29%) ispitanika služi se s jednim stranim jezikom, 149 (33,4%) s dva, 107 (24%) s tri i više, a samo 21 (4,71%) ne zna niti jedan strani jezik. Zaposlenih ispitanika je 361 (80,94%), nezaposlenih 37 (8,30%), studira ih 46 (10,31%) i učenika srednje škole su 2 (0,45%). Raznih su zanimanja od službenika do direktora, od učenika do sveučilišnih profesora i mnogih drugih. Svi ispitanici posjetili su bar jedanput neku europsku zemlju, a neki borave i rade izvan Republike Hrvatske.

Istraživanje je provedeno tijekom srpnja, kolovoza i dijelom rujna 2001. godine u Republici Hrvatskoj. Ispitanici su bili iz Zadra, Splita, Rijeke, Pule, Dubrovnika, Zagreba, Karlovca Varaždina, Bjelovara, Osijeka, Valpova i drugih mjesta.

REZULTATI I RASPRAVA

Nakon prikupljenih 446 upitnika, radi analize podataka, ispitanike smo podijelili u šest skupina s obzirom na: spol, dob, vrstu i stupanj završenog obrazovanja i znanje stranih jezika.

Analiza rezultata se odnosi na ukupni rezultat etnocentričnost u zavisnosti od nekih sociodemografskih varijabli (spol, dob, vrsta i stupanj završenog obrazovanja i znanje stranih jezika). Zbirni rezultat 48 na skali etnocentričnosti možemo smatrati kao granični rezultat između najvišeg i najnižeg stupnja etnocentričnosti.

ETNOCENTRIČNOST I SPOL ISPITANIKA

Očekivanja istraživanja bila su postojanje razlike u razini etnocentričnosti u odnosu na spol ispitanika jer je uvriježeno mišljenje da su žene po svojoj naravi tolerantnije od muškaraca.

Istraživanje je, međutim, pokazalo da nema statistički značajne razlike u etnocentričnosti između muškaraca i žena ($F=0,03$). Razine etnocentričnosti žena ($M_z=47,79$) i muškaraca ($M_M=47,98$) gotovo su identične. Žene se značajno razlikuju od muškaraca prema mnogim karakteristikama osobnosti, ali etnocentrizam nije tipična ni muška niti ženska karakteristika. To navodi na mišljenje da na formiranje etnocentričnosti ne utječu spol nego drugi čimbenici.

ETNOCENTRIČNOST I DOB ISPITANIKA

Najveći broj ispitanika star je između 20 i 55 godina. Ova dobna struktura ispitanika govori da su to odrasle osobe s formiranim kriterijskim obrascima, stavovima i mišljenjima.

Starije osobe, međutim, imaju čvršće i teže promjenjive kulturne obrasce pa se pretpostavilo da one pokazuju viši stupanj etnocentričnosti od mlađih ispitanika od kojih se očekivao tolerantniji stav prema drugoj kulturi.

Analiza odnosa starosne dobi i etnocentričnosti u ovom istraživanju pokazuje da između njih nema korelacije ($r=0,01$). To bi značilo da se etnocentrizam ne mijenja u funkciji dobi, tj. da više ili manje etnocentričnih osoba ima različite starosti, odnosno doživljaj, procjena i suđenje vlastite nacije i kulture u odnosu na druge europske nacije i kulture ne ovisi o dobi ispitanika.

Prema tome dob kao ni spol nisu presudni čimbenici za formiranje etnocentričnosti ispitanika. Stupanj etnocentrizma ovisi o drugim institucionalnim i neinstitucionalnim odgojnim, obrazovnim, društvenim i kulturnim čimbenicima.

ETNOCENTRIČNOST I VRSTE SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA ISPITANIKA

Jedan od čimbenika koji zasigurno utječe na stupanj etnocentričnosti ispitanika jest obrazovanje. Efikasnost obrazovanja je veća ukoliko prosvjećuje, osvješćuje, razvija toleranciju i općenito proširuje vidike polaznika odgoja i obrazovanja. Na toj činjenici temelji se pretpostavka da srednjoškolsko obrazovanje rezultira manjim stupnjem etnocentričnosti pa se ne očekuje bitna razlika prema vrsti srednjoškolskog obrazovanja.

Tablica 3. Srednje škole ispitanika i etnocentričnost

SREDNJE ŠKOLE	<i>f</i>	% <i>f</i>	<i>M</i>
<i>Gimnazija</i>	246	55,53	46,21
<i>Ekonomska</i>	52	11,74	47,90
<i>Turistička i ugostiteljska</i>	37	8,35	51,62
<i>Tehnička i pomorska</i>	62	14,00	50,63
<i>Neka druga (ostale)</i>	46	10,38	49,57
UKUPNO	443	100,00	47,83

$df = 4/438$ $F = 3,19$ $p(F) = 0,01$

Analiza odnosa etnocentrizma i vrste srednjeg obrazovanja pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($F=3,19$) stupnja etnocentričnosti prema vrstama srednjeg obrazovanja. Rezultati dobiveni Dancan testom pokazuje da je najveća statistički značajna razlika između onih koji su završili gimnaziju i turističko-ugostiteljsku školu.

Ovaj rezultat ne potvrđuje hipotezu o jednakom ili približno jednakom stupnju etnocentričnosti ispitanika s obzirom na srednjoškolsko obrazovanje, nego otkriva

razlike. Naime, najmanji stupanj etnocentričnosti imaju oni koji su završili gimnaziju, a najveću srednje stručne škole. To potvrđuje tezu da obrazovni programi koji sadrže veću zastupljenost društveno-humanističkih sadržaja omogućuju bolje razumijevanje međukulturnih odnosa nego specifično stručni programi.

Budući da su u gimnazijskim programima jače zastupljeni društveno-humanistički i povijesni sadržaji to upućuje na dokaz da su oni važni i značajni za bolje razumijevanje i uvažavanje među različitim kulturama i ljudima te da realizacija interkulturalnog odgoja i obrazovanja ima veću mogućnost u tim školama.

Dobiveni rezultati navode na nova hipotetska razmatranja, to što osobe sa završenom srednjom stručnom školom imaju veći stupanj etnocentričnosti vjerojatno je posljedica, osim školskih programa, i posla koji oni obavljaju.

Dio ispitanika sa završenom srednjom stručnom školom su pomorci pa se može pretpostaviti da više cijene svoj životni prostor i kulturu. Često su i dugo izvan domovine i odvojeni od vlastite obitelji i kreću se po mnogim svjetskim pomorskim lukama koje su specifična mikro sredina i ne baš tipična za zemlju podrijetla i matičnog prebivanja.

Također, oni koji su završili turističko-ugostiteljsku srednju školu većinom su zaposleni u turizmu pa su često u kontaktu s turistima koji za vrijeme turističkog boravka često ne iskazuju svoje uobičajene (svakodnevne, tipične) oblike ponašanja.

Ovim razmatranjem skloniji smo zaključku da završena srednja škola ima značajan utjecaj na formiranje etnocentričnosti. Općeobrazovni programi gimnazija utječu manje etnocentrično nego stručni srednjoškolski programi. Gimnazijski općeobrazovni programi doprinose smanjenju etnocentričnosti.

Stoga bi bilo preporučljivo da se i u srednje stručne škole uvede više općeobrazovnih, društveno-humanističkih i povijesnih sadržaja.

ETNOCENTRIČNOST I STRUČNA SPREMA ISPITANIKA

Na pretpostavci da viši obrazovni stupanj utječe na smanjenje stupnja etnocentričnosti temelji se i naše nastojanje da ga empirijski potkrijepimo.

Tablica 4. Stručna sprema ispitanika i etnocentričnost

STRUČNA SPREMA	<i>f</i>	% <i>f</i>	<i>M</i>
SSS	158	35,75	48,90
VŠS	51	11,54	53,31
VSS	206	46,60	46,75
<i>mr. i dr.</i>	27	6,11	39,81
UKUPNO	442	100	47,85

$df = 3/438$ $F = 9,00$ $p(F) = 0,00$

Analiza etnocentrizma u zavisnosti od stručne spreme, tj. gotovo cjelokupnog formalnog odgojnoobrazovnog sustava od srednje škole do najvećeg stupnja (magisterij i doktorat), pokazuje da postoji statistički značajna razlika ($F=9,00$).

Tablica 5. Duncan test, značajnost razlika između aritmetičkih sredina etnocentričnosti s obzirom na stručnu spremu ispitanika

STRUČNA SPREMA		SSS	VŠS	VSS	<i>mr. i dr.</i>
		48,90	53,31	46,75	39,81
SSS	48,90		0,04	0,32	0,00005
VŠS	53,31	0,04		0,003	0,000003
VSS	46,75	0,32	0,003		0,001
<i>mr. i dr.</i>	39,81	0,00005	0,000003	0,001	

Duncan test pokazuje statistički značajnu razliku između ispitanika s najvećim obrazovnim statusom (*mr. i dr.*) i svih drugih obrazovnih stupnjeva. Konkretno, s povećanjem stupnja obrazovanja opada i stupanj etnocentričnosti.

Zanimljivo je, ipak, da trend smanjenja (opadanja) etnocentričnosti dosljedno ne slijedi s povećanjem obrazovnog stupnja. Prema rezultatima ovog istraživanja osobe s višom stručnom spremom (VŠS) imaju najveću etnocentričnost. Ovaj pokazatelj je na tragu i rezultata analize srednjih škola jer većina osoba s VŠS završila je neku od srednjih stručnih škola pa se ta tendencija zadržala. Osim srednjeg obrazovanja s pretežitom stručnim odgojno-obrazovnim sadržajima, to je vjerojatno i zbog načina stjecanja višeg obrazovanja, a i zbog posla koji danas obavljaju.

Na temelju rezultata možemo zaključiti da osobe s višom razinom obrazovanja više uvažavaju druge ljude i njihove kulture. Samim time one su manje etnocentrične, odnosno kulturno tolerantnije. Obrazovanje je, znači, značajan interkulturalni čimbenik i što je njegova razina veća to je veći i značajniji njegov utjecaj.

ETNOCENTRIČNOST I VRSTE VIŠIH ŠKOLA I FAKULTETA ISPITANIKA

Zadatak je bio ispitati stupanj etnocentričnosti s obzirom na područja studija na visokom školstvu pretpostavljajući da će različnost (vrsta) obrazovanja utjecati na razinu etnocentričnosti.

Tablica 6. Skupine fakulteta i viših škola ispitanika i etnocentričnost

SKUPINE FAKULTETA I VIŠIH ŠKOLA	<i>f</i>	<i>%f</i>	<i>M</i>
<i>Društveno humanistički fakulteti</i>	47	16,98	46,83
<i>Filozofski fakultet - strani jezici</i>	33	11,91	48,61
<i>Ekonomski i turistički fakulteti</i>	59	21,30	46,95
<i>Prirodno-tehnički fakulteti</i>	83	29,96	44,57
<i>Medicinski, stomatološki i veterinarski fakultet</i>	10	3,61	42,50

<i>Više društveno-humanističke škole</i>	11	3,97	55,09
<i>Više ekonomske i turističke škole</i>	21	7,58	54,05
<i>Više tehničke škole</i>	13	4,69	52,84
UKUPNO	277	100	47,39

df = 7/269   F = 2,69   p(F) = 0,01

Tablica 7. *Duncan test, značajnost razlika između aritmetičkih sredina etnocentričnosti s obzirom na skupine fakulteta i viših škola*

SKUPINE FAKULTETA			1	2	3	4	5	6	7	8
			46,83	48,61	46,95	44,57	42,50	55,09	54,05	52,85
1	<i>Društveno humanistički fakulteti</i>	46,83		0,67	0,98	0,57	0,30	0,07	0,10	0,17
2	<i>Filozofski fakultet - strani jezici</i>	48,61	0,68		0,67	0,36	0,17	0,13	0,19	0,28
3	<i>Ekonomske i turističke fakulteti</i>	46,95	0,98	0,67		0,57	0,31	0,06	0,10	0,16
4	<i>Prírodno-tehnički fakulteti</i>	44,57	0,57	0,36	0,57		0,60	0,02	0,03	0,06
5	<i>Medicinski, stomatološki i veterinarski fakultet</i>	42,50	0,30	0,17	0,31	0,60		0,00	0,01	0,0
6	<i>Više društveno-humanističke škole</i>	55,09	0,07	0,14	0,06	0,02	,00		0,79	0,60
7	<i>Više ekonomsko-turističke škole</i>	54,05	0,10	0,19	0,10	0,03	,01	0,79		0,76
8	<i>Više tehničke škole</i>	52,85	0,17	0,28	0,16	0,06	,02	0,56	0,76	

Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika (F=2,69) u etnocentričnosti na razini svih klasificiranih studijskih područja viših škola i fakulteta. Međutim, Duncan test pokazuje da statistički značajne razlike postoje samo između studijskih područja fakulteta i studijskih područja viših škola, a ne između skupina unutar fakulteta i unutar viših škola.

Podsjećamo da smo isti rezultat dobili analizom stručne spreme u odnosu na stupanj etnocentričnosti. To bi značilo da su svi oni koji su završili višu školu, bez obzira na studijsko područje, etnocentričniji od onih ispitanika sa završenim fakultetom.

Bez razlike jesu li završili društveno humanistički, tehnički, ekonomski ili neki drugi fakultet, ne pokazuje se statistički značajna razlika s obzirom na etnocentričnost ispitanika.

Prema dobivenom rezultatu (tablica 6.) dade se primijetiti da najmanji stupanj etnocentričnosti ($M=42,50$) imaju zdravstvene profesije, ali njih je i mali broj ($N=10$), što umanjuje točnost rezultata i donošenje zaključaka koji bi ovom veličinom uzorka bio valjan.

Rezultati nadalje pokazuju razliku između vrsta fakulteta, ali ne statistički značajnu. Ovaj rezultat upućuje na pretpostavku da su organizacija studija i fakultetski programi otvoreni i bazirani na svjetskoj znanstvenoj literaturi i spoznajama suvremene znanosti, a i jednim dijelom i posljedica završene srednje škole. Naime, većina ispitanika je završila gimnaziju koja, kao što prethodna analiza pokazuje, utječe na smanjenje stupnja etnocentrizma.

Statistički značajna razlika stupnja etnocentričnosti nije se pokazala između različitih viših škola kao ni između različitih fakulteta.

Razmotrimo li stupanj etnocentričnosti ispitanika, ne uzimajući u obzir njihovo studijsko područje, nego odnos obrazovnog stupnja, može se uočiti statistički značajna razlika koja pokazuje višu razinu etnocentričnosti kod ispitanika sa završenom višom školom, nego kod ispitanika sa završenim fakultetskim obrazovanjem. Vjerojatno je to zbog njihova srednjeg obrazovanja s pretežno stručnim odgojno-obrazovnim sadržajima, načina stjecanja višeg obrazovanja, a i zbog posla koji danas obavljaju.

Na temelju rezultata možemo konstatirati da za razinu etnocentričnosti nisu presudne vrste viših škola ili fakulteta, već razina obrazovanja i vrsta odnosno sadržaji prethodnog srednjeg obrazovanja.

ETNOCENTRIČNOST I ZNANJE STRANIH JEZIKA ISPITANIKA

Stjecanje znanja stranih jezika jest odgojno-obrazovni sadržaj koji, nema dvojbe, unosi multikulturalne sadržaje te služi ostvarenju interkulturalnog odgoja i obrazovanja.

Klasifikacijom znanja stranih jezika dobili smo sljedeće rezultate: engleski jezik zna 383 (85,7%) ispitanika, talijanski 176 (39,5%), njemački 170 (38,1%), francuski 57 (12,78%), španjolski 22 (4,93%), češki 14 (3,14%) i mađarski 1 (0,22%).

Od 446 ispitanika njih 425 (95,3%) zna jedan strani jezik, 256 (57,4%) zna dva i više, a samo njih 21 (4,7%) ne zna strani jezik.

Tablica 8. Znanje stranih jezika i etnocentričnost

S KOLIKO SE STRANIH JEZIKA SLUŽI	<i>f</i>	<i>f</i> %	<i>M</i>
<i>Ne služi se</i>	21	4,71	51,05
<i>Jedan jezik</i>	169	37,89	47,57
<i>Dva jezika</i>	149	33,41	47,30
<i>Tri jezika</i>	80	17,94	47,90
<i>Četiri i više jezika</i>	27	6,05	50,33
UKUPNO	446	100,00	47,87

$df = 4/441$ $F = 0,76$ $p(F) = 0,55$

Razmatrajući odnos poznavanja stranih jezika i stupnja etnocentričnosti dobili smo rezultat koji pokazuje da među njima nema statistički značajne razlike ($F=0,76$). Vjerojatno na taj rezultat utječe mali broj ispitanika koji ne znaju niti jedan jezik ($N=21$; 4,7%). No, budući da 95,75% ispitanika zna jedan strani jezik, nije moguće dati precizniju i jasniju analizu. Rezultat pokazuje da stupanj etnocentričnosti ne zavisi o znanju više stranih jezika. Ovo znači da, bez razlike s koliko se jezika ispitanici služe, to ne utječe na razinu njihove etnocentričnosti.

Prema dobivenim rezultatima ovog istraživanja osobe bez znanja ijednog stranog jezika (4,71%) i osobe sa znanjem četiri i više jezika (6,05%) pokazuju nešto višu razinu etnocentričnosti, ali razlika nije značajna u odnosu na druge skupine, što je vjerojatno posljedica relativno male veličine uzorka.

Na temelju rezultata možemo zaključiti da znanje stranih jezika nije značajan čimbenik za formiranje stupnja etnocentričnosti.

ZAKLJUČAK

Analizom šest sociodemografskih varijabla i njihova odnosa sa stupnjem etnocentrizma možemo zaključiti da je za formiranje etnocentričnosti najznačajniji sociodemografski čimbenik vrsta srednje škole i razina obrazovanja, a dob, spol i znanje stranih jezika nisu značajni prema rezultatima ovog istraživanja

Rezultati pokazuju da je fenomen interkulturalizama osobit, prvorazredni, problem odgoja i obrazovanja, jer analiza etnocentrizma i formalnog odgojno-obrazovnog sustava od srednje škole do najvećeg stupnja, pokazuje što je njegova razina veća to je veći i značajniji njegov utjecaj. Osobe s višom razinom obrazovanja više uvažavaju druge ljude i njihove kulture. Samim time one su manje etnocentrične, odnosno kulturno tolerantnije.

Različito mišljenje i ponašanje ljudi posljedica je brojnih genetskih i psiholoških čimbenika te odgojno-obrazovnog intencionalnog i funkcionalnog djelovanja. Ali ipak, ljudi su odgojem i obrazovanjem najvećim dijelom postali ono što jesu, kako se međusobno vide, percipiraju i ponašaju. Kako se treba ponašati, znači biti u korak s tijekovima suvremenog društva.

Ali, da bi čovjek mogao ići ukorak s vremenom življenja nužno treba mijenjati, preoblikovati predodžbe, stavove, uvjerenja stereotipe i predrasude. Treba u prvom redu uskladiti vlastiti odnos prema drugima, ali ne pasivno, načelno, deklarativno, nego aktivnim odnosom prema drugima. To je složen i suptilan proces koji se ostvaruje socijalizacijom, odnosno aktivnim učenjem u određenom društvenom okružju. Bit, suština toga procesa je aktivni odnos čovjeka prema čovjeku i prema svemu onom što čini njegovu okolinu. Interkulturalizam je shvatljiv i jedino moguć samo u kontekstu ravnopravne suradnje, gdje vlastita prava ovise o pravima drugih. Ono što zahtijevamo za sebe treba omogućiti i drugima.

Zato je ključni problem kako interkulturalnu ideju pretvoriti u obrazovnu praksu, kako ju aktivno primijeniti i kako steći interkulturalnu osposobljenost. Stoga bi školski sustavi provedbu interkulturalnih načela trebali utemeljivati na nacionalnom školskom curriculumu, tj. nastavnim planovima i programima, udžbenicima i priručnicima, izvannastavnim aktivnostima i djelovanju nastavnika. Učenici moraju spoznati obilježja i vrijednosti svoga nacionalnog i kulturnog identiteta, biti svjesni vlastite kulture kako bi mogli biti njeni nositelji i promicatelji. Treba ih osposobiti kako bi mogli ravnopravno stupiti u kontakt s drugim kulturama i ostvariti interkulturalnu komunikaciju na svim razinama.

Interkulturalizam je nova pojava i (novi) izazov u pedagoškoj znanosti, jer prefiks *inter* obuhvaća širi oblik komunikacije i interakcije među ljudima. Interkulturalne odgojno-obrazovne sastavnice mogu se ostvarivati kroz različite intencijske i funkcijske sadržaje i utjecaje. On nije više samo izraz dobre volje, nego način mišljenja i življenja. To je proces koji je započeo, koji traje i čija će perspektiva ovisiti o mnogim čimbenicima.

LITERATURA

- Desinan, C. (1997) *Orientamenti di educazione interculturale*, Milano, Franco Angeli.
- Huntington, P. S. (1998) *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, Izvor.
- Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, (ur. E. Heršak), (1998) Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga.
- Perotti, A. (1995) *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Zagreb, Educa.
- Poletti, F. (1994) *L'educazione interculturale*, Firenze, La Nuova Italia.
- Previšić, V. (1996) Sociodemografske karakteristike srednjoškolaca i socijalna distanca prema nacionalnim i religijskim skupinama, *Društvena istraživanja*, Zagreb, br. 5-6 (25-26), str. 859-874.
- Previšić, V. i Mijatović, A. (ur) (2001) *Mladi u multikulturalnom svijetu: stavovi srednjoškolaca u Hrvatskoj*, Interkultura, Zagreb.
- Santerini, M. (1993) Educazione e comunicazione interculturale, *Scuola Italiana Moderna*, br. 3 12-20.

Tomljenović, R. i Faulkner, B. (1999) Turizam i interkulturalno razumijevanje: primjer hrvatskih srednjoškolaca u posjetu Španjolskoj, Grčkoj i Republici Češkoj, *Turizam*, Zagreb, br. 2, str. 108-131.

Van Luyn, Adrian H. (1998) L'Europa da comunita di valori divisi a comunita di valori morali, *Orientamenti pedagogici*, 45, 201-209.

Veljak, L. (2005) Obrazovanjem protiv predrasuda, *Filozofijska istraživanja*, Zagreb, god. 25., sv. 2, str. 453-458.

ETHNOCENTRISM AND SOCIODEMOGRAPHICAL CHARACTERISTICS IN CROATIA

SUMMARY

The paper proposes that interculturalism as a phenomenon can be partially defined and explained by the status and level of ethnocentricity in different peoples, ethnic and other groups, and that sociodemographical factors influence intercultural processes and cultural changes. The goal of the research was to consider the interconnectedness of sociodemographical variables – the age, sex, education and profession, and knowledge of foreign languages – of the subjects and the degree of their ethnocentricity on a sample of 446 subjects. The research was carried out in 2001. The results show that the most important sociodemographical factors for the formation of ethnocentricity are the type of high school and the level of education, while age, sex, and knowledge of foreign languages aren't important.

KEY WORDS: *age, ethnocentricity, interculturalism, intercultural upbringing and education, level of education, sex, type of education.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskiadiaga

MLADI I OBITELJ: ŽRTVE NEUČINKOVITIH ZAKONA I KAMPANJA

ZLATKO MILIŠA
Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju
University of Zadar, Department of pedagogy
ANTE VUKASOVIĆ
G. Szaba 13, 10000 Zagreb

UDK: 364.271-053.6:347.61
Pregledni članak / *Rewiev*

Primljeno / *Received*: 22. XI. 2005.

U radu se analiziraju veze između nasilja i agresivnosti, rizični čimbenici koji potiču nasilje, uloga medija, neučinkovitost kampanja te loši zakonski okviri koji imaju suprotne efekte u suzbijanju nasilja u školi i obitelji. Isto tako, u radu, analizom dokumentacije zakonskih akata i komparativnim analizama rezultata istraživanja nasilja nad mladima i među mladima, otkrivamo razloge neučinkovitosti različitih kampanja kojima se želi suzbiti nasilje. Nasilje se ne suzbija nasiljem, kao što same kampanje (često) raspiruju nasilničko ponašanje. Agresivnost postaje čak poželjna u sustavu demonstriranja moći i osvajanja poželjnih statusnih uloga vođe. Kritička analiza obiteljskih zakona i zakona o zaštiti od nasilja je pokazala svu njihovu neučinkovitost i demagogiju. Može se govoriti samo o tzv. "smanjenju štete". Uzroci neefikasnosti i u tom segmentu u (preventivnom) radu s mladima protežu se na legislativu, ali i politički milje, koji se često previđa u analizama krivih pristupa u istraživanju fenomenologije nasilja.

KLJUČNE RIJEČI: *agresivnost, neučinkovitost zakona i kampanja, obiteljski zakon, nasilje.*

I. AGRESIVNOST I NASILJE

Da bismo detaljno objasnili u naslovu ekspliciranu tezu, potrebno je u uvodu odrediti relaciju agresivnosti i nasilja, kao i dati odgovor na pitanje – Zašto se umnožava nasilno ponašanje među mladima?

Pristalice Lorencove instinktivističke škole tvrde da je agresivnost urođena, a sociolozi i antropolozi da je društveno determinirana, dok suvremeni psiholozi zastupaju tezu da je agresivnost stečena kroz traumatska iskustva... Premda nismo pristalice Lorencove škole i zbog njegove eksplicitne teze da "pogon u čovjeku nije *racio* niti *moral* već *instikt*, koji je mnogo stariji od razuma" (str. 177), nije sporan zaključak kako je snažno branio tezu da je impulzivno ponašanje genetski uvjetovano i dovodio do nemogućnosti valjane protuargumentacije svojih neistomišljenika, navodeći brojne

primjere kad svakodnevno (ogromna većina) gubi kontrolu nad vlastitim ponašanjem. Pitao je svoje neistomišljenike: "Što ima snažniju moć od borbenog entuzijazma kad zarazi mase... naspram lažne plemenitosti"? (str. 199) Jedna od najsnažnijih i najteže oborivih Lorencovih tvrdnji da razumije mladu generaciju *koja je skeptična do granica nihilizma*, i danas je aktualna (str. 212).

U svijetu politike i društvenih institucija agresivnost je, na žalost, čak i poželjna jer se njome zadobiva simbolički status vođe. Medicinari su dosta rano otkrili vezu između visoke razine testosterona, muškog spolnog hormona, i agresivnosti. Otkrili su da su osobe koje imaju smanjen puls, manji broj otkucaja srca, sklonije nasilju. No, nas ni medicinski ni psihologijski aspekt nasilja i agresivnosti ne zanima. Zanimaju nas zakonski okviri te sociopedagoške implikacije iz krivih kampanja kojima se ne sprječava, nego čak potencira nasilništvo među mladima u obitelji.

Kasnije su i sociolozi uzroke agresivnosti tražili u višku "*otuđenja konzumentskog društva*" (Belančić 1970: 959). U pothodniku zadarskog kolodvora i danas stoji grafit s dramatičnim sadržajem: "Najiskreniji oblik samokritike je samoubojstvo". Ili drugi: "Ako ovakva škola znači život - živjela smrt"!

Agresivnost treba promatrati kao posljedicu prekida komunikacije na svim nivoima (obitelj, škola, dom itd.). Razlozi, koji generiraju ili provociraju agresivnost u društvu (sport, politika, radni odnosi itd.), bi trebali biti temelj u programima sprječavanja nasilja u školama, a toga nema.

2. ZAŠTO "BUJA" AGRESIJA MEĐU MLADIMA ?

Posttraumatski (ratni) sindrom, nesigurnost u izboru životnog puta, opskurne nasilničke scene na ekranima interneta i elektronskih medija, relativiziranja domovinskog rata, sukobi među generacijama i među djecom... sve to čine mlade "*prognanicima života*" (Petar Sorić, Školske novine, br. 6., 18. veljače 1997.) Nasilje u školama, zlostavljanje u obitelji, dokoličarenje i kaos u mislima mladih – samo su izvedenica agresivnosti i reakcija mladih na "*datu dezorganiziranost društva*" (Bavcon 1969: 43).

Sociopsihološki pristupi u analizi nasilja otkrivaju uzroke u psihičkim poremećajima, zlostavljanju kojemu je nasilnik sam bio izložen u djetinjstvu, obiteljskim konfliktima, nerealnim očekivanjima, ovisnosti o različitim opijatima, osjećaju manje vrijednosti oponašanja odraslih kod djece. Psihologijsku pozadinu nasilja otkrivaju osobine djece kao što su impulzivnost, hiperaktivnost... U sociopedagogijskom određenju frustriranost mladih izaziva raskorak između svijeta iluzija ili zamišljajne stvarnosti i sukoba s realnošću. *Agresija postaje opasna kad dobija na legitimnosti i postaje poticajna mladom naraštaju*. Dr. Gordana Flander-Buljan upravo je na reprezentativnom uzorku u Hrvatskoj došla do podataka da svako peto dijete trpi nasilje od strane svojih vršnjaka! Kao ravnateljica Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba i voditeljica znanstvenog istraživanja prva je došla do podatka (na uzorku od 25 osnovnih škola ili 5 000 učenika od četvrtog do osmog razreda) da je 27% mladih izjavilo da su izloženi raznim vidovima nasilja, pri čemu su 19% njih "pasivne žrtve", a 8% su oni koji su izloženi nasilju ili su sami nasilnici. To je više nego u Španjolskoj i Engleskoj, ali ne i u ostalim zemljama EU ili SAD-a. Konstatira se kako je na svjetskoj razini oko 30% emocionalno zlostavljanih,

te između 20 i 30% tjelesno zlostavljanih. O tome nešto poslije. Ovdje samo ističemo da to nije tako alarmantan podatak, iako su ga neke novine senzacionalistički objavile kao nacionalni problem, pored činjenice da mladi grubijani imaju snažan poticaj iz društvenog miljea, kao npr. argument da su poznati sportaši često i izraženi agresivci. Tajnu senzacionalnog uspjeha nogometnog kluba Varteks, njegov trener Ćiro Blažević otkriva činjenicom da je dečkima prije utakmice za suparnike kazao: "Unakazite ih!". Naravno, to je samo dio uobičajene "terminologije" za sportskog protivnika i stimuliranja igrača, a nikako jedinstven primjer.

2.1. AGRESIVNOST U ŠKOLI

Agresiji u školskom ozračju prethode: izolacija djeteta, ismijavanja i nereagiranje stručnjaka ili roditelja... Istraživanja su utvrdila da samo autoritativni odgajatelji potiču emocionalnu sigurnost kod djece, dok kod autoritarnog ili, suprotnog, permisivnog pristupa u odgoju raste nesigurnost i druge negativnosti u odgojno-obrazovnom procesu.

Djeca vrlo brzo uviđaju svu ironiju agresivca u izrugivanju uspješnima, nazivajući ih "štreberima", a ako su pak manje uspješni u školskom postignuću i svakodnevnom životu onda ga grubijani "krste" glupanom. Iste "face" sve ismijavaju: i "debeljuce", "tatine i mamine sinove"..., dovodeći senzibilnije vršnjake do totalnog gubitka samopouzdanja. To je u odgoju najpogubnije. Evo, primjera... Jedna učenica u anketi (objavljeno u školskom listu Osnovne škole "Šimuna Kožičića Benje") izjavljuje: *"Ja jedva čekam da odem iz ovog razreda jer je opasan. Svi su protiv svakoga. Ponašaju se kao da su ti prijatelji, a u sebi misle drugo". Koliko u tim riječima postoji plastične slike naše svakodnevnice!? Zato je to samo za laike školski problem. On je sociološka izvedenica!* Agresivnost u sportu, politici i mnogim područjima društva postaje pitanje "statusa". Ako nije dovoljno nasilan, pojedinac gubi svoje pozicije moći. Najpogubniji oblik agresivnog ponašanja je kad grubijani učine vršnjaka nesigurnim ili iskompleksiranim. *Kada se već dogodi agresija, onda je najpoželjnije da mladi nasilnik uvidi svu pogubnost želje da drugome nanese zlo.* U praksi je, na žalost, čest slučaj da roditelji nasilničke djece ili okolina ohrabruju agresivno ponašanje. Još je izraženija činjenica da se učimo promatrati nasilje nad drugim i pri tome ne činimo ništa da ga odmah spriječimo. *Zato nemamo koristi od kampanja, od loše osmišljenog programa "sprječavanja" nasilja u školama, ako ne detektiramo točne razloge koji provociraju agresivnost.* Pomoći mladom čovjeku možemo samo ako stvaramo takvo socijalno okruženje koje će poticati njegove snove i učiti ga kontroli nagona i agresivnosti. Zato je stara formula iz psihijatrije i danas važeća: **(DRUŠTVENA) FRUSTRACIJA + IMPULZIVNI NAGON = AGRESIJA**. Zbog toga mislimo da je danas dominantan afektivan obrazac ponašanja kod naših adolescenata. Suprotno tomu, može biti i pedagoški poučna psihologijska "formula" koja kaže: **POZITIVNA MISAO vodi lijepoj riječi, a ova dobrom djelu i obrnuto!** Agresivnost mladih u domovima za nezbrinutu djecu, kao i onima s poremećajima u ponašanju raste, jer su same te ustanove stigmatizirane od društva, a u tzv. školama za "normalnu populaciju" zavladała je odgojna nemoć! A mi i dalje liječimo posljedice i vidimo drvo, a ne šumu.

3. RIZIČNI ČIMBENICI NASILJA

Rizični čimbenici koji potiču nasilje su:

1. nepostojanje komunikacije na svim razinama (poglavito u obiteljima),
2. nedostatak stručnjaka, poglavito specijalista u radu s nasilnom djecom ili zlostavljanom djecom,
3. činjenica da je agresivnost u mnogim segmentima društvenog života mladima poticaj ili im plijeni pozornost, (nasilne scene kroz elektronske medije),
4. zanemarivanje istraživačkog pristupa u novinarstvu i mala pozornost u medijima sljedećim pojavama: rastući problemi pedofilije, pornografske industrije nad maloljetnicima, roditelja zlostavljača, nasuprot senzacionalističkom pisanju o nasilništvu koje mladi potiču,
5. činjenica da su mladi u većini država na rubu društva i da (p)ostaju "prognanici života",
6. zaborav da je analiza nasilništva zapravo (i) borba protiv društvenih predrasuda (o mladima),
7. prenatrpanost škola, gdje 2/3 osnovnih škola radi u više od dvije, tri i više smjena kao i opširnost nastavnih programa te nedovoljnog školskog pluralizma,
8. škole koje više sličje vojarnama, kojih je kod nas 6.6%, a koje imaju između 1000 i 2000 učenika,
9. nepostojanje centara za mlade gdje bi "zdravi "dir" bio životni stil" i gdje bi sami mladi odabirali nastavnike i radionice ili programe u kojima bi provodili svoje slobodno vrijeme i
10. konzumentsko-hedonistička orijentacija, gdje se dokoličarenje udružuje s ovisnošću o stvarima/ili različitim opijatima, kao novim životnim stilom mladih.

Uvažavanje ovih zaprjeka u radu i rješavanje istih kao prioriteta u odgojnom radu s mladima najbolji je put u eliminiranju neželjenog ponašanja mladih.

U svijetu politike i društvenih institucija agresivnost je čak i poželjna jer se njome zadobiva simbolička funkcija vođe! Kako se može licemjerno u mladima gledati najperspektivniji kadar, a istovremeno ih prozivati za nositelje međugeneracijskih sukoba i nasilja u školama!? Da paradoks bude veći, sociopedagoški u praksi (poglavito kod mladih) agresivnost spada među poželjnije načine ponašanja, ali (istovremeno) je agresivnost i najmanje istraživani način ponašanja, usprkos činjenici što se samo deklarativno i prigodničarski kritizira. U tekstu se navode argumenti sukobljenosti "prigodničarskog" programa UNICEF-a na trošak poreznih obveznika, znanstvenih spoznaja o mladoj generaciji, UNESCO-vog IZVJEŠĆA ZA OBRAZOVANJE IZ 1996., koji je daleko ozbiljnije i odgovornije sagledavao odnos obrazovanja i mladih. U tekstu se navode primjeri pomnog istraživanja kršenja ljudskih prava nad ženama i djecom Amnesty Internationala, a koji nigdje ne uzimaju za prioritet nasilje među mladima kao temelj kršenja ljudskih prava.

4. NEPRIMJERENE KAMPANJE

Hrvatska mladež šuti, ali se malo tko za to brine. Kao da smo se unaprijed odredili da će naši nasljednici biti obilježeni kao skeptični naraštaj. Razumijevanje društvenog konteksta, kao indikatora opće dezorijentiranosti, osnova je u razumijevanju činjenice zašto su mladi postali "prognanici života". Tko je uopće meritoran i definira li tko temeljne probleme mladih? Odakle pravo UNICEF-u i temeljem kojih podataka se odvojeno izvukao jedan problem koji je stavljen na pijedestal iznad drugih? Zašto to ne bi bili podatci o alarmantnom porastu stradanja djece u prometu? Zato smatramo kako se nepotrebno troše novci na UNICEF-ov projekt "Stop nasilju među mladima", kao na primarni problem mladih – nasilje u školama i među mladima. Ovome pridodajemo argument o nedostatku međuresorne suradnje pri problemu nasilja u obitelji, nad mladima i među mladima između Vladina Ureda za ljudska prava, Ministarstva obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti te Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa. Slijedom te tvrdnje postavljamo pitanje kako predvidjeti i prevenirati agresivnost, kao viši "rodni pojam" nasilju na svim razinama i među različitim populacijama? Zato agresivnost treba promatrati kao posljedicu nepostojanja željene komunikacije na svim razinama. Nasilje u školama je posljedica odgojne atrofije škole, a mi uzroke tražimo samo u mladima. Zar i nastavnici sami nerijetko ne posežu za ocjenom kao sredstvom zastrašivanja? Zar nastavnici ne vrše "nasilje" nad mladima pribjegavajući testomaniji, "tihom radu", diktiranjima, faktografskim znanjima bez razumijevanja i primjene naučenoga? Zar ne postoje i problemi nasilja učenika nad nastavnicima i odgajateljima? Zar posljednji podatci o porastu depresivnosti kod mladih i (auto)destrukciji nisu važniji i prioritetniji u radu s mladima od jednodimenzionalnog isticanja bullinga (kada isto dijete permanentno, na različite načine, maltretiraju njegovi vršnjaci). Zašto se nitko nije potrudio šire analizirati najnoviju tinejdžersku (auto)destrukciju u kojoj djeca u Slavoniji igraju igru "Pobjedi - tko se zadnji makne ispod vlaka"! Zar to nije vapaj djece u traženju smisla života i izgubljenog identiteta? S druge strane, svjetski "hit" tinejdžera je krađa najnovijih tipova mobitela jer se (prema priznanju kradljivaca) samo tako može održati nametnuto tempo medija o potrebi praćenja najnovijih "krikova tehnologije". Udisanje alkohola s kisikom je postao hit u kafićima SAD-a (kako bi se izbjegao jutarnji mamurluk od alkohola, iako je efekt isti kao kod ispijanja alkohola).

Razlozi koji provociraju agresivnost (i) izvan školskih zidova te znanje o rizičnim čimbenicima koji potiču nasilje, trebali bi biti osnova u programima sprječavanja nasilja u školama. A toga nema! Temeljno je pitanje kako podići nivo kompetencija i time smanjiti rizično ponašanje mladih. Ovdje su potpuno jalove diskusije nekih stručnjaka koji inzistiraju na metodološkom puritanizmu u glavnim prioritetima u razlikovanju poremećaja u ponašanju od neprihvatljivog ponašanja. Neprihvatljivo ponašanje nije nikakav pedagoški "izum" jer ono jednako kao i termin poremećaja u ponašanju ukazuje na nepravilnosti u procesu sazrijevanja, odnosno individualizacije i socijalizacije. Neprihvatljivo ponašanje ne sadrži nužno društvenu osudu ili stigmatizaciju. Kad bi bilo tako, onda bismo doista povjerovali da je "humaniji" pojam "poremećaj u ponašanju"! Bit je detektirati rizična ponašanja jer je to osnova u prevenciji i tu se moraju složiti socijalni pedagozi, psiholozi, medicinari i drugi stručnjaci. *Naša teza glasi: nasilje nad mladima jedan je od uzroka nasilja među mladima!*

5. NASILJE MEĐU MLADIMA I SRODNI POJMOVI

Riječ koja se u Skandinaviji rabi za nasilništvo ili probleme nasilnih žrtava jest *mobbing* (Norveška, Danska), odnosno *mobning* (Švedska, Finska). Riječ *mob* u izvornom engleskom podrazumijeva skupinu ljudi uključenu u zlostavljanje. "Napadanje" (mobbing) i "nasilništvo" (bullying) znači da jedna osoba zlostavlja drugu, a skupina je svjedočila i prešutjela događaj. Dr. M. Kuzman (u časopisu *Zdravlje*, svibanj 2004) *bullying* definira kao "svaku namjeru, opetovanu i neizazvanu zlouporabu moći sa svrhom nanošenja boli ili straha drugoj osobi". Sve su to pedagoški neprihvatljivi odgojni postupci jer izravno nekoga isključuju iz procesa socijalizacije. Zato je korisno razlikovati izravno nasilništvo (koje je vrlo rijetko u školi jer podrazumijeva asimetričan odnos snaga) i neizravno nasilništvo ili segregaciju kao oblik namjernog socijalnog izoliranja iz skupine.

O problemu nasilja u školama potrebno je otvoriti sljedeće pitanje: o nasilju koje provode nastavnici i roditelji nad djecom i mladima – koliko znaju o nasilju isti, koliko je nasilje školski fenomen, a koliko je izazvano izvan škole i drugih izvora (mediji)? Je li nasilje problem primarno urbane sredine te utječe li veličina škole i broj djece (u razrednom odjeljenju) na pojačanu agresivnost? Problem je izostanak longitudinalnog praćenje nasilja, pri čemu mogu biti značajni pokazatelji: kontinuitet trajanja odnosa nasilnik – žrtva te koliko je natjecateljski duh u školi poticaj nasilju. Tek onda možemo dokučiti psihološke karakteristike nasilnika, kao i žrtve.

6. ZNANSTVENI I POLITIČKI GOVOR O AGRESIVNOSTI I NASILJU

Brojni su generatori neželjenog ponašanja mladih koji izazivaju nasilje (auto)destrukciju: obitelji u rasulu su u porastu, odgojna atrofija škole nikad nije bila izraženija, hedonizam postaje vrijednosna matrica mladih. Mediji su preuzeli primat u socijalizaciji mladih. Potraga za ljudskim pravima često ide krivim putovima koji samo umnažaju opću dezorijentiranost (prava sklapanja homoseksualnih brakova, heteroseksualaca i brojnim izazovima) u kojoj se mladima podmeće anarhistička teza – bez odgovornosti na poslu u školi, braku obitelji. ... Jedan od podupirača svemu tome je i zaboravljena preventiva u radu s mladima. Temeljni konsenzus mora biti u definiranju "odgojne odrednice suvremene škole" (dr. Antun Mijatović u svom izlaganju na temu "Društveno neprihvatljivo ponašanje: između pojava i posljedica", s Drugog susreta pedagoga Hrvatske u Opatiji 13. - 15. svibnja 2004).

Način na koji se problem mladih prezentira javnosti je potpuno neprimjeren UNICEF-ov projekt "Stop nasilju među mladima", iz kojeg proizlazi logički zaključak da su mladi po sebi nasilnici, a za sve to se indirektno optužuju škole i odgojno-obrazovne ustanove. U tekstu se obrazlaže teza da je agresivnost "viši rodni pojam" nasilju u školama i među mladima, što također pokazuje da se nasilje, kao i agresivnost, trebaju isključivo interdisciplinarno istraživati. Ovdje je dovoljno podsjetiti se na Frommovo viđenje da čovjek po sebi nije nasilan niti agresivan, već da to postaje samo ako "nedostaju odgovarajući uvjeti za njegov rast i razvoj" (Fromm 1977: 156-157)

Tragična je činjenica da se taj problem u Hrvatskoj čak počeo politizirati jer je na samom kraju mandata Račanove vlade netko od njegovih činovnika dao potpis tom projektu kao prioritetnom, a jednako se dogodilo i Sanaderovoj Vladi. Naime, ova Vlada, kao i one ranije, smatra da se zabranama i dekretima štiti mladež. Na primjer, u

paketu mjera za suzbijanje nasilja među mladima i ova Vlada najavljuje stroge sankcije trgovcima koji tinejđerima prodaju alkoholna pića, cigarete, "hladno oružje", sve do reafirmacije ideje Ljilje Vokić, ranije ministrice prosvjete, da se mladima do 16 god. uskrate izlasci do kasnih večernjih sati bez roditeljske pratnje. Ne radi se ovdje samo o zabudama i krivim "vatrogasnim mjerama" koje ni posljedice ne će umanjiti. Radi se o ničim utemeljenoj konstrukciji problema nasilja među mladima, kao glavnog prioriteta u odgoju mladih i među mladima!? A temeljni mu je pristup kroz neprimjerene, mega-plakate i koncerte senzibilizirati javnost.

7. UNESCO I HRVATSKI CARITAS U KOLIZIJI S UNICEF-OM !?

Brojni znanstvenici i stručnjaci slažu se primjećujući različite neprimjerenosti UNICEF-ove kampanje "Stop nasilju među mladima". Navodimo samo neke: netransparentnost u radu; nepostojanje javnog natječaja ili prethodnog upoznavanja lokalnih prosvjetnih vlasti nižim o svrsi i načinu provedbe programa. Nadalje, činjenica da ne postoji dovoljni broj osposobljenih kadrova, kao ni studijskih programa na dodiplomskim studijima o nasilju i prevenciji, što je pretpostavka osposobljenosti nastavničkog, odnosno odgajateljskog kadra u radu s tom populacijom mladih, nepostojanje reprezentativnog istraživanja o raširenosti nasilja nad mladima. Gotovo da ne postoje obrazovne emisije koje bi jasno govorile o svim oblicima nasilja u društvu. Još uvijek se "na kapaljku" otvaraju nova radna mjesta za pedagoge, socijalne radnike i stručne suradnike te mentore i savjetnike u Zavodu za školstvo. UNICEF uvodi kategoriju "trenera" kao specijalista–psihologa za nasilje, a da su mnogi mentori, prosvjetni savjetnici i znanstvenici naprosto zaobiđeni tim projektom. To daje dodatnu sumnju u dobronamjernost cijelog "humanitarnog projekta".

Nepostojanje priručnika za roditelje i nastavnike, znanstvenog tretiranja problema agresivnosti kod djece i mladih pristupačnog prosvjetnim djelatnicima i roditeljima, izostanak sinergijskog djelovanja vlasti s raznim nevladinim i humanitarnim udrugama... UNICEF dobiva novi mandat u Hrvatskoj pod izlikom kako više nismo rizična zemlja pa stoga mogu prikupljati sredstva od gospodarstvenika i građana i tretirati problem *bullyinga* kao "problem broj" jedan u Hrvatskoj. Je li puka koincidencija da paralelno s kampanjom i plakatima rastu novinarski natpisi koji svakodnevno registriraju nova nasilja među djecom i u odgojno-obrazovnim ustanovama!? *Nisu li neprimjereni sadržaj i način provođenja kampanje osnažili mlade grubijane da i oni tako budu zvijezde u medijskim natpisima!*? Naš odgovor je potvrđan.

Pitamo što se postiglo kampanjom UNICEF-a kad su učenici dubrovačkih škola živim zidom pokazali svoju "zaštitu u obrani generacije protiv poroka droge"? (Slobodna Dalmacija od 12. lipnja 2005.) Mladi su svojedobno na kampanju s transparentom "Sportom protiv droge" odgovorili grafitom kroz inverziju istih riječi! Kakve li poruke ili bolje – poruge! O tome ćemo u posebnom dijelu teksta "Medijska prezentacija nasilja". Kakvog li licemjerstva kad se zna da su mladi u tzv. zemljama u tranziciji (među kojima je i Hrvatska) tolerantniji prema strancima u vlastitim državama u odnosu na zemlje EU. A iste te države, kao i SAD, nam "plasiraju" priču o postojanju rasne segregacije djece u Hrvatskoj i našem niskom stupnju razvijenosti interkulturalizma i snošljivosti za kulture drugih. Treba li ovome dodati podatke Svjetske zdravstvene organizacije, koja je provela istraživanje u 36 zemalja Europe i Sjeverne Amerike, (od 2004. god. uključena je i Hrvatska), gdje je istaknuto da kod adolescenata

od 11–15 godina na uzorku od 4500 učenika, Hrvatska dolazi po sredini ljestvice ili na 25. mjestu u izloženosti *bullyingu*, u istraživanju nasilja među mladima. Treba li dodati komentar kako je najviše nasilja među mladima u Litvi, Austriji, Latviji, Belgiji, a najmanje u Švedskoj i Češkoj.

Hrvatski Caritas je nositelj projekta "Za mlade i o mladima" za 2004 god. gdje se u opisu stanja mlade generacije podupire sociologijska teza o mladima koji sve više dolaze na margine društva. I upravo u toj činjenici Caritas vidi razloge rasta nasilja u obitelji, porast zlouporabe droga, kriminaliteta... Zato je hrvatski Caritas posve jasno definirao cilj: "probuditi interes mladih za zdravim stilom života i većim angažmanom u volonterskom radu", a to se može, ne samo dijagnosticiranjem njihova neželjena ponašanja, nego prvenstveno definicijom jasnih potreba i problema mladih iz "njihove perspektive". Jednim od najvažnijih zadataka koje je Caritas pred sebe postavio je: "*Promovirati uspješne timove/pojedince sa zdravim stilom života kao pozitivnim primjerom drugima (vršnjacima)*". Nama trebaju "ogledne škole", naj-profesori i odgajatelji, radionice koje potiču pozitivno mišljenje, radionice za kritičko razmišljanje... (o čemu sam pisao sa suradnicima u studiji *Zašto Zadru treba Centar za mlade?*, Gradska knjižnica, Zadar, 2004.) po uzoru na neka europska iskustva. U našim školama je još uvijek rijetka kategorija "uzornog učenika" koji će biti medijski promoviran, a ne mali grubijani koji i u "crnim kronikama" ispadaju "zvijezde" jer ih se u domovima i stražari boje!

8. KONTRAPRODUKTIVNI UČINCI KAMPANJA UPUĆENI MLADIMA

Još su Ujedinjeni narodi 1989. god. donijeli Deklaraciju o zaštiti prava djece kroz projekt "Povelja za razvoj demokratske škole bez nasilja". Naglasak je stavljen na zaštiti prava djece. Čak je i ranije Ministarstvo prosvjete i športa pokrenulo projekt u svibnju 2001. pod nazivom "Afirmacijom pozitivnih vrijednosti protiv nasilja", da bi se cijeli projekt naglavačke okrenuo pod nazivom UNICEF-ove kampanje od 2002. godine u Hrvatskoj "STOP NASILJU MEĐU DJECOM" (U ŠKOLAMA). Ta, samo prividna, igra riječi bila je presudna u lociranju izvorišta problema: DJECA I ODGOJNO-OBRAZOVNE USTANOVE. Tada su krenuli jumbo-plakati diljem Hrvatske: "ZADNJI U VRSTI, PRVI U MODRICAMA", "GRUBA RIJEČ BOLI VIŠE OD ŠAMARA" i "OŽILJCI OD OGOVARANJA SPORO ZARASTAJU". Kome su ti isti plakati (bili) namijenjeni i je li se itko upitao da se istima možda ne smanjuje, nego raspiruje nasilje nad mladima? Kakve li nespretnosti da se u Zadru u jednoj školi (pod UNICEF-ovom paradom našao i plakat s naslovom "ISKORIJENIMO NASILJE U ŠKOLI"! Koliko li nespretnosti da su se neposredno pored tih istih plakata u ožujku našli oni drugi s dječakom sa smiješkom i zubima vampira uz riječi: "DANAS GRIZEM" (reklamni proizvod za štapić "Bobi")!

Gotovo istovremeno s "poplavom tih plakata" i medijske halabuke događaju se: premlaćivanja djece u Dubrovniku, Lošinj, Puli i Zadru! Iz ovoga se samo po sebi nameće pitanje: Zar smo doista povjerovali da će zaštitari ispred škola (i u autobusima u Rijeci) umanjiti nasilništvo? Nisu li neprimjereni sadržaji i način provođenja kampanja osnažili mlade grubijane da i oni taku budu (medijske) zvijezde!? Naš odgovor je potvrđan!

Vjerojatno je tim potaknuta učiteljica M. Kazija napisala provokativan tekst pod naslovom "Šamaraj me nježno" (u Školskim novinama od 17. veljače 2004.) gdje je zapisala ovo: "S obzirom na činjenicu da su se mnogi inozemni stručnjaci desetljećima bavili tim problemima, nije bilo poželjno, niti potrebno zamarati se izmišljenim umotvorinama, koje su na kraju promašile cilj". Učitelji OŠ "Đure Estera" iz Koprivnice su eksplicite napisali da je UNICEF-ov program usmjeren krivo "na žrtvu nasilja" – dijete (Školske novine, br. 15, 18 svibnja 2004.). Sjetimo se samo kampanje ranije ministrice prosvjete i športa, Ljilje Vokić o njenoj političkoj odluci da se ograniči noćni izlazak mladima. Mladi su uzvratili porugom "VI IMATE MOĆ, A MI – NOĆ". Ili druga, opet politički intonirana kampanja pod geslom "KUPUJMO HRVATSKO", (kada smo se već rasprodali), izazvala je nedavno jednog potpisnika grafita, da pored jedne zadarske banke "uzvрати" novom porukom – "KUPUJMO HRVATSKO: PUŠIMO LAVANDU"! Svu ironiju demagoških poziva za zabranama, mladi su iskazali i grafitom u Splitu – "Alkoholom protiv droge"!

Kakvog li licemjerstva kad se zna da su mladi u tzv. zemljama u tranziciji (među kojima je i Hrvatska), tolerantniji prema strancima u vlastitim državama u odnosu na zemlje članice EU i SAD. sad nam te iste države plasiraju priče da smo mi "rasadnik" rasne segregacije djece i/ili o niskom stupnju snošljivosti za druge nacije i interkulturalizmu!

Najnovije istraživanja UNICEF-a za Aziju i Europu konačno potvrđuje istinitost spoznaje o najpogubnijem obliku nasilja NAD DJECOM I MLADIMA! Konferencija se održala u Ljubljani od 5. do 7. srpnja 2005. Najdrastičniji primjeri kršenja prava djece nisu samo u Aziji i materijalno nerazvijenim zemljama. U Irskoj, koja je doživjela boom u reformiranju obrazovanja, samo je u 2004. godini registrirano preko 3000 različitih vidova nasilja nad djecom. I tek se sad otkriva podatak da su kršenja prava najizraženija u domovima za mlade, (poglavito u Irskoj, Danskoj i Belgiji), upravo ondje gdje bi skrb o mladima trebala biti najsuptilnija. I sad se otvara pitanje: Koja je odgovornost onih koji su u Hrvatskoj otpočeli projekt sprječavanja nasilja među djecom? No nije samo odgovornost na voditeljici UNICEF-a u Hrvatskoj Tanji Radočaj nego i na Mariji Calivis, regionalnoj direktorici UNICEF-a za srednju i istočnu Europu. Da je imala viziju i relevantne komparativne podatke, onda ne bi dozvolila da se provodi projekt koji je osuđen na "saniranje" posljedica, a ne na otkrivanje uzroka nasilja i agresivnosti!

9. UNESCO-VA STUDIJA OTKRIVA PROBLEME MLADIH

Ranije kritizirani UNICEF-ov projekt je u izravnoj suprotnosti s UNESCO-vim *Izvjешćem međunarodnog povjerenstva za razvoj obrazovanja za 21. stoljeće*, (koje je objavljeno i prevedeno u knjizi pod nazivom "Učenje blago u nama", Educa, Zagreb 1988). Jacques Dellores, kao predsjednik UNESCO-vog povjerenstva, eksplicitno je napisao da je borba protiv nasilja zapravo borba protiv predrasuda (1988: 103), a potom i drugačijeg suodnosa nastavnik-učenik (1988: 105). Primjera radi, treba izbjegavati tradicionalističke predrasude da muška djeca trebaju biti snažna i "čuvari kuće". Naravno, ovaj oprez nikako ne znači a priori osuditi patrijarhalnu obitelj kao rušitelja djetetova dostojanstva. Dellores piše da se moramo izboriti za novi odnos nastavnika i učenika na "zajedničkim projektima... što može samo utjecati na rješavanje sukoba..." (1988: 105). Takvih mogućnosti nema kod nas u Hrvatskoj u pretrpanim školama, (gdje 2/3 osnovnih škola radi u dvije, tri i više smjena). U konačnici, UNESCO-

vo povjerenstvo decidirano konstatira da je pluralnost u školstvu najbolji "bedem protiv nasilja"! (1988: 62). A i toga izostaje u hrvatskom školstvu jer su programi gotovo uniformirani, dok su u začetku tzv. alternativni programi, a poglavito školski pluralizam. No, to je samo pogled "iznutra" u nemoći škole kod suzbijanja nasilja. To su prihvatljivi UNESC-ovi pedagoški okviri u kojima se treba odvijati dijagnosticanje i preveniranje nasilja u školama, a ne dovođenje nizozemskih stručnjaka koji će osposobljavati "trenera" za sprječavanje nasilja

10. OBITELJ I MLADI NA RUBU DRUŠTVA

J. Lesourne je u svojoj studiji "Obrazovanje i društvo" (Educa, Zagreb, 1993.) konstatirao da je i na Zapadu mlada generacija odbačena na "sam rub socijalnog tkiva društva" (1993: 40).

M. Kundera u svom romanu "Šala" konstatira da je mladost užasna jer su mladi "prisiljeni izgovarati naučene riječi koje tek napola razumiju, ali kojima su fanatično odani" (Kundera 2000: 107). Jednako tako mladi najbolnije i najspontanije reaguju na prijetvornost starijih, a posebno na licemjerje. Ako je tomu tako, zašto se onda čuditi da su oni "rasadnik" širenja društveno neprihvatljiva ponašanja? Vrlo slično, kao i kod problema detektiranja rizika uzimanja opijata, važno je interaktivno sagledati međudnose kvalitete obiteljskog odgoja – djetetove osobnosti – okruženja izvan kontrole obitelji (slobodno vrijeme, utjecaj medija, utjecaj vršnjaka, internetska ovisnost itd.). Iz tog razloga držimo snažnim upozorenje dr. Slavka Sakomana (koje je iznio na Drugom susretu pedagoga Hrvatske u Opatiji 13. – 15. svibnja 2004.). kada je rekao: "Kada je riječ o potrebama djece u procesu odrastanja, nema alternative za obitelj. Ako želimo osigurati budućnost ove civilizacije u kojoj će ljudi biti humana bića... moramo sačuvati obitelj". Demograf Nicholas Eberstad iz američkog Instituta za poduzetništvo u Nestswseku od 23. travnja 2003. godine (u tekstu pod nazivom "The Rise of the Only Child", str. 50) piše da su najdramatičnije posljedice "zaborava obiteljskih vrijednosti" upravo u Italiji "najkatoličnijoj zemlji" gdje čak 52 posto djevojaka od 16. do 24. godine ne želi imati dijete iz karijerističkih pobuda! Zato Piarpallo Donati, talijanski sociolog na Sveučilištu u Bologni i Patrik Buchaqaan (u knjizi "Smrt zapada", Kaptol, Zagreb, 2003.) ističu da je udobnost postala cilj mladih i "jedina stvar kojoj se vjeruje" (2003: 26). "Čista zabava" ("pure fun") bez osobnog angažmana postaje cilj po sebi. Vrijeme u kojemu znanje ne postaje vrlina. Imamo li pravo ne pitati se: Tko to nameće standarde zabave, ili bolje, ludovanja? Primjer za to su tzv. norijade – naturalne zabave.

Pedagoški je prioritet detektirati kaotične obitelji s rizičnim ponašanjem i uvjeriti mlade obitelji da je razgovor najbolja terapija. Temeljni cilj je razvijanje međusobnog povjerenja i jačanje veza roditelji - djeteta.

11. NASILJE NAD MLADIMA

Jedno od najmanje istraživanih, a sasvim sigurno najsofisticiranijih načina nasilja nad mladima jest *medijsko nasilje*. Međutim, to je zasebna tema o kojoj ovdje ne ćemo govoriti, već samo ukazujemo na aktualnost problema. Ovdje samo spomenimo činjenicu da u Njemačkoj postoji Zakon o mladima koji u posebnoj točki tretira pitanje zaštite mladih od medijskog nasilja. O tome nešto kasnije.

Zlostavljanje djece počinje od vremena trudnoće kad je majka ovisnica ili kad je izložena (time i dijete) agresivnosti sredine i psihološkim traumama. Prema nekim međunarodnim istraživanjima čak je 90% roditelja koristilo različite forme tjelesnog kažnjavanja djece (prema Rosić/Zloković 2002: 85) U empirijskom dijelu iste knjige autori otkrivaju da je od 221 učenika trećih i četvrtih razreda osnovnih škola u Rijeci čak 46.4% izjavilo da se boji odlazaka iz škole u obiteljske domove zbog straha od kazni.

U zemljama tzv. Trećeg svijeta djeca su zakinjuta za bilo kakvo obrazovanje. U Rusiji je danas gotovo 40% neuhranjene djece ili s potpuno nezdravom ishranom svakodnevno preživljavaju turobne dane svakidašnjice. Stotine tisuća mladih u Indiji i Kini se onemogućavaju elementarna ljudska prava bez ikakve pravne zaštite države ili inicijative i podrške odraslih. Međunarodna nevladina udruga Anti-Slavery Institucional, drži da su najveća kršenja prava djece zabilježena u Ujedinjenim Arapskim Emiratima, te procjenjuju da danas u svijetu u gotovo ropskim uvjetima radi 10 milijuna djece. To su samo neki elementi iz svjetske politike nebrige o mladima.

Amnesty International u duhu zaštite i promicanja ljudskih prava početkom 2004. godine napravila je sjajan dokumentarni film u engleskoj verziji, (koji kod nas na žalost nije preveden niti prikazivan) pod nazivom "It's in Our Hands - Stop Violence against Women" u kojem su prikazani najdrastičniji primjeri kršenja ljudskih prava žena, djevojaka i djevojčica u Namibiji, Meksiku, Kongu, Jordanu i Rusiji. U istoj toj Rusiji nasilje u obitelji je "tabu tema" gdje, prema podacima istraživača Amnesty Internationala, čak 2 mil. djece godišnje pobjegne iz kuća kako bi izbjeglo nasilje ukućana. Prezentirani su doista morbidni primjeri u Jordanu gdje se ubijanje žene percipira kao "ubojstvo iz časti", gdje su čak jedna trećina od svih žrtava djevojčice i djevojke do osamnaest godina starosti.

Još prije gotovo dva desetljeća američki psiholog D. Wildmon je ustanovio da je u njegovoj zemlji svake godine uvučeno više od 600 tisuća djece (3 - 18 godina) u različite oblike porno-biznisa od čega se "uprihodi" između 2 i 3 milijarda dolara.

Poznata je činjenica da je nizozemski parlament 28. studenoga 2000. god legalizirao dragovoljnu eutanaziju. Međutim, malo je poznato i to da prema novom nizozemskom zakonu ni nakon šesnaeste godine djeteta ne treba suglasnost roditelja za eutanazijom, a mlađi od te dobi imaju pravo za takvo "dragovoljno" samoubojstvo uz dopuštenje liječnika ili jednog roditelja. (Vidjeti oštrog kritičara takve liberalizacije zakona u knjizi Patrika J. Buchanana, *Smrt Zapada*, Kaptol, Zagreb, 2003., str. 119)

A kod nas? Evo, nekoliko aktualnih primjera. Gdje su ti silni dušebrižnici za mladu generaciju kod medijski registriranog morbidnog primjera širenja pornografskog materijala nad maloljetnom Puljankom (vidjeti u Novom listu od 16. ožujka o. g.), gdje je novinar D. Majić zaključio da se zahvaljujući malograđanskoj znatiželji i pohoti s jedne i moćnoj digitalnoj tehnologiji s druge strane, isti pornografski materijal "munjevitom brzinom proširio Pulom" i postao atrakcijom u otkrivanju identiteta te ljepuške maloljetnice. Umjesto obratno, da se sve strukture "dignu na noge" u kaznenom progonu svih oni koji su dozvolili masovnu distribuciju materijala snimljenih na CD, a potom "prikačenih" na e-mail, poglavito "korisnika" srednjoškolske populacije. Pornografski sadržaji danas su više nego ikada dostupni pornofilima na internetu, novinarskim kioscima... Računa se da je samo u Japanu dobit od porno

industrije blizu sedam, a u susjednoj (najkatoličnijoj Italiji) veća od osam milijardi kuna. Zakonske nedorečenosti, o čemu ćemo više u nastavku teksta, ne dozvoljavaju sprječavanje takvog nasilja nad mladima, a ponajviše zbor ravnodušnosti odraslih i političke sinekure vladajućih. Postojeći zakoni su kontraproduktivni ili toliko "mlaki", kao na npr. Zakon o medijima koji u odjeljku 5 (čl. 39, st. 1. i 2) tek deklarativno piše da je zabranjeno javno oglašavanje i izlaganje pornografskog sadržaja na naslovnica raznih tiskovina. Ta se zabrana ne odnosi i na zabranu istih. Upozorenje da je ista tiskovina zabranjena maloljetnim osobama je, najblaže rečeno, smiješna! Kažnjivim se smatra omogućavanje djeci pristupa pornografskim sadržajima (kazna novčana ili zatvorska do tri godine), ali su takvi slučajevi neevidentirani u sudskoj praksi. Istovremeno sve više mladih je spremno otići na susret s nepoznatom osobom, dogovoren preko chata ili e-maila! Čak 27 posto djece koja se koriste internetom bilo je izloženo porukama sa seksualnim sadržajima; pokazuju podatci iz istraživanja Hrabrog telefona i Poliklinike za zaštitu djece za 2004. godinu! Internet najmlađe sve manje interesira kao put u nove pejzaže znanja! A roditelji, prema europskim iskustvima, nemaju nadzora jer se sami rijetko koriste takvim sadržajima, a i zbog toga jer je takva sofisticirana tehnologija u dječjim sobama.

Zanimljivo je da je i ruski predsjednik protiv zabrana nasilničkih scena jer one u ratnim filmovima potiču patriotizam. Istovremeno su suci američkog Vrhovnog suda prošle godine odbili Zakon o zaštiti djece na internetu kojim se kažnjavaju odgovorni za prikazivanje pornografije (dostupne djeci), uz obrazloženje da bi se tim zakonom ograničila sloboda elektronskog načina komuniciranja zajamčena Ustavom SAD-a. Dakle i Rusi i Amerikanci su za krajnju liberalizaciju do shvaćanja slobode u najvulgarnijoj formi. Između profita i odgoja djece - najmoćnije sile svijeta odredile su se za ovo prvo!

U prvih šest mjeseci 2004. godine i deset dana srpnja iste godine u prometu je poginuo jednak broj djece kao 2003. godine ili kao jedan školski razred, (Jutarnji list, 11. srpnja 2004). Za razloge stradavanja najčešće se spominju nebriga odraslih jer djeca u vozilima nisu vezana sigurnosnim pojasevima ili u posebnim sjedalima za najmlađe, a adolescenti zbog nenošenja kacige na motorima, (jer se više od 50% ozljeda odnose na povrjede glave). Broj djece koja naknadno preminu od posljedica stradavanja, kao i onih sa teškim posljedicama, se ne evidentiraju ni u kakvim izvješćima (bolnice ili policije). U 2003. godini je 26 djece umrlo od posljedica prometnih nezgoda koje su stariji (vozači) izazvali.

Neumoljivi statistički podatci (kojima raspolaže MUP i Poliklinika za zaštitu djece i mladeži) 1991. – 1993. god. bilo je zabilježeno 125 slučajeva seksualnog zlostavljanja maloljetnika, dok je samo u 2000. god. bila registrirana 433 seksualna zlostavljanja djece. U skupini seksualnih delikata najčešće se evidentiraju: zadovoljavanje pohote pred djetetom, spolni odnosi nad djetetom, iskorištavanje djece za pedofiliju, bludne radnje i podvođenje.

U Hrvatskoj su 1991. godine zabilježena 43 djela seksualnog zlostavljanja djece, a devet godina kasnije čak 428. Riječ je tek o pukoj statistici ili samo evidentiranim slučajevima. Prema raspoloživim podatcima najčešće žrtve seksualnog zlostavljanja su djevojčice od deset godina starosti. Najčešći zlostavljači su poočimi, a žrtve djeca s poremećajima u ponašanju ili s posebnim potrebama koja se nalaze u domovima. Najdrastičniji primjer je u Caritasovom domu Brezovica gdje je čak pet odgajateljica

osumnjičeno za zlostavljanje djece, a Jelena Brajša, ranija ravnateljica Caritas, prešućivala godinama seksualna zlostavljanja za koja je znala..

U Zadru je u 2000. godini bilo prijavljeno u Centru za socijalnu skrb 57 slučajeva zlostavljanja djece, dok se u 2003. godini taj broj popeo na 157 (ili u 100% povećanju!) Tijekom 2003. i 2004. godine u Zadru je evidentirano 17 slučajeva seksualnog zlostavljanja djece. Dok je 2003. godine bilo pet takvih slučajeva, tijekom 2004. godine je bilo dvanaest kaznenih djela prema starijima za tu vrstu nasilja nad mladima.

Pedofilija se danas javlja kao sustavni dio sofisticirane internetske industrije.. Internetske stranice prepune su fotografija i filmova s djevojčicama od šest do šesnaest godina odjevenih vrlo izazovno, a javno se pozivaju roditelji (i, neformalno, ravnatelji) da zarade ili daju fotografije svoje djece kojima se tako možda ukaže profesionalna karijera!?

Antonio Clevenna s Instituta za farmakološka istraživanja Mario Negri u Italiji otkrio je da je u 2003. god 12 000 mladih dobivalo antidepresive koji nisu licencirani za djecu. Najviše vrsta nasilja nad djecom i zlorabljenja djetetove osobnosti zabilježeno je u Nizozemskoj i SAD – u, što je zabilježeno 2004. godine u dva broja časopisa "British Medicinal Journal".

U jednom od rijetkih longitudinalnih istraživanja na uzorku roditelja i njihove djece je utvrđeno da grupa asocijalnih roditelja snažno utječe na trajno gubljenje samopouzdanja kod djece, kao i njihovog lošeg školskog postignuća kad mnoga djeca izostaju s nastave ili prekidaju školovanje. (Capaldi, D.M. i Petterson G.R., A Performance Model for Academic Achievement in Early Adolescent Boys, *Development Psychology*, vol. 29., No 5., p. 796-803)

12. OBITELJ KAO NOSITELJ PRIMARNE PREVENCIJE

Obitelj je primarna društvena jedinica, temeljna i najvažnija zajednica u životu čovjeka, naroda i ljudske zajednice. Obilježava je intimnost i osjećajna vezanost – roditeljska, bratska, rodbinska. U ljubavljui prožetom braku i obitelji ljudi zadovoljavaju svoje osnovne potrebe. U njima se ujedanjuju i obavljaju bitne životne funkcije vezane uz stvaranje i održanje života, odgoj djece, unapređivanje društvenog i kulturnog života, proizvodnju i gospodarenje sredstvima za život, očuvanje moralnog poretka, njegovanje vjerskih istina, uvjerenja i vrijednosti, domoljubnih osjećaja i postupaka. U "Pismu obiteljima" Sveti otac, Ivan Pavao II., naziva obitelj "zajednicom ljubavi i života" i "temeljnom ustanovom za život svakog naroda".¹

U obitelji nastaje novi život, rađaju se djeca – najveća radost života i izgrađuju ljudske osobnosti. Ona je izvor, njegovateljica i nositeljica života. Toplinu obiteljskog doma ne mogu pružiti, niti nadomjestiti neke druge ustanove.² Bez brojnih i stabilnih obitelji nema i ne može biti ni brojnoga, jakog, zdravog i za život sposobnog naroda. Obitelj je temeljni čimbenik narodnoga održanja i svekolikog napretka.

¹ Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II., IKA, Zagreb, 1994., str. 71. i 72.

² A. Vukasović: Obitelj – vrelo i nositeljica života, II. dopunjeno izdanje, Hrvatski katolički zbor «MI», Zagreb, 1999., str. 16. i 18.

Brak je zakonom uređena životna zajednica žene i muškarca. Nastao je iz naravne životne potrebe dvoje ljudi različita spola za zajedničkim životom, uzajamnom ljubavi, osjećajnom i životno spolnom intimom, međusobnim pomaganjem i nadopunjavanjem u svojim biološkim i životnim funkcijama, iz potrebe za potomstvom, organizacijom i reguliranjem života – materijalnog i duhovnog. Brak je kohezijska snaga obitelji.

Sveopća društvena i moralna kriza našega vremena zahvatila je, međutim, i hrvatske obitelji. Očituje se u brojnim rastavama braka, labilnosti obiteljskih zajednica, sukobima među članovima, nesuglasju između roditelja i djece, pojavama nasilja, zabrinjavajućem smanjenju poroda, niskoj stopi nataliteta, zanemarivanju bračnih i obiteljskih dužnosti, čestim primjerima neodgovornog roditeljstva, zapostavljanju obiteljske odgojne funkcije i dr. Ugrožena su vrela i nositelji života. Stoga je prijeko potrebna revitalizacija obitelji, njezin temeljni preporod i obnova, a obiteljska politika i tzv. obiteljski zakoni bivše Vlade poticali su i produbljivali obiteljsku krizu i posve su ignorirali prioritetnu obiteljsku i demografsku obnovu.

13. PROTUHRVATSKA OBITELJSKA POLITIKA

Ranija Vlada RH iz 2002. i 2003. predstavila je svu lošu stranu obiteljske politike. Izradila je mnogo dokumenata, prijedloga i zakona. Na početku je knjiga: *Neki aspekti zaštite obitelji u Republici Hrvatskoj s obzirom na europski kontekst*.³ Slijedili su dokument: *Nacionalna obiteljska politika*,⁴ *Prijedlog zakona o obitelji, braku i izvanbračnim zajednicama*, *Prijedlog zakona o zaštiti od nasilja u obitelji*, pa novi zakoni: *Obiteljski zakon*,⁵ *Zakon o istospolnim zajednicama*,⁶ *Zakon o ravnopravnosti spolova*⁷ i *Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji*.⁸

Već naslov knjige: *Neki aspekti zaštite obitelji u Republici Hrvatskoj s obzirom na europski kontekst* jasno kazuje glavnu intenciju i interes ondašnje vladajuće politike i Državnog zavoda za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, kao izdavača. Knjiga je pisana s obzirom na europski kontekst, a ne s obzirom na hrvatske potrebe, interese, vrijednosti, tradiciju, dobrobit hrvatskog naroda. Ista usmjerba je i u dokumentu: *Nacionalna obiteljska politika*. Riječ je o hrvatskoj nacionalnoj politici, a svi bitni zaključci i rješenja izvode se iz dokumenata, preporuka i podataka tzv. međunarodne zajednice: preporuka Europske unije, "istraživanja Eurobarometra", stanja u zemljama Europske unije, a ne hrvatske stvarnosti, nacionalnih potreba i interesa. Tuđi izvori, podatci i interesi primjenjuju se na naše posve različite prilike.

I konkretne promjene u *Obiteljskom zakonu* obrazlažu se obvezama koje proizlaze iz međunarodnih ugovora. Ugrađena su stajališta europskih i drugih zemlja kako u pogledu željenih odnosa u obitelji, tako i u odnosu na društvene intervencije prema članovima obitelji, a zapostavljene su potrebe zaštite obitelji, njegovanje skladnih odnosa, očuvanje obiteljskih zajednica. Neka stajališta i intervencije su vrlo radikalne, nama strane i moralno neprihvatljive, a ipak su u Zakon ugrađene.

³ Državni zavod za zaštitu obitelji materinstva i mladeži, Zagreb, 2002.

⁴ Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži i Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Zagreb, 2002.

⁵ Narodne novine, Zagreb, 22. srpnja 2003., br. 116, str. 4197 – 4227.

⁶ Narodne novine, Zagreb, 22. srpnja 2003., br. 116, str. 4227 – 4229.

⁷ Narodne novine, Zagreb, 22. srpnja 2003., br. 116, str. 4229 – 4232.

⁸ Narodne novine, Zagreb, 22. srpnja 2003., br. 116, str. 4233 – 4235.

"Kreatori" životno važne hrvatske politike, kao da su im glave u pijesku, ne vide ni hrvatske posebnosti, ni činjenice, ni potrebe. Ideal je Europa, europski trendovi, a ne Hrvatska i njezini vitalni interesi. Vlada je slušala i provodila naloge stranih političkih i financijskih moćnika. Uvršteni su radovi koji potvrđuju intencije te politike, a isključeni oni koji joj proturječe. Nema sumnje, to je tuđa, a ne hrvatska obiteljska politika!

U dokumentu *Nacionalna obiteljska politika* piše: "U Europskoj uniji se odvija postupna konvergencija obiteljskih politika koja se potiče nadnacionalnom regulacijom"⁹ To *nadnacionalno*, bitna je odrednica te koncepcije i stoga posve ignorira sve što je hrvatsko. Hrvatska obiteljska politika podčinjena je stranim interesima i ideologijama. Takva politika ne štiti i ne može štiti hrvatske obitelji. Ona ih omalovažava, slabi i rastače.

14. UMJESTO ZAŠTITE - RAZARANJE I UNIŠTAVANJE OBITELJI

Što "kreira" *Nacionalna obiteljska politika* i na toj politici zasnovani zakoni ranije vlade? Njihova bitna odrednica je to što umjesto prijeko potrebne zaštite, destabiliziraju, obezvrjeđuju i razaraju brakove i hrvatske obitelji. Kritičko razmatranje, u tekstu koji slijedi, na konkretnim primjerima će to pokazati i dokazati.

14.1. ODBAČENI HRVATSKI PRIORITETI

Poslije uspješno okončanog Domovinskog rata i stvaranja samostalne hrvatske države, nova hrvatska vlast je uočila posljedice duhovnoga, moralnog i nacionalnog pustošenja, spoznala je težak položaj obitelji i negativna demografska kretanja – opadanje stope nataliteta, starenje populacije, nadolazeću depopulaciju i odumiranje pučanstva. Suočena s takvim stanjem, Vlada i Hrvatski sabor preuzimaju odgovornost i obveze zaštite nacionalnih interesa i djelovanje sa svrhom: jačanje obitelji i pretvaranje negativnih demografskih kretanja u pozitivna.

U razdoblju od 1995. do 2000. gradi se dugoročna strateška nacionalna obiteljska i pronatalitetna populacijska politika. Četiri kamena temeljca su: *Zakon o radu* (1995.), *Nacionalni program demografskog razvitka* (1996.), *Obiteljski zakon* (1998.) i *Zakon o dječjim doplatcima* (1999.).

15. SLOBODA MLADIH U LOŠIM ZAKONSKIM OKVIRIMA

15.1. NJEMAČKI ZAKON O ZAŠTITI MLADEŽI I ULOGA MEDIJA

Zakon o zaštiti njemačke mladeži (Jugendschutzgesetz, JuSchG) na snazi je od 2001.godine. Isti ne sadrži samo globalna zakonska prava zaštite (o nasilju, zlostavljanja itd. - kao raniji zakon o mladima) već i prava njemačke mladeži i novu zakonsku "točku" (po primjeru na SAD) pod nazivom "Zaštita od medija", gdje se opisuje kako mediji negativno utječu na mladež. Ta novina je zaključena na temelji provedenoga projekta pod nazivom: "Nasilje u medijima". Projekt (voditeljica projekta dr.Elke Saverteig) je trajao četiri godine te je predstavljen na međunarodnoj konferenciji

⁹ Nacionalna obiteljska politika, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži i Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Zagreb, 2002., str. 25.

International Network Against Cyber Hate (16. – 17. 06. 2004.) u Parizu. Glavne hipoteze koji je projekt sadržavao bile su "Mediji čine mladež zatupljenom i ovisnom", "Mladež gubi svoju kreativnost, kompetenciju, te i roditelji gube svoj autoritet na djecom".

Navodimo par primjera zakonskih odredbi o džeparcu u njemačkom Zakonu o zaštiti njemačke mladeži iz 1999. Na temelju staroga zakona mladež je imala pravo od svojih roditelja dobiti džeparac, primjerice: od 14. do 15. godine, 22 - 25 eura mjesečno, od 16. do 17. godine djeca su od svojih roditelja mogla dobiti 35 - 45 eura. Taj zakon danas više ne postoji. Mnoga istraživanja, koja su tada provedena, bazirala su se na utrošku džeparca (gdje i u koju svrhu mladi troše "svoj" novac). Ustanovljen je utrošak novca najviše na noćno "bančenje", alkohol, duhan, tinejdžerke časopise itd. To je bio i jedan od razloga za promjenu zakona, koji danas glasi: "Alkoholna pića maloljetne osobe do 16 godine ne smiju konzumirati (odnosi se i na tzv. mix-pića sastavljena i od najmanjeg postotka alkohola: pivo itd), niti biti viđene na javnim mjestima da konzumiraju; u dob od 16. do 18. godina ne smiju konzumirati alkoholna pića koja imaju iznad 4% alkohola. Pušenje cigareta je također zabranjeno i vrši se prekršajni postupak ako bivaju "uhvaćena" na javnim mjestima. Trgovine ne smiju prodavati maloljetnim osobama cigarete i alkoholna pića (tako je i kod nas, no ipak se prodaju). No, postavlja se pitanje što je s onim aparatima za cigarete (Zigarettenapparaten), zar to ne bi trebalo biti ukinuto na javnim mjestima: ulicama itd. Ako je već donesen takav zakon o zabrani prodaje tih sredstava, zašto onda njemački zakon i ne ukine te aparate? Međutim, njemački novinari vrlo nerado o tome pišu, iako nam je (samo) neformalno poznata činjenica da su tinejdžeri tužili vlastite roditelje jer im sputavaju (noćne) izlaske i uskraćuju džeparac! Nije li to sad licemjerstvo? S jedne strane promoviraju takav zakon, a s druge (ne)svjesno dopuštaju takve radnje? Razvidno je da nesuglasje između zakona i ponašanja nije samo hrvatska stvarnost! Dakle, najprije se liberaliziraju i/ili legaliziraju istospolni brakovi, prostitucija, konzumiranje lakših droga, a potom, kad se uvide sve pogubnosti devijantnog ponašanja gdje je sve dozvoljeno, se donose zakonski okviri o zaštiti mladih od različitih oblika nasilja (čak i od medija, o čemu smo ranije pisali).

16. ZAKONSKA REGULATIVA I STANJE U HRVATSKOJ

Hrvatska nema takve aparate, gdje maloljetna osoba može dobiti poželjno alkoholno piće ili cigarete, ali zato naše trgovine/kiosci prodaju bez problema takve proizvode. Istovremeno, ova vlada trenira strogoću s nula promila alkohola nad svim sudionicima prometa. Zakon o zaštiti djece i madeži u Hrvatskoj od 22. srpnja 2003. god (objavljen u Narodnim novinama) sprječava (po uzoru na Njemačku) zabranu maltretiranja djece i ograničavanje njihovih sloboda, a za roditelje koji to čine je predviđena novčana kazna. Koliko je nama poznato nitko nije još od mladih (u)tužio roditelje za tako nešto. Valjda hoće ako, primjera radi, ovo ljeto u Novalji bude roditeljskih zabrana i ukoliko mladi do tada saznaju da taj zakon (uopće) postoji!

Takvo stanje je i s noćim provodom. U Njemačkoj, maloljetnici mlađi od 16 godina moraju od 22 sata biti kući, što znači da ne smiju biti viđeni u kasne sate na ulicama ili dico-clubovima/barovima. U protivnom bivaju privedeni u policijsku postaju, gdje su roditelji obvezni doći po njih i uz to se naplati novčana kazna roditeljima zbog nedovoljnog skrbništva nad djecom (ponekad i u iznosu do 500 eura, ukoliko je maloljetno dijete počinilo koju manju materijalnu štetu).

I kod nas u Hrvatskoj će biti isto. Policija "vreba" mlade na dolasku doma na cesti umjesto da odmah po izlasku iz diskoteka zabrani upravljanje vozilom, a vlasnik iste bi trebao osigurati prijevoz. Najgora je stvar što nitko ne poduzima ništa da se uvedu zakonske promjene. Zbog toga nije čudo što mladi uzimaju pravdu u svoje ruke, vršeći nasilje među sobom, prema sebi i nad drugima.

Raniji Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, koji je ukinut 2003. godine, donio je *Nacionalni program demografskog razvitka i Nacionalni program djelovanja za mlade*. Sabor ga je usvojio 18. siječnja 1996. U njemu su, kao prioriteta nad prioritetima, istaknuti revitalizacija obitelji i demografska obnova pučanstva. Za ostvarenje tih prioriteta određene su konkretne i učinkovite mjere pomoći obitelji, njezine zaštite i provođenja pronatalitetne populacijske politike.

Bio je to temeljni dokument dugoročne strateške i vrlo odgovorne nacionalne obiteljske politike i, u uvjetima depopulacije, osmišljene i učinkovite pronatalitetne populacijske politike. Takvu politiku je trebalo podržati, razrađivati, dograđivati i provoditi, a uskoro je sve to zanemareno, napušteno i odbačeno.

17. IZOKRENUTA SLIKA PRAVA ŽENA

U zakone pretočena obiteljska politika podređena je ekstremnom svjetonazoru u shvaćanju odnosa između žena i muškaraca, poimanju braka, obitelji, supružničkih i roditeljskih dužnosti, obveza, odgovornosti i neodgovornosti. Temeljna svrha te politike nije jačanje i zaštita obitelji, tih jedinih vrela i nositelja života, nego rad žena izvan obitelji. I premda autori dokumenta poznaju i spominju štetne učinke takve orijentacije: odgađanje osnivanja obitelji, smanjivanje broja brakova, drastičan pad stope nataliteta, brojni pobačaji, sve manje djece, zapostavljanje roditeljskih dužnosti, skrbi o djeci, brige o njihovu odgoju, zanemarivanje obiteljske odgojne funkcije s brojnim negativnim i tragičnim posljedicama, oni, unatoč svemu, uporno ističu svoj glavni cilj i ideal – rad žena izvan obiteljskih domova. To je jednostrana feministička ideologija pretočena u obiteljsku politiku.

Žene moraju raditi izvan kuće. Stoga im obiteljska politika mora omogućiti da drugi obavljaju njihove poslove u obitelji, čak i one majčinske, koje nitko umjesto njih ne može dobro obaviti, da bi one mogle "profesionalno" raditi izvan obiteljskog doma. Zbog toga su predlagali pripremanje, školovanje, osposobljavanje i zapošljavanje drugih žena – "njegovateljica" - da u njihovim domovima čuvaju, njeguju i odgajaju njihovu djecu. Feministički gledano, to nije ponižavajuće. Uvrjedljivo i ponižavajuće je samo kad supruge i majke rade u svome domu, kad one čuvaju, njeguju i odgajaju svoju djecu. Netko u svom interesu može to zagovarati, ali logika i etika ljudskog rasuđivanja i vrednovanja takav besmisao, sebičnost i otuđenost – ne mogu prihvatiti.

Apsurd postaje još izraženiji u ozračju poznatih medicinskih, pedagoških i psiholoških spoznaja o snažnoj osjećajnoj vezanosti djece u ranom djetinjstvu uz svoje majke. Ta vezanost je takva da njihovo zdravlje i svekoliki tjelesni, intelektualni i moralni razvitak ovise o stalnim kontaktima i životu uz majku. Majke su nezamjenjive njegovateljice i odgajateljice svoje djece.¹⁰ U tomu ih ne mogu zamijeniti nikakve

¹⁰ A. Vukasović: *Obitelj – vrelo i nositeljica života*, II. dopunjeno izdanje, Hrvatski katolički zbor «MI», Zagreb, 1999., str. 183 – 186. i 197.

profesionalne negovateljice ni ustanove. Dječje jaslice su nužno zlo, a ne pedagoški opravdane odgojne ustanove. Stoga nikakva razumna ni znanstveno utemeljena politika ne može zapošljavanje majke pretpostaviti odgajanju vlastite djece u ranom djetinjstvu. A bivši ministar *D. Vidović*, odgovarajući na brojna pitanja majki zainteresiranih za uvođenje statusa majke-odgajateljice, kategorički je odbacio tu mogućnost izjavom: Pojam majke odgajateljice se odbacuje i čak naziva "uvrjedljivim"! Zaboravio je samo precizirati je li rigidno i uvredljivo to što su majke odgajateljice svoje djece ili već i to što su uopće majke!?

Naznačena obiteljska politika nalaže da država vrlo rigorozno represivnim mjerama intervenira u zaštiti individualnih (u praksi ženskih) prava, ali se odriče intervencija i mjera u zaštiti obiteljske zajednice, očuvanja njezina identiteta, cjelovitosti, stabilnosti, zajedničkog života. Kako se npr. može štititi obitelj novčanim kažnjavanjem njezinih članova? Kako se može drastičnim represivnim mjerama i razdvajanjem članova ostvarivati i promicati zdrav i harmoničan život unutar obitelji? To su paušalne, demagoške tvrdnje.

18. *CONTRADICTION IN ADJECTO* ISTOSPOLNIH ZAJEDNICA

Već je ranije *Obiteljski zakon* učinke braka kao "zakonom uređene životne zajednice žene i muškarca" primijenio i na izvanbračnu zajednicu neudate žene i neoženjena muškarca. Značilo je to poticaj širenju tih zajednica u odnosu na brak, ali pravna odredba nije bila bez smisla. Izvanbračna zajednica neudate žene i neoženjena muškarca može obavljati i bitne zadaće bračne zajednice, a kad već postoji i obavlja ih zakonodavac je želio pravno zaštititi osobe koje žive u tim zajednicama. Kocka još nije bila bačena, rubikon nije prijeđen. Granicu logičnosti i etičnosti povrijedio je i prešao tek *Zakon o istospolnim zajednicama*. Definirao je i zakonom uređio istospolnu zajednicu i pravne učinke njezina postojanja, a oni su gotovo identični s onima u braku, te se odredbe *Obiteljskog zakona* primjenjuju i na istospolnu zajednicu. To je logički i etički neprihvatljivo.

Istospolna zajednica bitno se razlikuje od bračne i izvanbračne. Ona ne može, i nikada ne će moći, preuzeti ulogu i zadaće tih zajednica. Stoga je nelogično i štetno zakonski je izjednačavati s njima. Spolnost i spolni odnosi u funkciji su biološke reprodukcije kojom se osigurava neprekidnost života. Žene i muškarci samo su dijelovi biološke cjeline. Njihovim povezivanjem u zajednicu osoba različita spola nastaje cjelina sposobna za stvaranje života. Životna zajednica žene i muškarca vrelo je života i temeljni uvjet njegova održanja. Istospolne homoseksualne zajednice nisu takve prirodne zajednice osoba različita spola i ne mogu preuzeti njihove životne funkcije i zadaće. Njihovo izjednačavanje sa zajednicama različita spola znači pridavanje tim "zajednicama" svojstava koje one nemaju i ne mogu imati. Bilo bi to unutarnje protuslovlje, čisti *contradictio in adjecto*, a njihovo širenje značilo bi proces izumiranja ljudske zajednice.

Ozakonjenjem istospolnih zajednica ne rješava se pitanje ljudskih prava, nego se samo legaliziraju homoseksualne veza.

19. RAZARANJE BRAČNIH I OBITELJSKIH ZAJEDNICA

Naznačene procese razaranja obitelji potvrđuje i postupak posredovanja u *Obiteljskom zakonu*. Zakon je prije razvoda braka predvidio posredovanje, ali samo u nekim slučajevima i pod određenim uvjetima. Raniji zakoni o braku i obitelji, za vrijeme socijalizma, imali su obvezatne odredbe o mirenju prije razvoda. *Mirenje* jasno kaže što mu je svrha – očuvanje bračne i obiteljske zajednice. Posredovanje je neodređeno, nema svrhe, može se različito usmjeravati, čak i u prilog razvodu i nije obvezatno za sve. Taj postupak je mnogo liberalniji od mirenja. On pojednostavljuje, ubrzava i znatno uvećava broj razvoda, a to je kontraproduktivno. Brak je temelj obitelji, a obitelj najvažnija životna zajednica, živo vrelo i njegovateljica života. Zakon ih mora štiti, a ne olakšavati i ubrzavati postupak i proces njihova razaranja.

Odnos zakonodavca prema obiteljskoj zajednici pokazuje i činjenica što u vrlo opsežnom *Obiteljskom zakonu* uopće nije definirana obitelj – predmet zakonskog reguliranja tim Zakonom. Kako se mogu razmatrati, regulirati i sankcionirati odnosi u zajednici, ako se točno ne utvrdi značenje, obilježja i posebnosti te zajednice? Zakonodavac je definirao obitelj u *Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji*, a u obiteljskom nije. U *Zakonu o istospolnim zajednicama* definirao je istospolnu zajednicu, a obiteljsku nije u *Obiteljskom zakonu*. Jesu li to samo propusti i nedosljednosti ili i izraz odbojnosti prema obiteljskoj zajednici i njezinim skladnim i postojećim odnosima.

Trebaju nam brojne, skladne, postojane i vitalne obitelji, a obiteljska politika bivše Vlade potiče proces njihova raslojavanja i raspadanja. Slijedeći ekstremne liberalne "europske trendove" nudi nam obiteljsku politiku usmjerenu na promjene u strukturi obitelji, "bogatstvo" alternativnih rješenja, posve blagonaklono prihvaća "pluralizaciju obiteljskih oblika", "transformacije obiteljskih struktura" i tzv. alternativne zajednice¹¹ – jednoroditeljske, višeroditeljske, izvanbračne, istospolne i dr. Nema sumnje, time ta politika podržava i omogućava proces slabljenja, destabiliziranja i razaranja braka i obitelji. Međunarodni stručnjaci su to nazvali defamilijarizacijom i disolucijom (raspadanjem) obiteljske strukture.

Uzmimo još jedan primjer iz *Zakona o zaštiti od nasilja u obitelji*. Među oblicima nasilja našlo se i "spolno uznemiravanje". Ne nasilje, nego uznemiravanje! Što znači spolno uznemiravanje u braku i obitelji, ako su supružnici vjenčanjem prihvatili sve bračne dužnosti i obveze, zajedničko rješavanje i zadovoljavanje svih potreba, pa i spolnih? Je li uznemiravanje svako izražavanje želje za spolnim odnosom? Ili, možda, ponovljena želja ako žena ne pokazuje sklonost ili odbija spolni odnos? Kakav je to zakon i kakva pravda ako dopušta i omogućuje takve apsurdne? Tko je u tom slučaju žrtva nasilja? Nije li to eklatantan primjer omalovažavanja braka, moralne i pravne utemeljenosti i legitimnosti bračne i obiteljske zajednice?

20. OZAKONJENJE NASILJA

Brojne i vrlo stroge represivne mjere tipično su obilježje svih tzv. obiteljskih zakona. One su gotovo jedina rješenja kojima se zakonodavac služi, a kazne su najgori

¹¹ Nacionalna obiteljska politika, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži i Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Zagreb, 2002., str. 37.

odgajatelji. Kazneno zakonodavstvo danas nastoji ograničiti i humanizirati primjenu kažnjavanja i u područjima najtežih zločina. Ukida se smrtna kazna, zatvorskom kažnjavanju postavljaju granice trajanja, aboliraju se agresori i ratni zločinci, izriču neprimjereno blage kazne u odnosu na počinjena zlodjela, a samo u obiteljskim zajednicama, gdje težište svih nastojanja mora biti na preventivnom djelovanju i pružanju pomoći u prevladavanju teškoća, bivši zakonodavac primjenjuje stroge represije.

Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji naslovom privlači, ali zavarava. Najavljuje zaštitu od nasilja, a zapravo unosi nove oblike nasilja u obiteljske odnose. To je vrlo represivan zakon. Ima ukupno 23 člana, a 16 ih opisuje ili propisuje delikte nasilja, vrste, svrhu, izricanje i primjenu prekršajnopравnih sankcija i "zaštitnih mjera". Za razliku od sumarno danog i po težini prijestupa nekategoriziranog nasilja, sankcije su vrlo razrađene u obliku precizno određenih novčanih kazna, kazna zatvora i tzv. zaštitnih mjera, a i one su represivne, kao npr. zabrana približavanja, uznemiravanja ili uhođenja osobe, udaljenje iz stana, kuće ili nekog drugog stambenog prostora i sl. Novčane kazne su od 1.000,00 do 10.000,00 kn, zatvorske do 60 dana i "zaštitne mjere" do dvije godine trajanja.

Delikti nasilja su vrlo široko, ali neprecizno određeni. Obuhvaćaju opsežnu skalu ne samo pojava nego i mogućih oblika fizičkoga, psihičkoga i moralnog djelovanja, od pokušaja do izvršenja čina nasilja. Predimenzionira se nasilje da bi se opravdalo donošenje represivnog zakona. Prema odredbama Zakona nasilje se može, ako se hoće, "otkriti" u svakoj obitelji i na svaku bi se moglo primijeniti predviđene novčane i zatvorske kazne, razdvajanje i izoliranje članova, prisilno udaljavanje iz obiteljskog doma i dr. Kako se može štititi obitelj drastičnim represivnim mjerama, razdvajanjem članova obitelji, visokim novčanim kaznama? Treba li kazati da bi to teško pogodilo brojne obitelji, ugrozilo njihov materijalni i moralni status, narušilo obiteljske odnose, osjećajnu i socijalnu stabilnost, traumatiziralo sve članove?!

Iluzija je da će se nasilje u obitelji suzbiti rigoroznim kažnjavanjem. Kažnjavanje narušava obiteljske odnose i otežava nastojanja članova na rješavanju teškoća i životnih problema. Nasilje se ne suzbija nasiljem. Zaštitne mjere su preventivne i terapijske, mjere materijalne i duhovne potpore. U okolnostima društvene, moralne i obiteljske krize obitelji je prijeko potrebna pomoć – savjetodavna, stručna, medicinska, psihološka, pedagoška, pravna, materijalna i duhovna. Represivne mjere ne štite ni brak ni obitelj, ni roditelje ni djecu, ni supružnike ni njihove međusobne odnose. One samo ozlojeđuju, razdvajaju, udaljavaju, obezvrjeđuju, razaraju i uništavaju.

Obiteljsko nasilje sastavni je dio nasilja kao sveopće društvene pojave. Nije iznimka ni opasnije od nasilja na drugim područjima života. *Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji* izdvaja i potencira nasilje, unosi represivne mjere u obiteljski život i traumatizira ga. Takav je zakon kontraproduktivan i ne postiže svrhu. Postoje i gori oblici nasilja od onih u obitelji pa se ne donose posebni zakoni za njihovo suzbijanje. Zašto bi obitelj bila iznimka? Osim toga, nasilje u obitelji je zakonski regulirano *Kaznenim zakonom* (glava: "Kaznena djela protiv braka, obitelji i mladeži"), *Zakonom o prekršajima* i *Obiteljskim zakonom*. Nema potrebe za posebnim zakonom. A ako se odredbe naznačenih zakona ne provode, rješenje nije u još jednom zakonu, nego u primjeni postojećih, u funkcioniranju pravne države. Poštovati treba postojeće zakone, a ne neučinkovitost sudstva prekrivati inflacijom zakona.

21. POLITIKA NARODNOG IZUMIRANJA I NESTANKA

Narodna budućnost ovisna je o potomstvu. Tko ima potomstvo, ima najveće bogatstvo i sigurnu budućnost, a tzv. nacionalna obiteljska politika bivše Vlade posve je ignorirala potomstvo. Demografska slika Hrvatske tamna je i crna. Po rađanju Hrvatska je među posljednjim zemljama u svijetu, a po umiranju i iseljavanju među prvima. Hrvatskoj treba vrlo mnogo zdravih i veselih djevojčica i dječaka, a sve ih je manje i manje i sve nas je manje i manje. Stanje je krajnje zabrinjavajuće. Može se govoriti o sedam smrtnih grijeha odnosa naznačene politike prema potomstvu. Očitovali su se u protunatalitetnoj populacijskoj politici, legalnom ubijanju nerođene djece, brojnim samoubojstvima mladih, masovnom stradanju djece na prometnicama, pošasti ovisnosti, iseljavanju mladih stručnjaka i posve zanemarenom odgajanju djece i mladeži.

Nacionalna obiteljska politika odrekla se hrvatskog prioriteta nad prioritetima – pronatalitetne populacijske politike. Znaju i drugi zagovornici te politike glavni hrvatski problem. Poznata je činjenica da su emigracija, depopulacija i izumiranje stanovništva obilježja stanja hrvatskog državnog prostora. Ako je takvo stanje, tada pronatalitetna populacijska politika mora biti prvi prioritet, jer bez pučanstva nema i ne može biti napretka. Unatoč tomu, *Nacionalna obiteljska politika* praktično je eliminirala pronatalitetnu iz obiteljske politike. Znaju autori te obiteljske politike i kazuju kako zapošljavanje žena, globalizacija i neoliberalizam najčešće smanjuju rađanje djece, pa ipak su to uporišne točke njihove politike, a mjere pronatalitetne politike proglašavaju bizarnim i uvrjedljivim. Napuštajući pronatalitetnu usmjerbu obiteljske politike, "nova" orijentacija je vezuje uz socijalnu. Definirajući svoju obiteljsku politiku jasno kažu da je treba razlikovati od populacijske. Populacijska je usmjerena na ostvarenje demografskih ciljeva, a obiteljska na kvalitetu života obitelji, odnosno njenih članova. Ovo može biti samo puka fraza, dok se ne otkriju zavaravanja i tragične posljedice. Otrježenje nastupa kad se shvati da je strategija te politike usredotočena na pravo na majčinstvo i potomak, a ne ograničavanje broja djece!

Tako se lijepe i privlačne fraze o kvaliteti života pretvaraju u kamuflirajuće demagoške ukrase procesa izumiranja. Rubikon je prijeđen! *Nacionalna obiteljska politika* izvodi "salto mortale" iz pronatalitetne politike demografskog rasta u protunatalitetnu politiku narodnog izumiranja. Ako to uopće može biti neka politika, politika je besmisla, propasti, politika da nas manje ima, politika biološkog istrjebljenja, demografskog samouništenja i nestanka, politika smrti!

22. POVRJEDE RODITELJSKIH PRAVA I LJUDSKOG DOSTOJANSTVA

Zakonodavac je nekim člancima *Obiteljskog zakona* formulirao roditeljska prava i dužnosti. Tako st. 1. u čl. 93. sadrži dobru odredbu: "Roditelji imaju dužnost i pravo odgajati dijete kao slobodnu, humanu, domoljubnu, moralnu, marljivu, osjećajnu i odgovornu osobu... kako bi bila pripremljena za skladan obiteljski i društveni život s pozitivnim odnosom prema prirodi". Čl. 94., st. 1. obvezuje roditelje na čuvanje i njegovanje djeteta i na skrb o njegovim potrebama itd. Dobra su to rješenja, ali su odredbe o oduzimanju roditeljske skrbi i posvojenju vrlo sporne i velika slabost toga Zakona.

Mnogo je odredaba o oduzimanju roditeljskih prava, a odluke često donose centri za socijalnu skrb, koji nisu stručno kompetentni za donošenje tako delikatnih odluku.

Centri mogu, u određenim i dosta problematičnim okolnostima, odmah i bez pristanka roditelja povjeriti dijete na čuvanje i odgoj drugoj osobi, domu za djecu ili drugoj pravnoj osobi, a u ponovljenim slučajevima mogu odmah donijeti odluku o stavljanju djeteta pod skrbništvo (čl. 103.). Teške su to odluke i mjere, a njihova primjena je vrlo problematična. Odredbom čl. 94., st. 2. "roditelji ne smiju dijete predškolske dobi ostaviti bez nadzora odrasle osobe". U životu se to događa, starija djeca čuvaju mlađu i uključuju se u obiteljski život. Hoće li se "odmah i bez pristanka roditelja" oduzeti dijete, djeca i povjeriti na čuvanje i odgoj drugima? A ako iste okolnosti traju i nakon Zakonom određenog roka od 60 dana, hoće li Centar donijeti odluku o stavljanju djeteta pod skrbništvo?

U izricanju represivnih mjera centrima se pridružuju sudovi. Sud može oduzeti roditelju pravo življenja sa svojim djetetom i pravo na njegovo odgajanje (čl. 111.), može ga lišiti dužnosti i prava roditeljske skrbi (čl. 114.), a ako ne živi s djetetom može mu zabraniti neovlašteno približavanje i "uznemiravanje" djeteta (čl. 116.). Odluke su vrlo delikatne, a nedostaju timovi stručnjaka za znanstveno utemeljene i odgovorne prosudbe. Prevladavaju utilitaristički kriteriji. Tako je zakonodavac roditeljsko pravo i roditeljsku skrb odredio posve utilitaristički. Nije roditeljska skrb samo zaštita djeteta, njegovih osobnih i imovinskih prava, nego je to mnogo dublji odnos roditelja i djece i naravno, moralno, po naravi dano roditeljsko pravo. Autori zakona imaju pravo kad tvrde da se roditelj ne može odreći roditeljske skrbi (čl. 91.), jer se radi o prirodnoj obvezi roditelja da skrbe o svom djetetu, ali iz istih razloga ona im se ne bi smjela ni oduzeti. To je njihova prirodna obveza i moralno, ljudsko pravo.

Mnoge mjere, pa i represivne, obrazlažu se djetetovom dobrobiti, a i ona se prosuđuje utilitaristički. Dobrobit djeteta se ne može, i ne smije, mjeriti samo materijalnim dobrima, jer više ovisi o brojnim nevidljivim osjećajnim, duhovnim, moralnim nitima koje povezuju roditelje i djecu.

Djeca uživaju i moraju uživati posebnu društvenu zaštitu, ali se ona ne može i ne smije svesti na ograničavanje i oduzimanje roditeljske skrbi i prava roditelja da živi sa svojim djetetom i odgaja ga. Ako loše postupa, roditelja, razumije se, treba onemogućiti u nanošenju zla svome djetetu, ali se moraju poduzeti sve moguće mjere (savjetodavne, stručne, liječenje, odgajanje i dr.) da ostane u funkciji roditelja i skrbi o svome djetetu, jer je to za djecu dobro rješenje. Bivša Vlada se iskazala zastupanjem "prava" feministkinja i homoseksualaca, ali je zanemarila i narušila temeljna roditeljska i ljudska prava roditelja.

23. ODUZIMANJE DJECE, INCEST, ODNAROĐIVANJE

Povrjeda roditeljskih i ljudskih prava posebno se očituje u postupku posvojenja djece. Postupak provode centri za socijalnu skrb, a to nije pitanje socijalne skrbi, nego roditeljskih prava i dječje dobrobiti. Za to su potrebna stručna mišljenja i analize. Centar nema takav tim stručnjaka, a odredbe su vrlo delikatne i sporne. U određenim slučajevima (ako je roditelj lišen roditeljske skrbi, ako nije poslovno sposoban ili je malodoban i ne shvaća značenje posvojenja) ono se obavlja bez njegova pristanka (čl. 130. Obiteljskog zakona). Ako je roditelj bez poslovne sposobnosti, to nije razlog da mu se oduzme dijete. Ne smije se to činiti ni malodobnom roditelju koji nije sposoban shvatiti značenje posvojenja. Odredbama istog zakona roditelju se može lako oduzeti

roditeljska skrb, a potom i dijete. A djeca nisu stvari i ne smije se postupati s njima kao stvarima. To su moralno nedopustivi primjeri zakonskog oduzimanja djece. A postoje i drugi problemi.

Da bi se zaštitili posvojitelji, a centri oslobodili teškoća od naknadnog osporavanja, postupak posvojenja je tajna, javnost je isključena (čl. 135.), pa i roditelji kao stranke u postupku. Za njih su posvojitelji nepoznate osobe. Nakon posvojenja nastupa raskid veza s krvnim srođnicima (čl. 144.), roditelji nemaju pravo uvida u spise o posvojenju, nije dopušteno osporavanje niti utvrđivanje majčinstva i očinstva (čl. 147.). Potpuna tajnost štiti posvojitelje, ali stvara nove probleme. Roditelji više ne poznaju svoju djecu ni djeca roditelje, braća sestre ni sestre braću. To stvara mogućnosti ne samo *incesta* nego i *braka* između braće i sestara, očeva i kćeri, pa i majki i sinova.

Prema *Obiteljskom* zakonu posvojitelji mogu biti i stranci (čl. 127.) i mogu mijenjati narodnost djeteta (čl. 145.). Tu se krije opasnost *odnarođivanja*. Takve mogućnosti Zakon ne smije dopuštati! U društvu rasprostranjene korupcije i utilitarističkoga shvaćanja života koje osobnu korist stavlja na pijedestal najviše vrijednosti, pravo centara na provođenje posvojenja čak i bez pristanka roditelja može biti zlorabljeno. Dobrobit djeteta lako se može izroditi u "dobar posao" i postizanje osobne "dobrobiti".

Bivši zakonodavac je uspio svojim odredbama zaštititi posvojitelje i postupak posvojenja, ali je to postigao na štetu roditelja i njihovih prava. Teške su to povrjede ljudskih prava i dostojanstva. Da apsurd bude veći, svemu je kumovao Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži. Nova hrvatska Vlada mora ukloniti nedobronamjieran odnos prema braku i obitelji, povrjede roditeljskih prava i ljudskog dostojanstva iz *Obiteljskog zakona*.

24. ONEMOGUĆAVANJE RODITELJSKOG ODGAJANJA

Svekoliko pedagoško iskustvo i znanost o odgoju slažu se i nepobitno dokazuju da su roditelji najbolji odgajatelji. To poglavito vrijedi za majke, a glavna svrha "nacionalne obiteljske politike" bivše Vlade bila je, već smo to kazali, rad žena izvan obiteljskog doma i zapošljavanje oba roditelja. Pedagoški vrlo problematično. Zaposlenost oba roditelja ne jamči poboljšanje odgojne klime (i) zbog toga što djeca ostaju bez roditeljskog nadzora, potrebnog druženja s roditeljima, njihove ljubavi, odgajanja. Često su prepuštena sama sebi, ulici, utjecaju asocijalnih skupina. Preferiranje zapošljavanja na štetu roditeljskog odgajanja pokazuje da je "*reatorima*" obiteljske politike važniji rad žena, nego roditeljska skrb o djeci i uspješno obiteljsko odgajanje.

Široko određenje i sankcioniranje nasilja u *Zakonu o zaštiti od nasilja u obitelji*¹² ograničava i znatno otežava obavljanje roditeljske i obiteljske odgojne funkcije, a ona je primarna i najbitnija u izgradnji osobnosti mladog čovjeka. Odgojni proces je, naime, vrlo raznovrstan i uključuje brojna sredstva, a odgojna sredstva u metodici i praksi odgajanja pedagoški su postupci s kojima odgajatelji, dakle i roditelji, postižu konkretne odgojne zadatke. Njihovom primjenom podupire se razvitak pozitivnoga, a potiskuje i sprječava pojava negativnog djelovanja. U funkciji pozitivnog djelovanja su *sredstva usmjeravanja* djece prema vrijednim svrhama i *sredstva poticanja* da ustraju u dobrim postupcima. U funkciji sprječavanja negativnog djelovanja su *sredstva sprječavanja*, a to

¹² Narodne novine, Zagreb, br. 116 od 22. srpnja 2003.

su: nadzor, skretanje, upozorenje, opomena, prijetnja, zahtjev, zabrana i kazna. To su najnormalnija odgojna sredstva, ali se mogu okvalificirati i kao uznemiravanje, uhođenje, ograničavanje slobode kretanja, komuniciranja s trećim osobama, kao verbalni napadi, izolacija, ugroženost, psihička prisila, izazivanje straha, kao povrjeda integriteta osobe i osobnog dostojanstva – a to su oblici obiteljskog nasilja u naznačenom zakonu, koji se strogo kažnjavaju. Roditelji kao odgajatelji moraju činiti sve što je u njihovoj moći da spriječe moralno nedopustivo i društveno destruktivno ponašanje svoje djece, a bivša Vlada je Zakonom zabranila njihov pedagoški nadzor i uporabu sredstava sprječavanja u roditeljskom odgajanju.

U ime ekstremno liberalnog shvaćanja slobode Zakon štiti slobodu još nedozrele, nedovoljno ili loše odgojene djece, ponekad malodobnih prijestupnika i huligana, a narušava, onemogućuje i zabranjuje roditeljska prava, dužnosti i obveze u ostvarivanju roditeljske i obiteljske odgojne funkcije. Time produbljuje krizu odgajanja, ignorira odgojnu ulogu obitelji i potiče zanemarivanje njezine odgojne uloge. Kao kruh svagdanji treba nam odgojna preobrazba, a Račanova Vlada ostavlja Zakon koji onemogućuje pedagoško djelovanje najmoćnijeg odgojnog čimbenika. Je li to rezultat neznanja ili svjesno suprotstavljanje odgojnoj i moralnoj preobrazbi hrvatskog društva?

2.5. TRAUMATIZIRAJUĆE I TRAGIČNE POSLJEDICE

Od primjene *Obiteljskog zakona* bivša vlada je očekivala pozitivne učinke. U uvodnom tekstu *Prijedloga zakona o obitelji, braku i izvanbračnim zajednicama* pisali su: "Donošenjem predloženog Zakona očekuje se bolja primjena cjelokupnog *Obiteljskog zakona* u međusobnim odnosima između članova obitelji, a posebice u odnosu na primjenu društvenih intervencija koje imaju za cilj zaštitu interesa djece i drugih članova obitelji, koji se ne mogu sami o sebi brinuti".

To je samo birokratska pretpostavka. Serioznije analize upozoravaju, međutim, da će učinci biti upravo suprotni onima koje je Vlada očekivala. Društvene intervencije svode se na primjenu represivnih, do drastičnosti rigoroznih mjera, čime se taj Zakon izdvaja i razlikuje od mnogo uviđavnije i humanije primjene sankcija na drugim područjima. Takve intervencije iznenađuju i zbunjuju. Tamo gdje težište svih nastojanja mora biti na preventivi i dobroj terapiji, zakonodavac je primijenio represiju. Bivša Vlada se vladala kao da nikada nije čula narodnu mudrost: "Bolje je spriječiti – nego liječiti" ili, pedagoški kazano, "Bolje je odgajati – nego kažnjavati". Rigorozne kazne ne sprječavaju, ne poboljšavaju, nego pogoršavaju odnose. Njihova primjena u *Obiteljskom zakonu* ne će štititi obitelji ni obiteljske odnose, nego će ih, primjenom birokratskih intervencija, traumatizirati, obezvrijediti i razarati.

Centri za socijalnu skrb donose vrlo delikatne odluke, odlučuju i o primjeni vrlo drastičnih mjera kažnjavanja. Uporabu tih mjera opravdavaju interesima i dobrobiti djece, a posljedice su psihičke traume, šokovi, živčani slomovi, teška oboljenja, obiteljske tragedije. Takvi nemili događaji mogu razoriti i unesrećiti obiteljsku zajednicu. Nije to teorijska pretpostavka, nego tvrdnja zasnovana na konkretnom primjeru.

Varaždinski centar za socijalnu skrb je obitelji Petrinjak iz Sračinca kod Varaždina, u rujnu 2002., vrlo drastično, uz pomoć policije, oduzeo petero djece mlađe od sedam godina i smjestio ih u dvije udomiteljske obitelji u Varaždinu. U obitelji Petrinjak postojali su skladni odnosi, nije bilo nasilja, ni zlostavljanja, djeca nisu bila gladna, imala

su prostranu kuću s vodom i grijanjem, postojala je snažna osjećajna povezanost roditelja i djece. Roditelji, međutim, nisu prihvatili ponuđenu sterilizaciju, ni primjenu kontracepcijskih sredstava. Centar je, možda i zbog toga, "ocijenio" da su djeca higijenski zapuštena i nasilno ih istrгнуo iz njihove tople i njima ugodne obiteljske sredine. Kazali su - u interesu djece. A "učinak"?

I djeca i roditelji su doživjeli teške šokove, psihičke traume, najstarija djevojčica teško se razboljela, otac doživio živčani slom. Obitelj je gotovo razorena, djeci su u ranom djetinjstvu zadane boli, a posljedice će osjećati čitav život. Umjesto eventualne pomoći obitelj je upropaštena birokratskom "ocjenom" o dječjoj dobrobiti i primjenom drastičnih mjera "rješavanja problema". Tko će i kako ukloniti posljedice teške obiteljske tragedije? Smije li *Obiteljski zakon* sadržavati mjere koje to omogućuju? Trebaju li nam nove tragedije i koliko tragedija da neki birokratizirani zakonodavci shvate da se nekompetentnim i neodgovornim paušalnim ocjenama i drastičnim represivnim mjerama ne štite djeca ni obiteljske zajednice, nego ih se samo destabilizira, teško ranjava i uništava!?

26. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Neumitni razvoj materijalne civilizacije nije riješio, već umnožio moralne aspekte čovjeka. Ta rusooovska teza nas vodi temeljnoj spoznaji da je pravo pitanje kako kontrolirati nasilje u školi i oko nje, a ne kako ga dokinuti. Prihvatiti potonje znači biti dogmat ili utopist. U tom sociopedagogijskom okviru razmatran je temeljni odnos između prevencije i nasilja.

Zašto bi nasilje među mladima (u školama i domovima) bilo prioritetni problem mladih i nacije? To zna samo UNICEF sa svojom agresivnom kampanjom. Uostalom, zar nasilje u školama i među djecom nije samo izvedenica rastuće agresivnosti u svim segmentima populacije!? Zar nasilje u školama nije izvedenica sveopće odgojne atrofije odgojno-obrazovnih ustanova. Pored toga, ne vide se ili ne uvažavaju znanstvene činjenice da je ovisnost postala, kao i dokoličarenje, novi stil života mladih.

Zašto se govori samo o nasilju među mladima, a ne i o nasilju nad mladima? Dovoljno je uzeti samo podatke o drastičnom povećanju prometnih nesreća djece zbog nebrige odraslih, seksualnog zlostavljanja odraslih, gdje su mladi opet - žrtve!

Žalosna je činjenica da u politici, sportu itd. agresivnost pri lobiranju moćnika postaje poželjan model ponašanja jer se tako dolazi na tron političke stranke, do dobrih funkcija, do položaja u nekim poduzećima ili dobro plaćenih poslova, a pod "maskom" humanitarne akcije! Tako su i neke "humanitarne" akcije plod agresivnih pojedinaca, kojima sponzori dobro financijski plaćaju samo da ih se konačno riješe. Sve dok se politika i nekompetentni "foteljaši" tako agresivno miješaju u odabir stručnjaka u radu s mladima i određuje što su stvarni problemi, a što potrebe mladih, dotle će rasti broj nezaposlenih, narkodilera, ovisnika i svih onih kojima je važnije kako zaraditi, a ne raditi s mladima, a svi zajedno ćemo kao nojevi u pijesku zabijati glave.

Hrvatska mladež šuti, ali se malo tko za to brine. Kao da smo se pobrinuli da će naši nasljednici biti obilježeni kao skeptični naraštaj. I to je bit stvari i problema, a ne nasilje među mladima, koje nam UNICEF nameće u Hrvatskoj kao prioritetni problem mladih. Prevencija je conditio sine qua non u svakom odgojnom postupku te je treba

tretirati kao najbolju terapiju i pedagoški najopravdanije sredstvo i cilj odgoja - istovremeno! Cilj je da se timovi stručnjaka ujedine u temeljnom zadatku obuzdavanja ili kontroliranog rasta nasilja, a ne da povjerujemo da se raznim kampanjama može išta ozbiljnije učiniti u dokidanju nasilja!

Poslije uspješno okončanog Domovinskog rata i stvaranja samostalne hrvatske države, hrvatska Vlada, Sabor i Predsjednik Republike, suočeni sa sveopćom krizom, krizom obitelji i negativnim demografskim kretanjima, pokreću tri hrvatske obnove – duhovnu, obiteljsku i demografsku. U razdoblju od 1995. do 2000. gradi se dugoročna strateška nacionalna obiteljska i pronatalitetna populacijska politika. Najvažniji dokument je *Nacionalni program demografskog razvitka* (1996.). U njemu su, kao prioriteti nad prioritetima, istaknuti revitalizacija obitelji i demografska obnova pučanstva. Za ostvarenje tih prioritetnih zadaća određene su konkretne i učinkovite mjere pomoći obitelji, njezine zaštite i provođenja pronatalitetne populacijske politike.

Vlast je tijekom 2002. i 2003. prezentirala svoju obiteljsku politiku u dokumentu: *Nacionalna obiteljska politika* i zakonima: *Obiteljski zakon*, *Zakon o istospolnim zajednicama*, *Zakon o ravnopravnosti spolova* i *Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji*. Kritička analiza pokazala je da to nije ni hrvatska, ni obiteljska politika, nego demagogija, koja razaranje braka, obiteljskih zajednica i proces izumiranja pučanstva naziva zaštitom obitelji i nudi kao hrvatsku obiteljsku politiku. Hrvatske obitelji, djeca i roditelji prve su žrtve te izrazito represivne protuhrvatske, protuobiteljske i protunatalitetne politike.

Hrvatska obiteljska politika mora biti utemeljena u hrvatskoj kulturnoj, moralnoj i katoličkoj tradiciji i vrijednostima. Stabilni brakovi, skladne i postojane obitelji, brojna rađanja i dobar odgoj djece, temelji su narodnog života i jedina jamstva biološkog održanja i svekolikog gospodarskog, društvenog i kulturnog napretka. Bez očuvanja tih temelja i vrela života, sveopća kriza, moralno bolesno društvo i smrtonosni proces depopulacije rezultirali bi izumiranjem i nestankom hrvatskog naroda i/ili odgojnih vrednota

Dokument *Nacionalna obiteljska politika* je ideološko-politička podvala. Podređen je stranim, a ne hrvatskim nacionalnim interesima i potrebama. Hrvatskoj treba duhovna, obiteljska i demografska obnova, zaštita braka, obitelji i roditeljstva, zaštita i odgajanje mladeži ka zdravom stilu ponašanja. U protivnom, zavladat će ta(kva) politika koja stimulira razaranje, protunatalitetne i protuodgojne mjere. Nije to obiteljska politika, nego demagogija koja razjedinjavanje obiteljskih zajednica naziva zaštitom obitelji i nudi kao hrvatsku politiku. Njezino napuštanje imperativ je istinske hrvatske obiteljske politike. Vratiti se moramo *Nacionalnom programu demografskog razvitka* iz 1996., dosljedno provoditi njegove programske zadaće i mjere zaštite obitelji, ljudskog života od začeca do naravne smrti i učinkovitu pronatalitetnu populacijsku politiku.

Represivne mjere treba zamijeniti preventivnim, terapijskim i drugim mjerama stručne, materijalne i moralno-duhovne pomoći bračnim i obiteljskim zajednicama, kako bi se prevladale teškoće, očuvale zajedništvo i, radi dobrobiti svih članova, nastavile zajednički rješavati životne probleme.

Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji treba ukinuti kao nepotreban, jer je obiteljsko nasilje samo oblik društvenog nasilja koje je regulirano drugim zakonima: *Kaznenim*

zakonom, Zakonom o prekršajima, Obiteljskim zakonom. Poštovati treba te zakone, a ne neučinkovitost sudstva prekrivati inflacijom zakona.

Obiteljima treba pomoć. Umjesto represivnih obiteljskih zakona, Vlada treba poticati osnivanje i osnivati dobro stručno ekipirana obiteljska savjetovišta u županijskim središtima, svim većim gradovima i pomagati takva savjetovišta pri biskupijama i nadbiskupijama. Morala bi se organizirati predbračna i bračna savjetovišta, pripremanje mladeži za brak, škole za roditelje, pružanje materijalne, moralne i stručne pomoći potrebnim obiteljima i sustavno odgajati školsku mladež za kulturu ponašanja, ljubav, brak, obiteljski i društveni život, željeno potomstvo i odgovorno roditeljstvo. To su učinkovite mjere zaštite obitelji, roditeljstva i mladeži, a ne potenciranje nasilja ozakonjenjem novih oblika obiteljskoga nasilja. Te mjere su podrška hrvatskoj duhovnoj obnovi, moralnoj i odgojnoj preobrazbi.

Hrvatskoj ne trebaju novi centri za izvanbolničko liječenje ovisnika, kao ni terapijske zajednice, već centri za mlade u kojima bi oni sami kreirali sadržaje u izvanškolskim aktivnostima ili slobodnom vremenu, kao na primjer u Francuskoj (gdje i manji gradić ima takve "kuće za mlade").

LITERATURA

- Bavcon, Lj. (1969) *Socijalna patologija*, Ljubljana: Medicinska knjiga.
- Belančić, M. (1970) *Opaske o dobroj ljudskoj prirodi*, Gledišta, br. 6-7.
- Buchaqnaan, P. (2003) *Smrt zapada*, Zagreb: Kaptol.
- Cajner-Mraović, Z. i Dujmović, Z. (1990) *Poremećaji u ponašanju u relaciji sredstava izvršenja razbojstva maloljetnika*, Napredak, br. 2.
- Capaldi, D.M. i Petterson G.R., *A Perfomance Model for Academic Achievement in Early Adolescent Boys*, *Devolpment Psychology*, vol. 29., No 5.
- Čalić, P. (1996) *Brak u procjepu*, Glas Koncila, Zagreb.
- Delors, J. (1998) *Učenje blago u nama*, Zagreb: Educa.
- Fromm, E. (1977) *Čovjek za sebe*, Zagreb: Naprijed.
- Hare, E. and Dounohue, W.(1998) *Sexual harassment: Indentifyng risk factors*, *Archives Sexual Beghavior*, No. 27.
- Koprek, I. (ur.), (1994) *Život obitelji za Godinu obitelji*, Filozofsko-teološki institut D. I., Zagreb.
- Kuharić, kard. F. (1992) *Kako je lijep čist naraštaj*, Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb.
- Kundera, M. (2000) *Šala*, Zagreb: Meandar.
- Lesourne, J. (1993) *Obrazovanje i društvo*, Zagreb: Educa.
- Nacionalna obiteljska politika, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži i Ministarstvo rada i socijalne skrbi, Zagreb, 2002.

Nacionalni program demografskog razvitka, Ministarstvo razvitka i obnove RH, Zagreb, 1997.

Neki aspekti zaštite obitelji u Republici Hrvatskoj s obzirom na europski kontekst, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb, 2002.

Miliša, Z. (2004) *Zašto Zadru treba Centar za mlade?*, Zadar: Gradska knjižnica Zadar.

Obiteljski zakon, Zakon o istospolnim zajednicama, Zakon o ravnopravnosti spolova i Zakon o zaštiti od nasilja u obitelji, Narodne novine, br. 116, Zagreb.

Pismo obiteljima pape Ivana Pavla II., IKA, Zagreb, 1994.

Potočnjak, B. (1986) Uloga roditelja u odgoju djece, Otokar Keršovani, Opatija.

Povelja o pravima obitelji, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984.

Pozaić, V. (1990) Život prije rođenja, Filozofsko-teološki institut D. I., Zagreb.

Pregrad, Z. (1980/ 2003) Porodični odgoj, II. dopunjeno izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

Rosić, V. i Zloković, J. (2002.) *Prilozi obiteljskoj pedagogiji*, Rijeka: Grafotrade.

Šeparović, Z. (ur), (1998) Hrvatski žrtvoslov, Zbornik Prvog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, knj. 1., Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb.

Šeparović, Z. (ur), (2002) Da se ne zaboravi, Zbornik Drugog hrvatskog žrtvoslovnog kongresa, Hrvatsko žrtvoslovno društvo, Zagreb.

Šeparović, Z. (1985) *Viktimologija – studija o žrtvama*, Pravni fakultet Zagreb, Zagreb.

Vukasović, A. (1993) *Etika, moral, osobnost*, Školska knjiga i Filozofsko-teološki institut D. I., Zagreb.

Vukasović, A. (1998) Međunarodno istraživanje obiteljske odgojne funkcije, Društvo hrvatsko-slovačkog prijateljstva, Zagreb.

Vukasović, A. (1999) *Obitelj – vrelo i nositeljica života*, II. dopunjeno izdanje, Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb.

Vukasović, A. (2001) *Pedagogija*, Sedmo izdanje, Hrvatski katolički zbor "MI", Zagreb.

Wildmon, D. (1986) *The Case against Pornography*, New York: Victor Books.

YOUNG PEOPLE AND FAMILIES: VICTIMS OF INEFFECTIVE LAWS AND CAMPAIGNS

SUMMARY

The paper analyzes the connections between violence and aggressiveness, the risk factors which incite violence, the role of the media, the ineffective campaigns and laws which have the opposite effect in suppressing violence in schools, at home...Violence can not be suppressed with violence, as the campaigns themselves (often) incite violent behavior. Aggressiveness even becomes desirable in a system of demonstrating power and winning the desirable effects of leadership status. Critical analysis of family law and laws about protection from violence has shown their inefficiency and demagoguery.

KEY WORDS: *aggressiveness, violence, school violence, ineffectiveness of laws and campaigns, family law, laws about protection from violence.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskiadiaga

ISTRAŽIVANJA I ANALIZE JEZIKA U SOCIOKULTURNOM KONTEKSTU

ANČI LEBURIĆ
ZORANA ŠULJUG*

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu
Faculty of Philosophy, University of Split

UDK: 81'27
Pregledni članak / *Rewiev*

Primljeno / *Received*: 15. VI. 2005.

Autorice u članku daju pregled istraživačkih pristupa koji se mogu primijeniti u istraživanju jezika i kulture u sociokulturološkom kontekstu. Posebno ističu šest pristupa: konverzijsku analizu, etnografiju komunikacije, interakcijsku sociolingvistiku, diskurzivnu analizu, kritičku diskurzivnu analizu i mikrogenetički pristup. Iako imaju korijene u različitim znanostima, ovi pristupi pristupaju proučavanju jezika i kulture kao jednoj zajednički konstruiranoj cjelini, smatrajući da je proučavanje jezika proučavanje kulture. Za jedinicu analize uzimaju društvenu akciju koja može varirati od akcija koje uključuju jednu riječ do širih kulturnih, institucionalnih i povijesnih djelovanja. Također se zasnivaju na empiriji, tj. na podacima iz situacija koje su se prirodno dogodile, ali unatoč tome što su podatci koje prikupljaju uglavnom kvantitativni, ovi pristupi ističu važnost upotrebe i kvantitativnih i kvalitativnih metoda u prikupljanju i analizi podataka. Autorice također ističu važnost povezivanja međuljudskog svijeta svakodnevnog iskustva sa različitim svijetom društvenih institucija. Smatraju da je važno objasniti djelovanje povezujući ono što smo naučili na jednoj razini sa načinom na koji se djelovanje konstruira na drugim razinama. Na kraju autorice zaključuju da jezik nije individualni fenomen, već društveni jer obuhvaća lingvističke izvore čija značenja konstituiraju svakodnevno ljudsko djelovanje, unutar društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Upravo kroz upotrebu lingvističkih izvora, u bilo kojem posebnom trenutku, nastojimo shvatiti kako drugi shvaćaju svijet i jedni druge kao sudionici toga svijeta. Istraživati jezik znači spoznati kako nastaviti dalje i to podrazumijeva vještinu. Dakle, sa sociokulturne perspektive proučavanja jezika i kulture, ono što tražimo u istraživanjima nije teorija lingvističkih sistema, niti su to teorije sveopće kulture. Naglasak je na razvoju teorije društvene akcije u čijem su središtu interesa načini življenja kroz svakodnevne komunikacijske aktivnosti i kroz jezične igre. Primarni cilj proučavanja trebaju postati lebdeći, često neprimjetni odgovori koji se pojavljuju u trenutnim nerazumijevanjima među ljudima dok su u istraživanom odnosu. U takvim odnosima ljudi otkrivaju jedni drugima kakav je njihov unutarnji individualni svijet i kako ga oni doživljavaju.

KLJUČNE RIJEČI: *analitički pristupi jeziku, diskurs, istraživanje jezika, jezični kontekst, komunikacija, sociokulturna perspektiva.*

* Zorana Šuljug profesorica je sociologije i engleskog jezika. Diplomirala je na Odjelu za sociologiju Sveučilišta u Zadru.

I. UVOD: OPĆENITO O ISTRAŽIVANJIMA JEZIKA U SOCIOKULTURNOM KONTEKSTU

Jezik je, s jedne strane, učinkovit kao sredstvo komunikacije¹ i predstavljanja jer su njegova forma i razni oblici povezivanja poznati, regularni i općepriznati, a s druge strane, čini se da uspjeh jezika proizlazi iz njegove alternativne prirode pa je proizvoljan toliko da govorne zajednice mogu tek prividno učiniti od njega bilo što. Ova očita kontradikcija je bit jezika. Jezik se konstituira kroz različitost; fleksibilan je jer je istodobno i pravilan i kreativan.

U govornom činu, mogu biti naglašeni ili sloboda ili pravila. Pravila su uvijek prisutna i njihova prisutnost podrazumijeva i mogućnost neuspjeha komunikacije. Društveni život, koji je sačinjen od mnogobrojnih primjera obostranih interpretacija, je moguć jer jezik nudi mogućnost pregovaranja o značenju. Prostor za pregovaranje ovisi o društvenoj situaciji i domeni značenja. Ovaj pregovarački aspekt jezika proizlazi iz njegovog višeznačnog karaktera, budući da riječi imaju mnoga značenja. Komunikacijski čin otkriva pojedinačni i pregovarački karakter jezika. Neizgovoren jezik je onaj kojega uzimamo kao gotovu činjenicu, a izgovoren jezik je onaj problematiziran i to posebno kulturalno problematiziran. U izgovorenom jeziku možemo jasno, linearno i logički uspostaviti značenje i smisao naših misli. Ali u interakciji ne možemo garantirati postizanje suglasnosti o značenju jer je jezik linearan a misli su poput mreže. Pokušaj artikuliranja preciznog značenja može govornika ostaviti bez riječi. Uobičajeni jezik dovoljno je dobar za rutinizirane interakcije. Mnoge društvene aktivnosti su oponašanja, odnosno akcije toliko uobičajene i uzete kao gotove činjenice da riječi jednostavno nisu potrebne jer su njima ljudi praktično majstorski ovladali.

Jezik nije općenit, već specifičan. Postoje oblici i stilovi jezične upotrebe koji samosvjesno, kroz nedeterminiranost jezika, mogu izraziti značenje: poezija, humor, itd. Kreativnost jezika istražuje mogućnosti pregovaranja o značenju u predstavljanju i komunikaciji. Jezik se potkrjepljuje neverbalnim gestama koje prenose značenje, a koriste se i veze između volumena i visine glasa u govoru, pa tvrdimo da i tišina može "snažno govoriti".

Jezik teži obuhvatiti kulturu, ali ju ne ograničava. Jezik prikazuje društveno područje govorne zajednice ali ga ne kolonizira (Baldwin, i dr. 1999: 77).

Postoji nekoliko istraživačkih pristupa koji se mogu primijeniti u istraživanju jezika i kulture u sociokulturološkom kontekstu. Hall (2002: 141-159) navodi sljedeće pristupe:

- konverzacijska analiza (eng. *conversational analysis*),
- etnografija komunikacije (eng. *ethnography of communication*),
- interakcijska sociolingvistika (eng. *interactional sociolinguistics*),
- diskurzivna analiza (eng. *discours analysis*),
- kritička diskurzivna analiza (eng. *critical discourse analysis*),
- mikrogenetički pristup (eng. *microgenetic approach*).

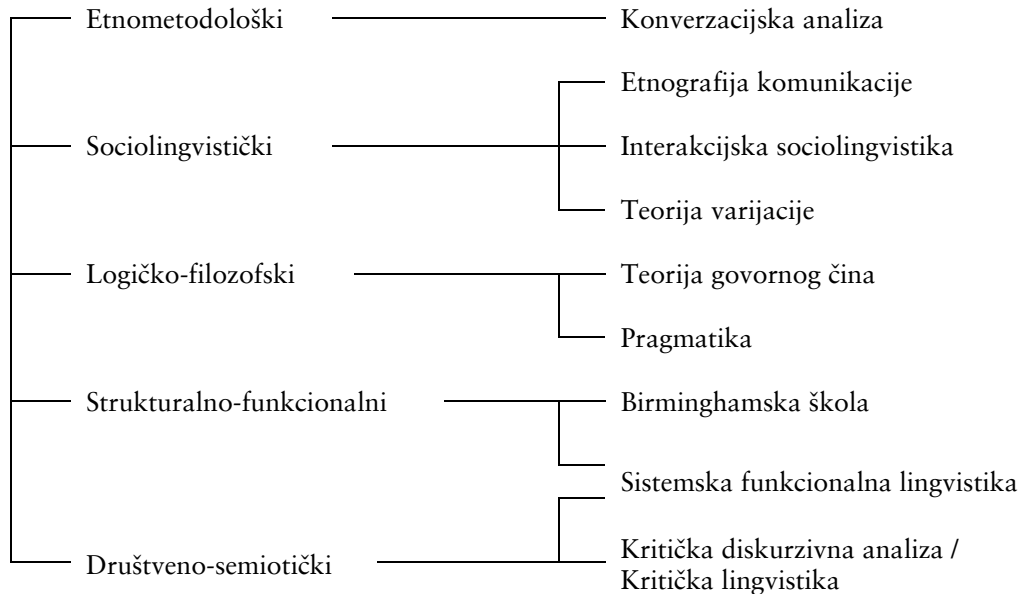
¹ Škiljan (1998: 17) pod pojmom **komunikacije** podrazumijeva svako odašiljanje poruka uz uvjet da je njen primarni pošiljalac i konačni primatelj čovjek, jer je komunikacija jedan od oblika čovjekove društveno determinirane prakse. Uspostavljanje mreža relacija među sudionicima svake zajednice u društvu moguće je zahvaljujući

komunikacijskim procesima i komunikacijskoj djelatnosti. Istovremeno stvorene relacije determiniraju oblike komunikacije u društvu. Komunikacija se ne sastoji samo u prenošenju poruka i njihovih sadržaja, nego i u obostranoj afirmaciji ili negaciji društvenih pozicija pošiljalca i primatelja poruka.

Iako imaju korijene u različitim znanostima, ovih šest pristupa sadržavaju nekoliko dodirnih točaka. Prvo, pristupaju proučavanju jezika i kulture kao jednoj zajednički konstruiranoj cjelini te se smatra da je proučavanje jezika proučavanje kulture. Drugo, za jedinicu analize uzimaju društvenu akciju koja može varirati od akcija koje uključuju jednu riječ do širih kulturnih, institucionalnih i povijesnih djelovanja. Treće, zasnovani su na empiriji, na podacima iz situacija koje su se prirodno dogodile. Četvrto, unatoč tome što su podatci koje prikupljaju uglavnom kvantitativni, ovi pristupi ističu važnost upotrebe i kvantitativnih i kvalitativnih metoda u prikupljanu i analizi podataka.

U odnosu na lingviste koji se u analizi konverzacije pitaju "kako jezik treba biti strukturiran da bi nam omogućio uspostavljanje konverzacije?" i smatraju da nam konverzacija govori o prirodi jezika kao izvora održavanja društvenog života, sociolozi se pitaju "kako uspostavljamo konverzaciju?" i smatraju da nam ona govori mnogo o društvenom životu (Eggins/Slade 1997: 7). Često razgovaramo s drugim ljudima kako bismo ispunili neke specifične, pragmatične zadatke: razgovaramo sa ciljem da nešto kupimo ili prodamo, dobijemo informaciju, prenesemo znanje, dogovorimo sastanke, dobijemo posao, itd. U preostalim situacijama razgovaramo jednostavno zbog samog razgovora, kao u situacijama dok sjedimo s prijateljima na kavi ili na večeri, tada "čavrljamo". Eggins i Slade (1997: 6) ističu veliku važnost pojma prigodna konverzacija (eng. *casual conversation*) u istraživanju jezika, a ona se odnosi upravo na takve neformalne interakcije.

Prigodna konverzacija, bez obzira što ne ispunjava nikakav cilj i ima beznačajan i trivijalan sadržaj, ipak je visoko strukturirana, funkcionalno motivirana i semantička interakcija. Motivirana međuljudskim potrebama neprestanog uspostavljanja onoga tko smo, kako se odnosimo prema drugima i što mislimo o svijetu, prigodna konverzacija je kritičko lingvističko područje za pregovaranje o važnim dimenzijama kao što su naši društveni identiteti poput roda, generacije, seksualnosti, klasne ili slojne pripadnosti, etniciteta i drugih podkulturnih i grupnih afiniteta. Središnji paradoks prigodne konverzacije leži u činjenici da je to razgovor u kojem se osjećamo najopuštenije, najspontanije, upravo onakvi kakvi jesmo, a da u isto vrijeme ona predstavlja jedno kritičko područje za društvenu konstrukciju stvarnosti. Naime, tijekom prigodne komunikacije zaposleni smo reflektiranjem i stvaranjem našeg društvenog svijeta (Eggins/Slade 1997: 16). Berger i Luckmann (1966) sugeriraju da se upravo to postiže zbog "ležernosti" razgovora. Eggins i Slade (1997) su analizirali prigodnu konverzaciju uz pomoć nekoliko zanimljivih pristupa (vidi prikaz br. 1).

Prikaz br.1: Relevantni pristupi u analizama prigodne konverzacije (Eggins/Slade 1997: 24)

2. ETNOMETODOLOGIJA I KONVERZACIJSKA ANALIZA

Etnometodološki pristup konverzaciji razvio se pod utjecajem sociologa Harolda Garfinkela i njegovog interesa za razumijevanje načina na koji članovi društva stvaraju smisao u svakodnevnom životu. Prvi sociolozi koji su koristili konverzacijsku analizu, poput Sacksa, Schegloffa, Jeffersona i drugih, slijedili su rigoroznu empirijsku metodologiju.

Konverzacijska analiza, kao analitički pristup u etnometodologiji, je "opisivanje i objašnjavanje kompetencija koje govornici upotrebljavaju i na nju se oslanjaju participirajući u smišljeno društveno organiziranoj interakciji", odnosno to su, "procedure uz pomoć kojih učesnici u konverzaciji izgrađuju svoje vlastito ponašanje, razumiju ga, shvaćajući i ponašanje drugih" (Heritage/Atkinson, prema Ritzer, 1997: 243).

Konverzacijska analiza utvrđuje red i pravilnosti nastale i pronađene u ljudskoj konverzaciji. Etnometodolozi se u općenitom smislu bave ponašanjem, a konverzacijski se analitičari usredotočuju na specifična ponašanja - konverzaciju (Ritzer 1997: 243).

Struktura diskursa je kompleksna mješavina normi, koje su specifične za govor i općenitog znanja o svijetu, pa je teško proučavati strukturu diskursa mimo interdisciplinarnog pristupa (Hudson 1996: 136).

U pokušaju da objasni kako govornici poduzimaju preokrete u razgovoru, konverzacijska analiza je oblikovala konverzaciju kao generativni mehanizam, koji zadovoljava dvije različite funkcije. Prvo, govornici moraju biti sposobni razviti plan

kada je najprikladnije prebaciti ulogu govornika. Drugo, mora postojati način određivanja tko će biti sljedeći govornik (Eggins/Slade 1997: 25).

Sacks (prema Eggins/Slade 1997: 26) smatra da govornici prepoznaju trenutke za potencijalnu promjenu govornika zbog toga što govornici govore u jedinicama koje se nazivaju konstrukcijske jedinice preokreta (eng. *turn constructional units*). To su gramatički oblikovane jedinice govora, kao što su rečenice, izrazi, završeci koji predstavljaju, za one koji interagiraju, točke u kojima je moguća promjena govornika. Faktori poput silazne intonacije, gramatičke strukture završene rečenice, stav ili pogled, mogu sugerirati da je upravo neka rečenica konstrukcijska jedinica preokreta. Odabir sljedećeg govornika u nekom razgovoru također zavisi od konstrukcijskih jedinica preokreta.

Postoje dvije mogućnosti predviđanja prijelaza. Prva je mogućnost da trenutni govornik odabire osobu koja će biti sljedeći govornik. To može učiniti na različite načine: stavom, pogledom, imenovanjem, pokretima ili upućivanjem pitanja prema potencijalnim govornicima. O trenutcima preokreta se ne dogovara unaprijed na početku razgovora, već se o njima pregovara na svakoj mogućoj konstrukcijskoj jedinici preokreta. Sistem ima samo jedan cilj: osigurati kad jedan govornik završi, da neki drugi započne govor. Konverzijska analiza tako oblikuje konverzaciju kao beskrajno generativni mehanizam stvaranja preokreta. Proizlazi da je najvažniji zadatak onih koji su u interakciji izbjeći pogreške te stvoriti mogućnost da nitko u interakciji ne govori (Eggins/Slade 1997: 27).

Konverzijski analitičari se slažu s tvrdnjom da unatoč tome što postoji skrivena apstraktna struktura konverzacije, sudionici ipak pregovaraju prolazeći kroz tu strukturu i redovno je narušavaju. Kako se konverzijska analiza činjenice uvijek bazira na snimljenim interakcijama koje se prirodno zbivaju, transkripcije su vrlo detaljne. Pošto je intuicija nepouzdan vodič u proučavanju konverzacije, komunikacijska analiza je odbacivala eksperimentalne metode prikupljanja podataka, kao što su umjetno stvoreni dijalozi, stvaranje neprirodnog konteksta i sl. (Eggins/Slade 1997: 31).

Eggins i Slade (1997: 31) ističu da postoje negativni aspekti analize prigodne komunikacije. To su nedostatak sistematskih analitičkih kategorija, njen fragmentirani interes i mehanicistička interpretacija konverzacije.

Često se konverzijska analiza naziva i mikro-etnografijom. U odnosu na etnografiju komunikacije koja zahtijeva potpune opise različitih komponenata komunikacijskih događaja, mikro-etnografija mnogo preciznije istražuje društvene interakcije, usmjeravajući se na posebna metodološka sredstva uz pomoć kojih se interakcija konstruira. Ovakva proučavanja mogu detaljnije analizirati samo jedan događaj ili čak neki njegov dio u kontrastu s drugom vrstom primjera pronađenog u nekom drugom kontekstu.

Iako su ove analize po prirodi deskriptivne, one osiguravaju osnovu za pristupe koji više objašnjavaju, jer mogu povezati akcije individua na određenom području sa širim institucionalnim i ideološkim strukturama, utjelovljenima u tim akcijama (Hall 2002: 149-150).

3. ETNOGRAFIJA KOMUNIKACIJE

Lingvistički antropolog Dell Hymes razvio je, kao odgovor na formalne opise jezika kao inherentno koherentnog sistema, pristup proučavanju jezika pod nazivom **etnografija komunikacije**. Ovdje je prezentirao razumijevanje društvenog konteksta lingvističkih interakcija. Etnografija komunikacije odnosi se i na konceptualni okvir i na metodu koja se koristi u proučavanju jezika.

Polazeći od toga da postoji sistematska veza između upotrebe jezika i konteksta, kao glavnu jedinicu analize ovaj pristup uzima komunikacijsko djelovanje ili kako ga Hymes naziva komunikacijski događaj. Ovaj pristup usmjeren je prvenstveno na uočavanje posebnih obrazaca upotrebe jezika kojima se služe pojedine sociokulturne grupe u posebnim kontekstima, kako bi reflektirale i kreirale vlastiti društveni svijet (Hall 2002: 22-23).

Tako Hymes smatra da "načini na koji govorimo odražavaju odnos između govornih događaja, djelovanja, i stilova s jedne strane, i osobnih mogućnosti i uloga, konteksta i institucija, vjerovanja i stavova, s druge strane..." (Hymes 1977: 45).

Hymes predlaže korištenje **govornog modela** (eng. *speaking model*) kao načina kojim se sistematski mogu opisati veze između upotrebe jezičnih formi i konteksta u komunikacijskom događaju. Komunikacijski događaj uključuje interakcije kao što su, na primjer, razgovor na zabavi, naručivanje jela itd. Svaki komunikacijski događaj sastoji se od nekoliko komponenata. Pojedina slova govornog modela predstavljaju načine na koji možemo opisati po jednu komponentu komunikacijskog događaja, koje su međuvodne tako što svaka komponenta sudjeluje u definiranju neke druge komponente.

Hymesov govorni model sastoji se od sljedećih:

- (S – *scene*) OKVIR ili SCENA: vrijeme i mjesto; psihološki okvir i posebna kulturna definicija scene,
- (P – *participants*) SUDIONICI: uključuje njihove identitete s obzirom na spol, dob, etničku pripadnost, društveni status i druga relevantna obilježja, njihove uloge, odnose i obveze kao sudionika događaja,
- (E – *ends*) CILJEVI: postavljeni ciljevi (namjere, svrhe) i neočekivani ishodi,
- (A – *act sequence*) GOVORNI ČIN: forma i sadržaj onoga što se govori,
- (K – *key*) TONALITET: ton, način ili duh u kojem je dat jedan čin (npr. je li humorističan, ozbiljan, šaljiv, itd.),
- (I – *instrumentalities*) INSTRUMENTARIJ: kanal (govorni, neverbalni, usmeni, pismeni) i kod (jezik, dijalekt, sociolekt),
- (N – *norms of interaction and interpretation*) NORME INTERAKCIJE I INTERPRETACIJE : specifična ponašanja i svojstva koja mogu pratiti govorne činove, kao i zajednička pravila za razumijevanje onoga što se događa u govornim činovima,
- (G – *genre*) ŽANROVI: kategorije ili tipovi govornih činova i govornih događaja (npr. razgovor, kletva, molitva, predavanje, itd.).

Sve ove komponente **govornog modela** u bilo kojoj specifičnoj situaciji određuju našu upotrebu jezika, kao i našu interpretaciju onoga što drugi kažu.

Primarni izvor podataka u etnografiji komunikacije je sam događaj koji se bilježi uz pomoć audio i video zapisa. Istraživač, dok prikuplja podatke, ima ulogu sudjelujućeg promatrača. Ponaša se kao član grupe čije komunikacijske događaje istražuje sa ciljem da razumije kako članovi neke grupe shvaćaju svoja djelovanja i njihov značaj. Drugi važni izvori podataka su istraživačeve bilješke, njegova zapažanja, intervjui sudionika, određeni javni dokumenti i drugi zapisi.

Etnografija komunikacije predstavlja osnovu za istraživanje procesa jezične socijalizacije, što podrazumijeva dokumentiranje obrazaca jezika i normi za sudjelovanje u komunikacijskom događaju uz pomoć kojih se individue socijaliziraju u posebne grupe i zajednice. Ovo pridonosi boljem razumijevanju posebnih, kulturno specifičnih načina upotrebe, učenja i podučavanja jezika.

Prikupljanje podataka kao i njihova analiza posebno su olakšana i unaprijeđena u novije vrijeme razvojem elektroničkih i digitalnih pomagala, posebno kompjutora i Interneta. Moguća je brža analiza podataka, efikasnije prezentiranje, lakša dostupnost podataka, kao i brže povezivanje sa ostalim dijelovima svijeta.

4. INTERAKCIJSKA SOCIOLINGVISTIKA

Interakcijska sociolingvistika je pristup koji je razvio John Gumperz, a temelji se na omogućavanju istraživačima da pažljivo promatraju neki važan trenutak u komunikacijskoj aktivnosti, te da ispituju kako posebni lingvistički znakovi koje upotrebljavaju ispitanici utječu na njihovu interpretaciju onoga što se dešava kada neki komunikacijski događaj započne.

U centru istraživačkog su kontekstualizacijski znakovi ili migovi (eng. *contextualisation cues*) uz pomoć kojih govornici signaliziraju, a slušatelji interpretiraju što je aktivnost, kako treba razumjeti semantički sadržaj i kako se svaka rečenica odnosi prema onome što joj prethodi ili što joj slijedi (Hall 2002: 146).

Gumperz definira ove znakove kao "bilo koje govorne znakove koji kada se proizvode, uz pojavu simboličkih gramatičkih i leksičkih znakova, služe za stvaranje kontekstualnog prostora za interpretaciju, i pri tom utječu na način razumijevanja temeljnih poruka" (prema Hall 2002: 38). Ti znakovi uključuju različite produkcije oblika govora, leksičke, sintaktičke, pragmatičke i paralingvističke, zatim obrasce preokreta, pa čak i sam lingvistički kod.

Ovaj pristup proučavanju jezične upotrebe polazi od toga da individue ulaze u komunikacijske aktivnosti s drugim ljudima, kao kooperativni agenti, tj. kao individue koje rade zajedno sa ciljem "stvaranja zajedničkog kraja" (Hall 2002: 39). Bilo kakva pogrješna interpretacija znakova pripisuje se nedostatku zajedničkog znanja o značenju tih posebnih znakova.

Etnografija komunikacije istražuje samo ono što dijele zajedno članovi određene grupe, ali istraživač ne može interpretirati komunikacijske i druge posljedice koje proizlaze iz kulturnih razlika u jezičnoj upotrebi. Međutim, istraživači moraju biti sposobni objasniti unutarkulturalne razlike, moraju znati protumačiti konvencionalna značenja koja znakovi imaju za govornike, tj. tipičan način na koji njihova upotreba stvara "kulturno realističnu scenu" (Gumperz prema Hall 2002: 147). Dakle, interakcijska sociolingvistika proširuje razumijevanje kulturno utjelovljenih lingvističkih

akcija ukazujući na posljedice koje proizlaze iz interakcije među individuama s različitim komunikacijskim praksama u stvaranju značenja.

Provođenje interakcijske sociolingvističke analize odvija se kroz dva stupnja koji obuhvaćaju skup procedura. Prvi stupanj uključuje provođenje etnografskog istraživanja kako bi se:

- upoznali sa sociokulturološkim aspektima proučavane okoline događaja koji nas zanimaju;
- otkrili i zabilježili ponavljajuće tipove komunikacijskih događaja koji su relevantni za istraživački problem;
- otkrili, kroz sudjelujuće promatranje i intervjue sa sudionicima, njihova očekivanja i pretpostavke uključivanja u aktivnosti;

Drugi stupanj uključuje analizu zabilježenih događaja vezanih uz (Hall 2002: 147):

- očigledne nesporazume među sudionicima tijekom nekog komunikacijskog momenta, te
- prozodične i druge znakove koje koriste sudionici kako bi signalizirali svoje pretpostavke i nerazumijevanje namjera drugih u ovim trenucima.

Metodološki se interakcijska sociolingvistika i etnografija komunikacije razlikuju u tome što ova prva uključuje sudionike u analizi podataka, tražeći od njih da daju svoje viđenje zabilježenih događaja i da istaknu trenutke koje bi voljeli prokomentirati. Uglavnom se to odnosi na one trenutke u kojima su osjetili da ne razumiju druge ili da ih drugi nisu razumjeli. Ovi trenuci se kasnije analiziraju kako bi se otkrilo kako i koje razlike u upotrebi i interpretaciji lingvističkih znakova među kulturno različitim sudionicima mogu voditi prema nenamjeranim posljedicama. Jasno, ovdje je riječ o istraživanju u različitim kulturološkim kontekstima.

5. TEORIJA VARIJACIJE

Teorija varijacije još je jedna sociolingvistička perspektiva koju smatramo relevantnom među analitičkim pristupima konverzaciji. Od posebnog je interesa Labovovo i Waletzkyjevo detaljno proučavanje pripovijedanja, koje se posebno zanima za odnos između formalnih lingvističkih sadržaja nekog pripovijedanja i njihove funkcije (prema Eggins/Slade 1997: 38). Cjelokupna struktura potpuno oblikovanog pripovijedanja nečijeg iskustva uključuje šest etapa: apstrakciju, orijentaciju, komplikaciju, evaluaciju, rješenje i kodu. Kako bi pripovijedanje bilo uspješno, etape trebaju slijediti naznačenim redom. Njihova analiza je prvi pokušaj stvaranja funkcionalne deskripcije pripovijedanja osobnog iskustva.

Međutim, postoji problem u primjenjivanju njihove strukture na pripovijedanje priča u spontanoj ležernoj konverzaciji. Etapa evaluacije se može pojaviti nekoliko puta tijekom pripovijedanja. Kriterij za njeno određivanje je semantički a ne gramatički pa je teško odrediti mjesto na kojem se ona realizira. Drugi problem se odnosi na činjenicu da njihova definicija pripovijedanja ne podrazumijeva nepostojanje zapleta, već se odnose samo na prepričavanje događaja u određenom vremenskom slijedu. Time je doveden u pitanje raspored etapa i njihov broj pojavljivanja, jer nisu uzeli u obzir činjenicu da postoje različite vrste i različiti žanrovi pripovjedačkih tekstova (Eggins/Slade 1997: 38-40).

6. DISKURZIVNA ANALIZA

Diskurzivna analiza otkriva značenja lingvističkih izvora onako kako se oni upotrebljavaju u govoru ili pisanim tekstovima koji nastaju prirodno.

Izvori interesa prema Hallu mogu varirati od riječi poput "hm", "dobro", "ok", koje obilježavaju posebne veznike u tekstu i staviti ih u odnos prema drugim mnogo kompleksnijim jedinicama, kao što su govorni činovi ili njihovo uzastopno raspoređivanje (Hall 2002: 151).

Widdowson u diskurzivnu analizu jezične upotrebe obično uključuje tri stupnja (prema Hall 2002: 151):

- identificiranje posebnih obilježja za proučavanje unutar prikupljenih tekstova,
- identificiranje i opisivanje šablonizirane upotrebe obilježja i
- interpretacija njihova značenja s obzirom na to kako ih upotrebljavaju oni čiji su to tekstovi. U novije vrijeme kompjuterizirane inovacije, kao što je "*corpus-based linguistics*", koje se bave otkrivanjem uzoraka i šablona jezične upotrebe, mogu osigurati kvantitativne opise jezičnih uzoraka.²

U suvremenoj metodologiji, diskurzivna analiza je sve više objašnjavajuća, jer teži objasniti individualnu upotrebu lingvističkih izvora u pojmovima društvenih, političkih i povijesnih struktura. U takvim nastojanjima, njezin cilj je gotovo istovjetan cilju etnografije komunikacije. Naime, obje teže objasniti kako govor kojega upotrebljavaju određene grupe i zajednice, odražava i stvara društvene akcije. Na nekoj drugoj razini, analiza diskursa nastoji objasniti kako ove akcije pomažu u (re)konstruiranju određenih pogleda na svijet zajedno sa posebnim oblicima individualnih identiteta i odnosa uloga (Hall 2002: 151).

Osim toga, u novije doba diskurzivna analiza sve više analizira priče, kao jedan od značajnijih oblika diskursa. Wortham (prema Hall 2002: 152) smatra da pripovijedanje priča o nečijem životu daje individuama mogućnost iznošenja onoga što smatraju značajnim. Posebni je interes za lingvističke znakove koje koriste pripovjedači u pričama, kako bi konstruirali sebe kao posebnu vrstu individue, sa posebnim identitetom koji imaju i drugi likovi u priči i kao individue koje pripovijedaju tu priču pred publikom.

7. KRITIČKA DISKURZIVNA ANALIZA

Kritička diskurzivna analiza ima svoje korijene u analizi diskursa, a bavi se proučavanjem obilježja nekog teksta. Kao i kod objašnjavajuće diskurzivne analize, njen cilj je proniknuti ispod tekstovnih interpretacija šabloniziranih upotreba jezika prema objašnjavanjima njihovih ideoloških podupirača. Ono što je svojstveno samo njoj, odnosi se na njen interes za načine na koje se struktura diskursa koristi u stvaranju, potvrđivanju, legitimiranju, reproduciranju i izazivanju dominantnih ideologija vezanih uz društvene probleme kao što su rasizam, nejednakost i diskriminacija.

² Npr. opis distribucije frekvencija pojedinih dijelova uz raspoređivanje velikog broja drugih dijelova.

Cilj kritičke analize, kako sugerira Mey, je "odrediti i opisati takav jezik koji može pomoći barem nekim ljudima u sprječavanju nekih društvenih nepravdi i u mijenjanju nekih društvenih struktura na bolje" (prema Hall 2002: 154).

Jedan od važnijih doprinosa kritičke diskurzivne analize je proučavanje onoga što motivira ljude da govore. Kress (prema Eggins/Slade 1997: 59) smatra da razlike potiču ljude da govore. Ljudi dolaze u interakcije sa svojim vlastitim diskurzivnim povijestima koje su određene društvenom poviješću i položajem. Interakcije sa onima koji ne dijele isti diskurs stvara poteškoće koje zahtijevaju rješenje. Dijalog proizlazi iz razlike u diskursu i iz nastojanja da se te razlike prevladaju na neki način. Pojam razlike u diskursu objašnjava zašto parovi u dugim vezama imaju jako malo za reći jedni drugima, jer su iscrpili svoje razlike. Jezik nije sasvim slučajno interes kritičke diskurzivne analize. On proizlazi iz njihovog uvjerenja da jezik i moć stoje u posebnom odnosu. Vrlo je malo lingvističkih oblika koji ne služe izražavanju moći, posebno korištenjem različitih vrsta metafora.

Nedavno se pojavila i varijacija kritičke diskurzivne analize koju su Wodak (prema Hall 2002: 154) i njene kolege nazvali diskurzivno-povijesna metodologija. Cilj joj je smjestiti tekstove u njihove povijesne kontekste i istražiti kako se mijenjaju tijekom vremena.

Osim što objašnjava zašto se konverzacija zbiva, kritička analiza sugerira i kako se može ili treba istraživati. Ona također kritizira i pristupe poput konverzacijske analize, škole Birmingham i pragmatike zbog toga što samo opisuju lokalnu organizaciju govornog događaja, a ne i čemu ti događaji doprinose podržavajući određene društvene strukture. Akteri u ovim kritiziranim pristupima su svjesni, nezavisni, društveni, te kooperativno postižu ciljeve kroz homogene interakcije. Ovakvo shvaćanje negira činjenicu da mnogi interaktanti sudjeluju u mikro-zbivanjima poprilično nesvjesni ideoloških ili makro-strukturalnih implikacija tih interakcija (Eggins/Slade 1997: 61).

8. LOGIČKO-FILOZOFSKI PRISTUPI: TEORIJA GOVORNOG ČINA I PRAGMATIKA

Sa stajališta **teorije govornog čina**, koja proučava konverzaciju kao slijed govornih činova, sve osnovne jedinice analize konverzacije moraju biti ne samo funkcionalno motivirane nego i formalno određene. Govorni čin, pod svojim sistemskim imenom "govorna funkcija", glavni je u analizi diskursa prigodne konverzacije. Labov smatra da interakcija uključuje jednim dijelom distribuciju znanja i posljedično da su uloge u diskursu jednim dijelom određene različitim pristupom znanju. Ovo je relevantno za razvoj modela konverzacijske izmjenjive strukture i škole Birmingham (prema Eggins/Slade 1997: 42).

Pragmatika se bavi formuliranjem maksima ponašanja u komunikaciji. Ona radije istražuje ponašanje u konverzaciji u pojmovima temeljnih principa, nego u pojmovima pravila. Najvažniji je kooperativni princip. On nastoji obuhvatiti ne samo kako sudionici odlučuju što napraviti sljedeće u konverzaciji, nego i kako sugovornici interpretiraju ono što je prijašnji sugovornik upravo učinio. Osnovni princip je sastavljen od manjih maksima kao što su "*kvantitet*" (reci samo koliko je potrebno), "*kvalitet*" (daj svoj doprinos koji je istinit), "*odnos*" (budi značajan) i "*način*" (budi jasan izbjegavajući dvosmislenost) (Eggins/Slade 1997: 42). Iako pragmatički pristup ne vodi obuhvatnom

opisu konverzacijske interakcije, koncepti maksima osiguravaju korisnu heurističku tehniku. Važno je naglasiti da ove maksime predstavljaju sažetke rezultata istraživanja.

Fairclough (prema Eggins/Slade 1997: 43) problem ovog pristupa tretira u tome što pretpostavlja da se moć distribuirana između svjesnih, kooperativnih, anonimnih sudionika konverzacije. Međutim, mnoge konverzacije uključuju razine neslaganja i otpora, a i moć nije jednako raspodijeljena. Neslaganje je također nužno za stvaranje motivacije i održavanje prigodne konverzacije.

9. STRUKTURALNO-FUNKCIONALNI PRISTUPI KONVERZACIJI: BIRMINGHAMSKA ŠKOLA I SISTEMSKA FUNKCIONALNA LINGVISTIKA

Strukturalno-funkcionalni pristupi propituju što je struktura konverzacije, i nastoje ispitati njezin odnos sa drugim dijelovima, razinama i strukturama jezika. Također, nastoje ponuditi funkcionalnu interpretaciju strukture diskursa kao izražavanja dimenzija društvenog i kulturnog konteksta (Eggins/Slade 1997: 43).

Škola Birmingham se posebno usmjerila prema strukturi diskursa, a sistemska funkcionalna analiza pod vodstvom Hallidaya prema semiotičkoj orijentaciji. Najvažniji doprinos škole Birmingham je u razlikovanju diskursa kao razine jezične organizacije od razina gramatike i fonologije.

Sistemska funkcionalna lingvistika dala je dva najvažnija doprinosa u analizi konverzacije. Prvo, ona nudi integrirani, razumljiv i sistematičan model koji omogućava da se obrasci konverzacije opišu i kvantificiraju na različitim razinama i s različitim stupnjem detaljnosti. Drugo, raspravlja o vezama između jezika i društvenog života tako da se konverzaciji može pristupiti kao načinu održavanja društvenog života. Lingvistički obrasci upravo podržavaju i stvaraju dimenzije društvenog života i međuljudskih odnosa.

10. MIKROGENETIČKI PRISTUP

Mikrogenetički pristup posebno se bavi proučavanjem usvajanja i učenja jezika, a cilj mu je razumjeti ljudsku akciju. Zanima se za proučavanje komunikacijskih akcija u procesima promjene, jer je analiza njenog razvoja jedini način za razumijevanje ljudske akcije u njenom završnom obliku.

Metoda koja se koristi je promatranje nekih akcija tijekom određenog vremena, pri čemu nije toliko važno vrijeme, koliko je važna gustoća opažanja. Koriste se i etnografski podatci. Cilj je povezati procese učenja sa kvantitativnim i kvalitativnim aspektima promjene. Kvalitativne analize longitudinalnih podataka mogu otkriti oblike promjene lingvističkih akcija na način na koji se one događaju, dok kvantitativne pomažu u otkrivanju bilo koje značajne promjene unutar promatranih akcija. Ispituju i u kakvom su odnosu te promjene prema specifičnim aspektima nekog događaja.

Osim u istraživanjima kako djeca upotrebljavaju jezik i kako se ta upotreba mijenja, mikrogenetičke metode vrlo su korisne u proučavanju drugih aspekata individualnih promjena, kao što su oblikovanje identiteta, statusni aspekti komunikacije, itd.

11. ZAKLJUČAK

Postoje četiri glavne razine uključene u istraživanje jezika i kulture sa sociokulturne perspektive: društvene strukture, institucionalni konteksti, komunikacijske aktivnosti koje uključuju i prakse jezične socijalizacije, i individualno iskustvo. Istraživači su uočili značaj povezivanja međuljudskog svijeta svakodnevnog iskustva sa bezličnijim svijetom društvenih institucija.

Težimo objasniti djelovanje povezujući ono što smo naučili na jednoj razini sa načinom na koji se djelovanje konstruira na drugim razinama. To znači da otkrivanje značenja individualnog ponašanja zahtijeva smještanje u mnogo širi kontekst djelovanja. Na isti način, razumijevanje društvenih vjerovanja i stavova zahtijeva njihovo povezivanje sa njihovim manifestacijama i primjerima u kontekstu stvarnog svijeta, u našim "jezičnim igrama" (Hall 2002: 173).

Primarni cilj istraživanja na razini sociokulturnih struktura, tj. na makrosubjektivnoj razini je postati svjestan kako se jezik upotrebljava u stvaranju posebnih gledišta i posebnih prezentacija svijeta, i kako nas ova shvaćanja mogu potaknuti da djelujemo na određeni način. Izvore podataka možemo pronaći u raznim žanrovima, kao što su službeni pisani zapisi i drugi javni dokumenti, oglašavanje, dokumentacije, vijesti, itd., a koji dolaze iz različitih oblasti: medicine, prava, javne politike, obrazovanja, itd.

Institucionalni konteksti su oblikovani s obzirom na specifične ciljeve koji proizlaze iz širih svjetonazora u kojima su sakriveni. S druge strane, ovi ciljevi oblikuju posebne vrste komunikacijskih aktivnosti i posebne vrste uloga i odnosa u ovim kontekstima: obitelji, škole, crkve, civilne organizacije, radna mjesta, profesionalne grupe, prijateljski krugovi, susjedstva i drugi društveni i posebni interesni klubovi i neke značajnije društvene institucije čiji smo članovi. Primarni interes istraživanja, u sklopu ove dimenzije, koncentrirao se je na komunikacijskoj praksi i aktivnostima koje karakteriziraju posebne institucionalne kontekste, uključujući komunikacijske izvore i obrasce sudjelovanja kroz koje se društvene uloge i odnosi produciraju i reguliraju. Glavni pristup u ovakvim istraživanjima je etnografski. Kombiniranje etnografije komunikacije sa tehnikama konverzijske i diskurzivne analize u analizi podataka omogućuje nam da vidimo kako su mikro društvene akcije povezane sa širim obrascima upotrebe, a pomažu nam i u konstruiranju posebnih komunikacijskih značenja, uvjerenja i ideologija.

Komunikacijske aktivnosti uključuju govorne i pisane događaje kao i one posredovane elektronskim sredstvima (npr. e-mailom). Cilj istraživanja na ovoj razini je uvidjeti, opisati, interpretirati, a na kraju i objasniti lokalno situirana značenja komunikacijskih aktivnosti stvaranja novih članova. Centar nije na individuama unutar njihovih aktivnosti, već na posebnim aktivnostima koje oblikuju i oblikovane su individualnom okolinom.

Nekoliko pristupa se mogu koristiti u postizanju ciljeva kada se istražuje ova dimenzija. Jedan od njih je i etnografija komunikacije koja otkriva konvencionalne jezične obrasce participacije i komunikacijske planove koje dijele članovi grupe i uz pomoć kojih realiziraju svoje aktivnosti. Ukoliko se aktivnosti ostvaruju kroz interakcije licem u lice, obično se konverzijska analiza kombinira sa etnografskim analizama, s

ciljem otkrivanja posebnih obilježja interakcije zahvaljujući kojima sudionici uspostavljaju red u interakciji.

Na razini individualnih iskustava pažnju istraživači usmjeravaju na načine reagiranja individua, na posljedice utjecaja društvene angažiranosti, te na samu prirodu društvene angažiranosti. Zato ispituju načine upotrebe dostupnih znakova u komunikaciji, kojom individue stvaraju svoj svakodnevni svijet, društvene identitete i uloge. Naglasak je na načinima na koje individue upotrebljavaju jezik u konstrukciji koncepata kao što su motivacija, glas, srodstvo, kompetencija, itd.

S obzirom na dosadašnja razmatranja možemo zaključiti da jezik nije individualni fenomen, već društveni jer obuhvaća lingvističke izvore čija značenja konstituiraju svakodnevno ljudsko djelovanje, unutar društvenog, kulturnog i političkog konteksta. Upravo kroz upotrebu lingvističkih izvora, u bilo kojem posebnom trenutku, nastojimo shvatiti kako drugi shvaćaju svijet i jedni druge kao sudionici toga svijeta.

Što to uistinu znači istraživati jezik? Sa sociokulturne perspektive, istraživati jezik ne znači saznati nešto o njemu. To nisu samo informacije o oblicima i jezičnim funkcijama koje pojedinci prve sakupe i kasnije upotrebljavaju u komunikacijskim aktivnostima. Istraživati jezik znači spoznati kako nastaviti dalje i to podrazumijeva vještinu. Povezujući jezično znanje sa društvenim djelovanjem postaje vidljivija njegova obostrano ovisna i zamršena veza s kulturom. Kultura se stvara kroz načine življenja života, i kroz društvena djelovanja pojedinaca. Dakle, sa sociokulturne perspektive proučavanja jezika i kulture, ono što tražimo u istraživanjima nije teorija lingvističkih sistema, niti su to teorije sveopće kulture. Naglasak je na razvoju teorije društvene akcije u čijem su središtu interesa načini življenja kroz svakodnevne komunikacijske aktivnosti i kroz jezične igre. Zato istraživači usmjeravaju svoju pažnju na objašnjavanje odnosa među ljudskim djelovanjima, s jedne strane, te kulturnih, institucionalnih i povijesnih situacija u kojima se ova djelovanja odvijaju, s druge strane.

S toga istraživači proučavaju načine povezivanja govora sa ostalim akcijama i aktivnostima, aspekte razvitka i održavanja posebnosti obraćanja prema drugima. Nakon što smo razumjeli općeniti karakter normativnih odnosa s drugima i s okolinom, okrećemo se proučavanju kako, kao različite individue, ljudi mogu dosegnuti iznad ovih oblika života. Moguće je i istraživati kako stvaraju bezbrojno mnoštvo različitih odnosa sa okolinom, kroz različite načine stvaranja smisla tih složenih odnosa. Neki istraživani odnosi mogu potaknuti prethodno neprimjećene odnose ili nove reakcije koje će funkcionirati kao korijeni potpuno drugačijih jezičnih igara. To su oni lebdeći, često neprimjetni odgovori koji se pojavljuju u trenutnim nerazumijevanjima među ljudima dok su u istraživanom odnosu. Stoga, takvi fokusi mogli bi postati primarni cilj naših proučavanja jer u takvim odnosima ljudi otkrivaju jedni drugima kakav je njihov unutarnji individualni svijet, i kako ga oni doživljavaju. Konačno, sve to može potaknuti nova i originalnija jezična djelovanja.

LITERATURA:

- Antaki, Charles (2002) *Conversation analysis: [Analysing Talk in Interaction]* URL <http://www.staff.lboro.ac.uk/~ssca/lecture.html> [11.02.04]
- Baldwin, Elaine; Longhurst, Brian; McCracken, Scott; Ogborn, Miles; Smith, Greg (1999) *Introducing Cultural Studies*. London: Prentice Hall Europe.
- Baynham, Mike (1995) *Literacy Practices: Investigating Literacy in Social Contexts*. London, New York: Longman.
- Berger, Peter; Luckmann, Thomas (1992) *Socijalna konstrukcija zbilje: Rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Bernstein, Basil (1979) *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Brewer, John; Hunter, Albert (1989) *Multimethod Research: A Synthesis of Styles*. London, New Delhi: Sage Publication.
- Dellinger, Brett (1995) *Language Analysis: [Critical Discourse Analysis]* URL <http://users.utu.fi/bredelli/cda.html> [12.02.04]
- Eggs, Suzanne; Slade, Diana (1997) *Analysing Casual Conversation*. London, New York: Continuum.
- Fishman, Joshua A. (1978) *Sociologija jezika*. Sarajevo: IGKRO Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike.
- Forrester, Michael A. (2002) *Conversation Analysis: [How to do conversation analysis: a brief guide]* URL <http://www.kent.ac.uk/psychology/department/people/forresterma/C8MFX.pdf> [11.02.04]
- Hall, Joan Kelly (2002) *Teaching and Researching: Language and Culture*. London: Longman.
- Holmes, Janet (1996) *An Introduction to Sociolinguistics*. London, New York: Longman.
- Hudson, Richard A. (1996) *Sociolinguistics*. ambridge: Cambridge University Press.
- Hymes, Dell (1977) *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. London: Tavistock Publications.
- Kasper, Gabriel & Kellerman, Eric (1997) *Communication Strategies: Psycholinguistic and Sociolinguistic Perspectives*. London, New York: Longman.
- Leach, Edmund (1983) *Kultura i komunikacija*. Beograd: Prosveta.
- Lemke, Jay L. (1999) *Language Analysis: [Discourse Analysis]* URL <http://academic.brooklyn.cuny.edu/education/jlemke/theories.html> [12.02.04]
- Lyons, John (1999) *Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montgomery, Martin (1995) *An Introduction to Language and Society*. London, New York: Routledge.

- Pütz, Martin (1994) *Language Contact and Language Conflict*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Romaine, Suzanne (1994) *Language in Society*. New York: Oxford University Press.
- Ritzer, George (1997) *Suvremena sociološkijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Spasić, Ivana (1996) *Značenja susreta: Goffmanova sociologija interakcije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Spolsky, Bernard (1998) *Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Škiljan, Dubravko (1998) *Javni jezik: Pristup lingvistički javne komunikacije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Škiljan, Dubravko (1983) *Jezična politika*, Zagreb: Naprijed.
- Thomas, Linda & Waring, Shân (1999) *Language, Society and Power*. London, New York: Routledge.
- Trudgill, Peter (1995) *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin Books.
- Uribe-Villegas, O. (1977) *Issues in Sociolinguistics*. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.
- Wardhaugh, Ronald (1998) *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers.

RESEARCH AND ANALYSIS OF LANGUAGE IN A SOCIOCULTURAL CONTEXT

SUMMARY

In the article the authors give a review of the approaches that can be used in researching language and culture in a sociocultural context. They especially point out six approaches: conversational analysis, ethnography of communication, interactional sociolinguistics, discursive analysis, critical discursive analysis, and the microgenetic approach. Although they have their roots in different sciences these approaches approach the study of language and culture as a single jointly constructed unit, reasoning that the study of language is the study of culture. As the unit of analysis they use social action, which can vary from an action which includes one word to a wider cultural, institutional and historical action. They also base themselves empirically, i.e. on data from situations which happened naturally, but in spite of the fact that the data they gather are mostly quantitative, these approaches stress the importance of using both quantitative and qualitative methods in gathering and analyzing data. The authors also emphasize the importance of connecting the interpersonal world of everyday experience with the impersonal world of social institutions. They consider it important to explain an action by connecting what we learned on one level with the way the action is translated on other levels. In the end the authors conclude that language isn't an individual phenomenon but rather a social one because it includes linguistic sources the meanings of which constitute everyday human action within a social, cultural and political context. It is precisely through the use of linguistic sources that we try to understand how others see the world and each other as actors in that world. To study language means to become aware of how to move forward and that implies skill. Thus, from the sociocultural perspective of

studying language and culture, what we are seeking in the research isn't a theory of linguistic systems, nor is it theories of universal culture. The emphasis is on developing theories of social action whose central interests are the modes of living through everyday communicative activities and through linguistic games. The primary target of study should be the floating, often unnoticed answers which occur in momentary misunderstandings between people while they are in the relation being studied. In such relations people show each other what their internal individual worlds are like and how they experience them.

KEY WORDS: *analytical approaches to language, discourse, studying language, linguistic context, communication, sociocultural perspective.*

Prijevod sažetka na engleski jezik: David Veskiadiaga

INTERNET I JAVNA SFERA

INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ
GARDENIJA KARABAN
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 004.738.5:316
Pregledni članak / *Review*

Primljeno / *Received*: 9. V. 2005.

U tekstu se raspravlja o tvrdnji da internet nudi potencijal za mijenjanje postojećih načina javnog djelovanja i participacije u javnoj sferi. Zaključak je da realizacija takvih potencijala interneta zavisi o širem društvenom kontekstu. Upotrebe interneta u javnoj sferi u korelaciji su s načinima funkcioniranja javnosti u nevirtualnim mikro-svjetojima pojedinog društva. Teško je generalizirati i tvrditi da je internet svugdje demokratizirao javno djelovanje, premda je neosporno da je taj medij olakšao dostup informacijama i proširio arenu javnog govora. Članak se također bavi pluralizmom sve fragmentiranije javne sfere, koji se javlja kao posljedica neprestanog porasta broja informacija pribavljivih u globaliziranom kontekstu. Osjećaj nesigurnosti povezan s poteškoćama razumijevanja velike količine nehijerarhijski prezentiranih informacija, kao i promijenjena percepcija prostorno-vremenskih odnosa, dovode u pitanje tradicionalan pojam javne sfere, stvoren u kontekstu "starih", masovnih medija. Umjesto velike, jedinstvene javne sfere, u kojoj se odvijaju različite rasprave, svjedočimo pluralizmu sve fragmentiranijih i partikularnijih javnih sfera.

KLJUČNE RIJEČI: *internet, javna sfera, fragmentacija, globalizacija, pluralizam, demokracija, društvo, masovni mediji, novi mediji.*

I. UVOD

Ubrzani razvoj digitalne tehnologije i pojava na njoj zasnovane globalne medijske mreže, ponovo su aktualizirali rasprave o utjecaju tehnoloških promjena na promjene javne sfere. To posebno dolazi do izražaja stoga što – za razliku od starih formi tzv. masovne komunikacije – nove, digitalne, komunikacijske tehnologije omogućuju korisnicima i proizvodnju, a ne samo korištenje informacija. Novi mediji djeluju u skladu s načelima potpuno različitim od onih na kojima počivaju masovni mediji: riječ je o različitom načinu pristupa informacijama, drugoj vrsti participacije koja uključuje recipročnost i komunikaciji obilježenoj načelom "mnogi prema mnogima"¹ (Jenkins/Thorburn 2003: 2).

¹ A ne više načelom "jedan prema mnogima", kao što je to bilo uobičajeno kod starih, masovnih medija.

Dostupnost stvaranja i korištenja informacija "bez obzira na društvena i kulturna ograničenja i politiku nacija-država" (Shields 2001: 24) dovela su, tvrde Jenkins i Thourburn (2003: 2), u pitanje dosadašnje hegemonije i centre moći. Isto tako, novi mediji i nove tehnologije dovode u pitanje tradicionalna shvaćanja identiteta, omogućujući komunikaciju preuzimanjem virtualnih identiteta u mreži sastavljenoj "od mnogih kultura, mnogih vrijednosti, mnogih projekata" (Castells 1996: 199). Drugim riječima, novi mediji i nove komunikacijske tehnologije dovode u pitanje tradicionalnu, unificirajuću kulturu, a s njom i unificirajuću nekritičnu javnost (Habermas 1989) tipičnu za masovne medije.²

Nove medijske mreže predstavljaju, tvrdi Castells, strategije brojnih potpuno različitih sudionika, te na taj način pridonose ne samo različitosti i fragmentiranosti, nego i demokratizaciji suvremenih društava. Posebno mjesto u tim procesima pripada "mreži svih mreža" – internetu koji se u javnoj upotrebi najprije pojavio "kao mreža računala u javnim institucijama koja omogućuje istraživačku suradnju između sveučilišta, bolnica i vladinih istraživačkih institucija" (Shields 2001: 23), da bi ga iznimno brzo počeli koristiti svi oni koji posjeduju računalo i telefonsku liniju.³

Rasprostranjenost interneta i različite mogućnosti njegove upotrebe ukazuju, međutim, na sve izraženije procese raslojavanja na one koji imaju pristup novim medijima i tehnologijama i one koji to nemaju (Norris 2001). Naime, ako postoje oni kojima je nova tehnologija dostupna jer raspolažu s dovoljno novca i žive u zemljama s razvijenim telekomunikacijskim mrežama, te oni koji, kao stanovnici nerazvijenih zemalja, nemaju ni dovoljno novca, ni tehnološku razvijenost potrebnu za sudjelovanje u njihovim dobrobitima, pokazuje se upitnim povjerenje u nove tehnologije kao sredstvo pospješivanja novih oblika demokratskog odlučivanja i povećavanja dostupnosti informacija.

Analize korisnika novih tehnologija pokazuju, naime, ne samo da njihov broj općenito opada što je zemlja slabije razvijena⁴, nego i to da različite nevladine organizacije i grupe za pritisak znatno više koriste internet u razvijenim nego u nerazvijenim zemljama. Tehnologija, dakle, omogućuje dostupnost novih znanja, ali njezina visoka cijena može istodobno biti razlog novim društvenim raslojavanjima. Stoga što svi nemaju identičnu mogućnost pristupa novim tehnologijama, očito je da će pojedini društveni slojevi i razvijene zemlje njihovim razvojem profitirati, dok će drugi

² Temeljna je Habermasova tvrdnja da je dolaskom masovnih medija završila era - po njegovu mišljenju idealne - buržoaske javne sfere. Rasprave koje su se vodile u europskim klubovima, kavanama i salonima sedamnaestog i osamnaestog stoljeća za Habermasa predstavljaju idealan oblik «vježbanja razuma» i vođenja zdrave rasprave. Buržoaska je javna sfera, po Habermasovu mišljenju, postojala kao izdvojeni entitet što se nalazio između dvaju polova: privatne sfere i države. Habermas zastupa mišljenje da se rasprave vođene unutar javne sfere odvijaju bez ikakvih vanjskih utjecaja. Međutim, iako su vrata za ulazak u ovakve rasprave teoretski bila jednako otvorena svima, one su se, realno gledajući, svodile na one koji su imali novac, društveni ugled i položaj.

To su, ipak, isključivo bili imućni, obrazovani, muški pripadnici koji su svojim raspravama simbolizirali moralni vodič za privatnu i državnu sferu postojanja (Habermas 1999: 48-50).

³ Telefon, računalo, televizija i video već se i kod kuće povezuju novom digitalnom tehnologijom u mreže, koje se zatim preko interneta povezuju s drugim mrežama. Danas je gotovo nemoguće ne biti dio tih mreža ili se ne susretati s izrazima "mreža", "novi mediji", "multimedija" i sl.

⁴ Broj korisnika interneta u Hrvatskoj je, primjerice, na razini broja korisnika u Češkoj, Poljskoj i Slovačkoj, ali je manji nego u Sloveniji i razvijenim zapadnim zemljama.

neminovno biti zakinuti (Norris 2001). To su samo neke od dilema i pesimističniji glasovi koje prate znatno nazočniji optimizam i oduševljenje mogućnostima novih tehnologija i s njima povezanih novih medija u jačanju demokratskih procesa i civilnog društva.

Teorijske elaboracije odnosa interneta i javne sfere, odnosno odgovori na pitanje jača li internet javnu sferu i vraća li je ponovno u prvi plan nakon što su je bili potisnuli masovni mediji, također se drastično razlikuju. Pesimisti tvrde da javna sfera, u pravom smislu riječi, nestaje upravo u razdoblju strjelovitog porasta tehnologije. Kao razlozi njena slabljenja navode se izostanak racionalne rasprave u korist pukog konzumiranja gotovih proizvoda (Habermas 1999: 50), nejednakost mogućnosti participacije uvjetovana ekonomskim i obrazovnim razlikama korisnika interneta (Hunter 1998: 11), te pojava «informativne zasićenosti» (Postman 1993) uslijed golemog porasta broja nebitnih informacija na internetu. Novi načini komunikacije, nastali korištenjem novih tehnologija i medija mogu, tvrdi Habermas (1998), uroditi novim dilemama. One su, prema njemu, povezane s nestajanjem tradicionalnih sigurnosti i oslonaca pri odabiru iz mnoštva heterogenih i nehierarhiziranih informacija. Optimisti pak tvrde da je internet ponovno oživio javnu sferu jačanjem demokracije i slobode govora. Prema njima sve sofisticiraniji načini korištenja interneta teže «virtualnoj stvarnosti koja će možda postati daleko udobnijom od ove naše nesavršene stvarnosti» (Slevin 2000: 71).

Pri promišljanju mogućnosti (ili nemogućnosti) interneta da pridonese jačanju javne sfere, važno je smjestiti njegov eventualni doprinos poticanju novih oblika javnog djelovanja u kontekst limita tehnološke dostupnosti, ali i kulturalnih mogućnosti njegove recepcije. Internet, naime, nije samo tehnološki pronalazak, nego jedan od ključnih kulturnih fenomena u razvijenim postindustrijskim društvima.

Zašto je tome tako objašnjava Slevinova tvrdnja (2000: 11-27) da je za društveno-kulturno kontekstualiziranje načina korištenja novih medija u suvremenim društvima osobito važno uzeti u obzir mehanizme izgrađivanja vlastitog identiteta na kojima inzistira Giddens (1991). Ovi su mehanizmi povezani s usvajanjem novih znanja i vještina, a namijenjeni su prilagodbi individue "kasnoj modernosti", vremenu koje je modernije od samog modernizma, a predstavlja vremensko-prostorno okruženje u kojem se internet razvio i razvija (Slevin 2000). Mehanizme izgradnje identiteta o kojima govori Giddens osobito je važno uzeti u obzir pri analizi mogućnosti novih medija u području civilnog društva i javne sfere.

2. PROMJENA KONSTITUTIVNIH ELEMENATA JAVNOSTI U ERI INTERNETA

Da bi mogli razmotriti mogućnosti utjecaja novih medija u području javne sfere, potrebno je najprije izložiti konstitutivne elemente na kojima se ona tradicionalno teorijski uspostavlja, a zatim i načine njihova funkcioniranja u komunikacijskom kontekstu što ga omogućuju novi mediji.

Pri tom valja napomenuti da se teorijska promišljanja javnosti i javne sfere još uvijek referiraju na model što ga je koncem devetnaestog stoljeća razradio francuski teoretičar Gabriel Tarde (1962). Riječ je o modelu koji je uključivao tisak, razgovor, javno mišljenje i javno djelovanje, odnosno participaciju.

2.1. TISAK

Najveća važnost u formiranju javnosti tijekom devetnaestog i u prvoj polovici dvadesetog stoljeća pridavana je tiskanim publikacijama (novinama, časopisima, knjigama). Za tisak je Tarde tvrdio da potiče, homogenizira i standardizira razgovore u prostoru i vremenu. U vremenu u kojem je on pisao bilo je, naime, nezamislivo da bi javna sfera uopće mogla postojati bez nekog oblika pisanog teksta.

Sličan stav prema tiskanim publikacijama ima i najznačajniji suvremeni analitičar javnosti, njemački sociolog Jürgen Habermas. Objašnjavajući buržoasku javnu sferu, on govori o literaturi koja je izražavala rasprave o, primjerice, ekonomskim ili financijskim temama (Habermas 1989: 16). Tisak je omogućio da pojedinci konzumiraju ono što je bilo napisano i što se doživljavalo kao svima dostupno javno dobro. Taj se doživljaj povezuje sa sviješću o tome da isto to dobro mogu koristiti i drugi ljudi, te da tako svi imaju osjećaj uključenosti i sudjelovanja u javnom životu. Tradicionalni oblik tiska predstavljao je "oči i uši javnosti koja nije mogla čuti ni vidjeti sama" (Hunter 1998: 4). Takvu ulogu tiska u formiranju javnosti dovele su u pitanje manipulacije s kojima se tijekom dvadesetog stoljeća suočavala publika masovnih medija i koje su dovele do pojave, kako to Habermas (1989) kaže, manipulativne javnosti.

Pojavom i razvojem interneta posljednjih desetljeća radikalno se mijenja uloga tradicionalnih tiskanih publikacija. Temeljna odrednica i svrha tradicionalnog tiska bila je, naime, opskrba informacijama u svrhu kritičke rasprave. Na internetu se razvija novi način distribucije informacija. Dok je tradicionalni tisak zavisio od toga koliko se izdanja moglo tiskati tijekom dana i koliko je široka bila distributivna mreža, prodorom interneta u novinske izdavačke kuće, taj se medij počinje koristiti za stalno nadopunjavanje tiskanih izdanja najnovijim informacijama, koje su dostupne svakome tko ima pristup internetu.⁵

No, i kad nisu u pitanju internetske verzije prethodno tiskanih medija, broj web-stranica svakodnevno se umnožava u ranije neviđenim razmjerima, a internetom svakodnevno kruži sve nepreglednija količina informacija. Ovakvo stanje potiče teoretičare na raspravu o informacijskoj zasićenosti (Postman 1993)⁶, pa čak i o "smogu podataka" i "informacijskom otpadu" (Hunter 1998: 2-4). Trend porasta broja informacija često može voditi i pogrešnom dojmu u korisnika interneta da su - ako su dobro informirani - automatski javno i politički uključeni. S druge strane, informacijsko obilje može rezultirati i nesigurnošću povezanom sa sve težom prosudbom kvalitete na internetu dostupnih informacija.

⁵ Valja napomenuti da ovo ne vrijedi za sve novine koje imaju internetska izdanja. Čitanje nekih među njima ograničeno je pretplatom, a ni sve novine koje se mogu besplatno čitati na internetu ne nadopunjuju se stalno novim informacijama, nego slijede ritam tiskanih izdanja. Međutim, važno je da se ovakvim pristupom informiranju kod onih novina koje ga provode mijenja općeniti "obzor očekivanja" u području, te da je novina koje nude stalne nadopune sve više.

⁶ Hunter (1998: 3), primjerice, navodi da su Associated Press i Reuters potpisali ugovore s popularnim web stranicama kao što su Yahoo, Excite i sl., kojima izravno dostavljaju svoje vijesti. Isto je dogovoreno i s web stranicama televizijskih kuća CNN i ABC, koje uz pregršt informacija nude i njihov video zapis. U političkoj sferi postoje pak Allpolitics, Politics Now i slične web stranice koje svojim korisnicima nude pristup brojnim političkim informacijama (programima stranaka, rezultatima glasanja i sl.).

Unatoč tim dvojbama, kada je u pitanju ne samo dostupnost korištenja, nego i mogućnost plasmana informacija, neosporno je da je u kontekstu masovnih medija to bilo povezano s vlasničkim ili profesionalnim monopolima, dok danas izdavač vijesti na internetu praktički može postati svatko.⁷ Jasno je, stoga, zašto je tisak danas tek jedna od mogućnosti u procesu informiranja.

2.2. RAZGOVOR

Razgovor licem u lice kao element konstituiranja javnosti analizirao se s obzirom na to je li riječ o prijateljskom ili demokratskom razgovoru. Prijateljski razgovor homogenizira, a demokratski - zbog različitosti mišljenja koja se u njemu razmjenjuju - može i razjedinjavati javnost. Homogenizirajući razgovor doživljava se kao prijateljski jer se odvija među ljudima koji dijele iste vrijednosti. On se vidi kao ugodna intelektualna avantura "čija važnost nije ni u pobijanju ni pobjeđivanju, nego u samom nadmetanju" (Hunter 1998: 6). Demokratski razgovor se pak javlja među ljudima koji imaju različita gledišta, te je stoga češći u političkim ili parlamentarnim, nego u kavanskim raspravama. Budući da se oslanja na raspravljanje o problemima i argumentima, često može biti i neugodan.

Habermasova (1989) teorija o idealnoj govornoj situaciji naglašava da je kod takve situacije potrebno međusobno razumijevanje, odnosno postizanje konsenzusa kroz nenasilje i dogovor. Pretpostavka za to je ravnopravnost sudionika razgovora. Habermas naglašava nužnost usmjerenosti na ravnopravnost sudjelovanja u javnom životu, koji, prema njegovu mišljenju, dominantno karakteriziraju pojedinačno orijentirana djelovanja i interesi.

Mogućnosti razgovora licem u lice dobivaju potpuno novu dimenziju u kontekstu novih medija i komunikacija. Sve veći broj Internet Relay Chat programa ili Multiuser dungeons (MUDs) otvara ne samo do sada nepoznate mogućnosti komunikacije na daljinu, nego također omogućuje stvaranje novih virtualnih zajednica. Internet postaje "neprestan razgovor diljem svijeta" (Hunter 1998: 6), odnosno, "najparticipativniji oblik masovnog komuniciranja" (Hunter 1998: 6). Unatoč tomu, Habermas (1999) tvrdi da novi mediji nisu u stanju razviti tzv. diskurzivnu etiku, koja bi trebala biti temeljni oslonac javne sfere.

2.3. JAVNO MIŠLJENJE

Javno mišljenje definira se kao organizirani kooperativni proizvod komunikacije i recipročnih utjecaja pojedinih osoba. Takvo "mišljenje javne elite priopćavano kroz tisak i diskusijske salone" (Habermas 1989: 92) nestaje s pojavom masovnih medija. Upravo rast modernih masovnih medija dovodi do privatiziranja civilne sfere i pretvaranja kritičnih građana u konzumente pogodne za manipulaciju. Habermasovi kritičari ističu pak da on u analizi mogućnosti i načina formiranja javnog mišljenja pridaje preveliku važnost medijima, a podcjenjuje ekonomske i društvene prepreke koje su tijekom povijesti onemogućavale žene, manjinske grupe i siromašne da svojim raspravama sudjeluju u javnoj sferi (Jenkins/Thorburn 2003: 8).

⁷ Godina 2004. ostat će zapamćena po osobito velikom porastu popularnosti internetskih dnevnika (tzv. *blogova*), koji su praksu

komentiranja – između ostalog – dnevnih političkih događaja doveli do novog vrhunca brojnosti.

S novim medijima, dodatno se šire tradicionalni prostori izražavanja javnog mišljenja kao što su izbori, peticije, štrajkovi, tribine, skupovi i prosvjedi. Hunter (1998: 9) tvrdi da ovakvi prostori izražavanja u novim medijima uključuju i tzv. funkcionalna i diskurzivna mišljenja. U funkcionalna javna mišljenja spadaju, primjerice, web ankete, koje, istražujući što korisnici misle o određenim pitanjima, služe kao neka vrsta referenduma. No, budući da se korisnici web anketa sami uključuju u istraživanja, te da uvijek ne postoji stroga kontrola njihova glasovanja, ovakvi se oblici *on-line* iskazivanja javnog mišljenja ipak ne mogu izjednačavati s tradicionalnim oblicima političkih izbora ili tradicionalnim političkim referendumima.

Diskurzivni model javnog mišljenja pak stavlja u srž ideju razgovora.

U tom se kontekstu, primjerice, svaka news-lista može promatrati kao arena u kojoj se razgovorima kreiraju javna mišljenja. Istraživanja interneta, međutim, pokazuju da se na internetu vrlo rijetko formiraju nova mišljenja, odnosno da se uglavnom radi o reafirmaciji već postojećih stavova, koje stalno iznova potvrđuje korisnička većina istomišljenika. Stoga temeljni nedostatak javnog mišljenja na internetu ostaje nepostojanje reprezentativnog uzorka koji bi uistinu oslikavao pravo mišljenje korisnika (Hunter 1998: 8-10).

2.4. JAVNO DJELOVANJE

Javno djelovanje kao konstitutivni element javne sfere odnosi se pak na različite načine političkog sudjelovanja koji uključuju aktivnosti vezane uz glasanje i političke kampanje. Ono može biti instrumentalno i simboličko. Instrumentalno ima cilj izravnog mijenjanja vladinog ponašanja. U tu se svrhu koristi, primjerice, potpisivanje peticija, izravno pisanje zastupnicima i glasanje. Simboličko se djelovanje pak iskazuje upotrebom simboličkih sredstava otpora ili podrške.

Kad je u pitanju politička participacija u kontekstu novih medija, skeptična mišljenja (Thomas/Streib 2003) tvrde da novi mediji kvalitativno ne pridonose ništa novo, nego da se uklapaju u već ranije postojeće odnose i javna djelovanja. S druge strane, optimistični pristupi smatraju da internet preko političkih web-siteova, chat-soba i on-line novosti može dospjeti do osoba koje su inače neangažirane, apatične i nezainteresirane (Norris/Curtice 2004: 4). Primjer zapatističkog pokreta često se navodi kao primjer koji svjedoči da politička participacija ostvarena internetom dovodi do konkretnih političkih posljedica.⁸

Istodobno se, međutim, javljaju i razmišljanja s izraženom skepsom u mogućnost upotrebe novih medija i tehnologija kao instrumenta dokidanja starih sustava dominacije i kontrole. Ovakvi pristupi dvoje i o tome otvaraju li novi mediji nove, demokratičnije prostore za javno djelovanje. Razlikujući informacijski bogate od informacijski siromašnih, William Wresch (1996) ukazuje na probleme koji prate dio svjetske populacije isključen iz mogućnosti korištenja novih medija.

Valja, međutim, napomenuti da rizik nepoznavanja novih tehnologija ne pridonosi osjećaju nove nesigurnosti samo u nerazvijenim društvima, odnosno u društvima u

⁸ Primjerice, internetska peticija kojom su borci za slobodu u Mexicu (zapatisti) oslobodili dvojicu svojih pripadnika uhićenih pod optužbom terorizma,

u tisuću je primjeraka stigla do meksičke vlade, te su zapatisti na koncu uspjeli ishoditi oslobođenje svojih suboraca (Hunter 1998: 10-11).

kojima je tehnologija dostupna samo malom broju korisnika. Sličan osjećaj javlja se također i u razvijenim postindustrijskim društvima, u kojima je sve češća spoznaja o tome da je "svijet u kojem danas živimo vrlo rizično i nepredvidivo okruženje" (Slevin 2000: 2). Skeptični pristupi prisiljavaju nas da o novim medijima i tehnologijama ne razmišljamo apstraktno, odnosno, izvan konteksta u kojima su regulirani i u kojima se koriste (Hakken 1999).

Za razliku od pretjerana oduševljenja novim medijima i njihovim utjecajem na javno djelovanje, te skeptičnih mišljenja koja dovode u pitanje mogućnost njihova utjecaja na promjenu postojećih društvenih nejednakosti, Norris i Curtice (2004) nude "model političkog tržišta" (*political market model*). Ovaj model povezuje utjecaj novih medija s mehanizmom ponude i potražnje. Bude li rasla potražnja za upotrebom interneta, tvrde Norris i Curtice (2004: 4-5), rast će i ponuda sadržaja koji utječu na javno djelovanje. Neosporno je da s jačanjem društva znanja raste broj mladih koji koriste nove medije, između ostaloga i za politički aktivizam. Povećani plasman i potražnja internetskih političkih sadržaja stoga bi, u budućnosti, mogla dovesti do jačanja utjecaja novih medija u odnosu na tradicionalne političke kampanje kojima su skloniji stariji glasači. Istina je da politička participacija na internetu i dalje ovisi o financijskim i obrazovnim mogućnostima korisnika, te da je neizbježno imati na umu njezine granice povezane s "digitalnom razdjelnicom" (*digital divide*) (Norris 2001). Međutim, istraživanja pokazuju da je točno i to da mladi koji češće koriste internet češće glasuju⁹. To je još jedan od argumenata koji se priključuju tezama o potencijalu novih medija za jačanje i učvršćivanje društvenih odnosa tipičnih za zajednice, te čak i za izgrađivanje potpuno novog tipa tzv. "virtualnih zajednica"¹⁰ (Rheingold 1993, 2000²).

3. INTERNET I ZAJEDNICA

Postoje i teze da novi mediji nose sa sobom potencijal za izgrađivanje i jačanje zajednice, ali da se takvi resursi koriste u zavisnosti od toga podržava li društvo građanske ideale nužne za istinsko funkcioniranje javne sfere ili ne. Ovakve teze pokazale su se iznimno važnim pri analizi novih medija kao indikatora demokratizacijskih procesa u društvu.

Autori poput Juliana Dibbela (1999) navode dokaze o tome da on-line zajednice podržavaju građanske vrijednosti. Dibbel analizira primjere MUD-ova i drugih on-line zajednica koje nastoje razviti strategije za nošenje s antidruštvenim ponašanjima. On-line zajednice nude sudionicima mogućnost razvijanja osjećaja zajedništva, ali i raspravljanja i postizanja suglasnosti o pravilima ponašanja. Time se otvara mogućnost iskušavanja i razvoja privrženosti građanskim idealima (Jenkins/Thorburn, 2003).

Isto tako valja primijetiti da ljudi sve veći dio života provode u virtualnim zajednicama, koje nude mogućnost fleksibilnijih i decentraliziranijih odnosa. Premda se može dogoditi da sve veće "bivanje" u virtualnim zajednicama dovede u pitanje čak i nužnost postojanja stvarnih zajednica, Rheingold (2000²: 8) smatra da tehnologija sama po sebi neće dovesti do takvog razvoja. Rušenjem prostornih i vremenskih barijera te

⁹ Rezultati detaljnih istraživanja korisnika interneta u SAD koja provodi The Pew Research Center for People and the Press (2000) dostupna su online na adresi <http://www.people-press.org/online00rpt.htm>

¹⁰ Rheingold (1993, 2000²) pojam "virtualna zajednica" koristi za opis načina na koji tehnologija olakšava stvaranje tipa povezanosti tipičnih za zajednicu, ali se odvijaju isključivo virtualno.

moogućnošću neprestanog komuniciranja tijekom cijelog dana i noći, internet mijenja uobičajene predodžbe o prostoru i vremenu, te pruža mogućnost rekonfiguriranja načina komunikacije i formiranja novih oblika zajednice u chat-sobama, diskusijskim grupama i forumima.

Izloženost velikom broju informacija rezultira, međutim, i otežanim mogućnostima procjenjivanja informacija kojima bi trebalo vjerovati. Takva proliferacija "znakova" ako i ne dovodi do potpunog gubitka "značenja", kao što je to tvrdio Baudrillard (1983), dovodi do nesigurnosti o značenju. Otuda se javlja skeptičnost prema mogućnostima interneta da svoj potencijal za izgradnju virtualnih zajednica doista i razvije.

Zbog sve veće zasićenosti informacijama i sve veće nesigurnosti u odnosu na mogućnost njihove selekcije, dovedeni su u pitanje tradicionalni atributi zajednice kao mjesta na kojem vlada sloboda, jednakost, bliskost, povezanost i solidarnost. Pojava javnosti generirane masovnim medijima dovela je u pitanje Habermasov (1989) koncept javnosti kao prostora kritičke rasprave u kojem ljudi mogu slobodno razmjenjivati vlastite stavove. Slično tome, razvoj novih medija dovodi u pitanje i suvremeniju Habermasovu (1999) definiciju zajednice kao simbola konsenzusa, odnosno posebnog, prirodnog društvenog prostora dovoljno malenoga da bi postao uobičajen i poznat.

U eri novo-medijske komunikacije i interakcija na daljinu, "jedini konsenzus koji bi mogao imati šanse na uspjeh je prihvaćanje heterogenosti" (Slevin 2000: 95). Novi mediji potiču raspravu o tome koliko, u medijski zasićenom svijetu, ljudi mogu biti bliski i solidarni onako kako su to mogli biti u tradicionalnim zajednicama. Temeljni konstitutivni elementi zajednica kako ih konceptualiziraju sociolozi tijekom devetnaestog stoljeća su osobe. Ako se u postindustrijski moderniziranim, individualiziranim društvima (Giddens 1991; Baumann, 2001) na osobnost gleda kao na simbolički projekt kroz koji se temeljno konstituira vlastiti identitet, onda je neizbježno da se mijenja i shvaćanje zajednice kao jednog od temeljnih elemenata identiteta.

Ono što je pojam javne sfere nekad predstavljao nestalo je s promjenama koje su u društveni život unijeli mediji i tehnologija. Erozija tradicionalne javne sfere započela je u doba masovnih medija, jer je javnost rascjepkana na manjine specijalista koji nude svoje stavove velikoj masi konzumenata, pri čemu je recepcija takvih stavova javna, ali ne i kritička. Čim su moguće zarade i profiti došli u prvi plan, promijenila se i priroda javnog oglašavanja: umjesto javnih rasprava, publika je sve češće konzumentski prihvaćala ono što joj se nudilo, bez puno razmišljanja. U takvim okolnostima nestaje osnova javne sfere, ili točnije rečeno, nestaje javna sfera kao forum kritičke rasprave (Habermas 1999: 48-50).

Zbog nejednakih mogućnosti pristupa internetu, ni spomenuta Habermasova (1999) novija definicija javne sfere kao nečega što uključuje sve domene društvenog života o kojima se formira javno mišljenje, ne pogoduje posve tezi da su novi mediji mjesto na kojem se može formirati javnost tipična za zajednicu.

Thompson (1995) smatra da je internet u tolikoj mjeri utjecao na javnu sferu u suvremenim društvima, da je doveo do potpune promjene mnogih tradicionalnih načina socijalne interakcije. Uspoređujući javnost u starogrčkim polisima sa suvremenom javnošću, Thompson (1995) tvrdi da je javnost u polisima nastajala u kontekstu

jedinstva prostora i vremena za dijalošku raspravu, dok suvremena javnost predstavlja nedijaloški pluralitet nenazočnih pošiljatelja i primatelja.

Ipak, u usporedbi s masovnim medijima, koje odlikuje distribucija informacija iz monopoliziranih centara moći, pojava novih, digitalnih medija pruža znatno veće mogućnosti participacije. U usporedbi sa starim, tiskanim medijima, novi mediji šire i liberaliziraju komunikacijske forume, te oblikuju načine komunikacije i reakcije primatelja poruka na sasvim nov način. Oni imaju potencijal za poticanje rasprave i komunikacije među ljudima, te tako pridonose smanjivanju izoliranosti. Istraživanja pokazuju da su ljudi, kad su povezani računalnim mrežama, skloni znatno češće i intenzivnije komunicirati nego inače (Morrisett 2003).

Unatoč skeptičnim glasovima što ukazuju na razne nemogućnosti interneta u procesu poticanja nastajanja društvenih zajednica, većina teoretičara smatra da je temeljna pretpostavka svake rasprave (a time i formiranja zajednica oko pojedinih problema u suvremenim društvima), prvenstveno mogućnost razmjerno jednostavnog načina uključivanja. Novi mediji i tehnologije danas predstavljaju ono što su nekad predstavljali briački saloni - mjesto na kojem su građani imali prirodan pristup razgovoru u svojoj zajednici (Morrisett 2003).

Usljed takve i sličnih teza o mogućnostima novih medija za stvaranje novih tipova zajednice, diskurs o novim medijima ne bavi se više samo različitom logikom njihova funkcioniranja u odnosu na stare medije (Axford 2001)¹¹, nego sve više i postavkom da nove komunikacijske tehnologije posjeduju kvalitete decentraliziranja, globaliziranja, harmoniziranja i dokidanja moći (Negroponte 1995: 229). Nova medijska tehnologija u tom se kontekstu vidi čak i kao rješenje za probleme demokracije, odnosno kao rješenje za demokratske deficite u suvremenim društvima (Van Dijk/Hakken 2000).

4. INTERNET I DEMOKRATIZACIJA JAVNOG PROSTORA

Teoretičari koji zagovaraju tezu o internetu kao mogućnosti ostvarivanja uistinu demokratske politike, tvrde da je ovaj medij arena za rasprave koje služe susretu različitosti. Prema njima rasprave na internetu predstavljaju pravi oblik demokratskog razgovora. Internet, prema takvim teorijama, širi načine i razine političke participacije. Skeptičniji pristupi naglašavaju pak da internet ne dopušta svima jednak pristup, da je sklon nekritičkoj, nerazumskoj raspravi i informacijama. Prema ovim teorijama u političkoj participaciji posredovanoj internetom do izražaja zapravo dolazi nejednakost.

¹¹ Razlike između novih i starih medija, tvrdi Axford, posljedica su upravo korištenja novih, digitalnih komunikacijskih tehnologija. To dovodi do nekoliko sustavnih razlika između starih i novih medija: (1) Nove medije karakterizira transnacionalni i globalni karakter sa znatnim stupnjem lokalizacije, dok stari mediji funkcioniraju na nacionalnoj razini. (2) Novi mediji uživaju visoki stupanj privatiziranosti i dereguliranosti restrikcija vlasništva nad sadržajima, programiranjem i proizvodnjom. Ovo je u suprotnosti s visokim stupnjem vlasništva u tradicionalnim medijima. (3)

Novi mediji izvlače korist od različitosti spektra, za razliku od vrlo ograničenog spektra u starim medijima. (4) Novi mediji vide se kao nešto što ima visoku agendu i output. Za razliku od toga, stari mediji funkcioniraju unutar sustava medija kao javnog servisa. Osim tehnoloških i sustavnih razlika između novih i starih medija javljaju se, tvrdi Axford, i estetske razlike. Novi mediji, naime, "promiču neposrednost i interaktivnost, veći prostor za refleksivnost i dominaciju slike nad tekстом" (Axford 2001:14).

Teze o internetu kao sferi susreta temelje se na mogućnosti da se *on-line* interakcijama i komunikacijom ostvari ono što u stvarnom životu - zbog različitih vremensko-prostornih uvjeta - nije moguće. Internet otvara mogućnosti stvaranja novih veza i novih prijateljstava: on omogućuje i uspostavu virtualnih identiteta jer se *on-line* osoba može predstavljati onako kako želi, bez ograničenja koje nameće nečiji stvarni identitet. Brojni su primjeri osoba (osobito žena), kojima u stvarnom životu stanovite psihološke barijere onemogućavaju komunikaciju, a koje u *on-line* komunikaciji postaju otvorenije i odvažnije. Internet otvara mogućnost iskazivanja različitih stavova, bez straha da će netko na njih odgovoriti nasiljem. U tom smislu, internet se shvaća kao prostor susreta, otvoren svima koji u svakom trenutku mogu pristupiti virtualnom svijetu.

Druga teza koja govori u prilog pozitivnim aspektima javne sfere u kontekstu novih medija jest razumijevanje internetske rasprave kao simbola demokratskog razgovora. S ovog se motrišta ističe da internet omogućuje raspravu o brojnim društvenim, kulturnim i političkim pitanjima. Korisnici mogu analizirati političke poteze, komentirati pojedine zakonske odredbe ili sudjelovati u internetskim peticijama i referendumima. Osnovna značajka demokratskog razgovora na internetu jest to što on nije određen vanjskim spregama ili autoritetima, pa njegovo korištenje omogućuje napuštanje ograničenja hijerarhijskog stvarnog svijeta u korist virtualnog (Shields 2001: 164).

Internet kao pokretač proširenja sfere političke participacije omogućuje pak svima koje imaju mogućnosti biti *on-line* sudjelovanje u brojnim političkim pitanjima. Svoje web-stranice danas imaju brojne političke stranke i ustanove. Ove stranice nude potencijalnim glasačima pristup informacijama o stranačkim programima i kandidatima, rezultatima glasanja, zakonskim normama i drugim elementima političkog procesa. Sve što pojedinac treba napraviti da bi bio dobro informiran i dovoljno uključen u svakodnevna politička zbivanja jest sjesti za svoje računalo i surfati traženim područjima (Hunter 1998: 3).¹²

Internet se pokazuje vrlo privlačnim medijem i za izražavanje političkih stavova i mišljenja jer pruža pristup političkim strankama kroz interaktivne rasprave na web-siteovima na način koji to ranije nije bio moguć. Otuda ne samo osjećaj aktivnog sudjelovanja, nego i mogućnost političkog utjecaja internetskim peticijama, referendumima, pisanjem pisama i sl.¹³ Teze koje ističu nedostatke *on-line* demokracije ističu, kako je već spomenuto, da internet odražava nejednakosti u mogućnosti participacije, potiče iracionalnu i nekritičku raspravu, te stvara zasićenost informacijama. Riječ je o stavovima koji dovode u pitanje zamisao o internetu kao sferi susreta različitosti. Ove teorije tvrde da nove tehnologije često više razdvajaju nego spajaju ljude te da komuniciranje s "udaljenim drugima" dovodi do otuđenja i dehumanizacije (Shields 2001: 85-86).

¹² Politikom se bavi približno 7 % svih Usenet grupa, a oko 12 % od svih poslanih poruka na Usenetu su političkog karaktera (Hunter 1998: 9).

¹³ Web stranice singapurske vlade omogućuju, primjerice, danonoćni uvid u vladin rad. Internetom se, u ovom slučaju, odvija međusobna komunikacija pojedinih vladinih organizacija, kao i kontakti s

građanima. Drugi je primjer londonska web stranica nazvana «Vladina Downing ulica br. 10», koja ne samo što pruža potpuni uvid u rad britanske vlade, nego također nudi mogućnost potpuno otvorenoga e-mail dijaloga, koji počinje frazom: «ova stranica omogućuje ti da sudjeluješ vlastitim glasom...» (Slevin 2000: 143-144).

I teza da internet služi povezivanju ljudi bez predrasuda ili selekcije, rušeći pritom rasne, statusne i druge razlike, također nailazi na brojne kritike. Habermas (1999) tvrdi da nove tehnologije generiraju iste društvene i ekonomske barijere kao i tradicionalna buržoaska javna sfera. Oni kojima je omogućen pristup novoj tehnologiji (obično muškarci), odnosno oni koji posjeduju odgovarajuće obrazovanje i računalne vještine, mogu pristupiti novom tipu javnosti, baš kao što su to mogli i u buržoaskoj javnoj sferi (Habermas 1999: 50).

Isto tako, dovodi se u pitanje i teza da je internet otvoren svima i u svako vrijeme. Upravo suprotno, zbog toga što je za pristup internetu nužno posjedovati "računalo, modem, računalne vještine i novac za plaćanje telefonskih računa» (Hunter 1998), komunikacija u ovom mediju može biti prilično isključujuća za osobe koje ne posjeduju sve nabrojeno. Sfera susreta koju internet potencijalno nudi ograničena je na osobe s boljim finansijskim i obrazovnim uvjetima. Na tezi da je internet forum nekritičke i neracionalne rasprave, posebno ustrajava Habermas, koji i inače smatra da je racionalno razmišljanje u opadanju zbog - kako je veće rečeno - rascjepkanosti javnosti "na specijalističke manjine koje nude svoj razum u nejavne svrhe velikoj masi konzumenata čija je recepcija javna ali također i nekritička" (Habermas 1999: 50).

Javna se rasprava, dakako, promijenila od vremena kad su ljudi o društvenim i političkim zbivanjima raspravljali na trgovima, u salonima ili kavanama. Pitanje je, međutim, je li javnost koja se formira korištenjem novih medija doista nekritička javnost. Radi li se, u kontekstu novih medija, doista o pukom konzumiranju gotovih proizvoda, odnosno o nekritičkom prihvaćanju svega što nam se nudi? Nestaje li doista kritička javnost i smanjuje li se doista mogućnost demokratskog razgovora? Znači li također da sve veća količina informacija istodobno znači i sve manje smisla? Na ova pitanja nije lako odgovoriti tek na temelju teorijskih postavki, a brojni su primjeri koji ukazuju i na suprotne tendencije.

Jedan od najutemeljenijih argumenta protiv interneta kao istinske javne sfere jesu podatci koji govore u prilog već spomenute teze o "digitalnoj razdjelnici" (Norris 2001). Riječ je o tezi nastaloj kao kritika postavki o tome da internet širi mogućnosti političke participacije, a koja potencijalne sudionike u politici dijeli na one koji imaju i na one koji nemaju mogućnost pristupa mreži ili im je ta mogućnost otežana.

Istraživanja korištenja interneta doista pokazuju postojanje znatnih razlika u broju korisnika i broju sati boravka na internetu u razvijenim i u nerazvijenim zemljama. Te se razlike javljaju ne samo zbog razlika u razvijenosti i pribavljenosti tehnološke infrastrukture, nego i zbog razlika u demokratskoj razvijenosti pojedinih zemalja. Većina onih koji govore o demokraciji i novim medijima pretpostavljaju postojanje demokratske političke kulture zapadnog tipa. Pritom ne vode računa o tome da se internet ne koristi svugdje na isti način, odnosno da su načini njegove upotrebe povezani s tipom političkog poretka pojedine zemlje i njegovim širim društvenim kontekstom.

Uz tip političke kulture, te već ranije spomenute preduvjete stanovite razine obrazovanosti i imovinskog stanja pojedinca, kao prepreku demokratskoj upotrebi novih tehnologija valja dodati i problem povezan s mogućnošću personaliziranja informacija na internetu prema željama pojedinih korisnika. Ovakva personalizacija sadržaja prepreka je stvaranju osjećaja integriranosti, koji je posljedica istodobnog zajedničkog dijeljenja istih informacija. Dijeljenje istih informacija pridonosi stvaranju osjećaja

uključenosti, pripadnosti i povezanosti, koji su pretpostavka nastanka zajedničke javnosti. Personalizirane informacije teško mogu djelovati u pravcu integracije grupe: one imaju isključivo fragmentirajuću, utilitarnu profesionalnu svrhu.

Sličan je slučaj i s internetskim referendumima i anketama: i ovdje se postavlja pitanje o tome tko piše pisma vladama i političkim strankama, te tko potpisuje internetske peticije. Empirijska istraživanja navika korisničke populacije, koja pokušavaju odgovoriti na pitanje kakva je stvarna upotreba interneta i drugih medija nove komunikacijske tehnologije u politici, pokazuju da, na sadašnjem stupnju razvoja, internet tek pomaže dati eksplicitniji oblik već postojećim političkim odnosima. Internet, naime, još nije dovoljno star medij, da bi mogao dovesti do dublje, kvalitativne promjene političkih institucija. On sam po sebi ne može promijeniti gotovo ništa, ali posjeduje potencijal pojačavanja značajki postojećih odnosa i načina političke komunikacije.

Bez obzira na nijanse pojedinog pristupa problematici, na temelju izrečenoga postaje jasno da se ne može generalizirati i tvrditi da je internet svugdje potaknuo nove oblike političke participacije i demokratizirao načine političkog sudjelovanja. Generalizacije, naime, ne mogu pomoći pri razumijevanju njegove uloge u konkretnim pojedinačnim slučajevima. Na sadašnjem stupnju razvoja interneta i njegove participacije u političkom polju, primarnim se čini analizirati kako ovaj medij pridonosi promjeni elemenata postojećih političkih interakcija u konkretnom društvenom kontekstu.

5. ZAKLJUČAK

Odnos interneta i javne sfere pokazuje da internet, bez obzira na potencijal koji ima s obzirom na širenje načina komunikacije, za sada još uvijek naglašava promjene što su ih u području javne sfere započeli stari, masovni mediji. Iako je riječ o mediju koji, za razliku od starih, nudi recipročnost razmjene informacija i stavova u komunikaciji tipa "mnogi prema mnogima" (Jenkins/Thorburn 2003: 2), pokazalo se da on još uvijek nije doveo do dublje, kvalitativne promjene javne sfere, niti je postao komunikacijski forum za sve koji bi kroz raspravu o različitim područjima društvenog života mogli formirati javnost.

Stoga je, unatoč tome što je internet doista omogućio lakšu dostupnost informacija i pridonio širenju arena javnog govora u pojedinim društvima, teško generalizirati i tvrditi da je svugdje demokratizirao načine političkog sudjelovanja ili da je općenito potaknuo nove oblike javnosti. Analize načina korištenja interneta u SAD-u, koje provodi Pew Research Centar, pokazuju da njegov utjecaj, upotreba i komunikacijski dosezi, čak i u razvijenim, postindustrijski moderniziranim društvima, zavise od obrazovanja, dobi i drugih socio-demografskih obilježja korisnika. Istraživanje rodnih i nacionalnih stereotipa na hrvatskim internetskim portalima širokog dosega (*broad-reach portals*) pokazuju pak da su načini korištenja novih medija slični kao i kod starih masovnih medija, odnosno da načini medijske komunikacije ovise o konkretnom društvenom kontekstu (Tomić-Koludrović/Petrić 2004). Unatoč postmodernim mogućnostima novih medija, u kontekstu u kojem prevladavaju moderne i predmoderne tendencije, postmoderni se potencijal novih medija ne koristi ili se koristi u neznatnoj mjeri. Načini korištenja interneta i njegovi dosezi u javnoj sferi zavise, dakle, od načina funkcioniranja javnosti u konkretnom nevirtualnom mikro-svijetu pojedinog društva.

Postoji, međutim, i makro-kontekst odnosa interneta i javne sfere. On se tiče procesa neprestanog povećanja količine informacija na globalnoj razini, zbog koje dolazi do informacijske zasićenosti (Postman 1993). Nesigurnost pri odabiru iz svakodnevno sve veće količine nehijerarhiziranih informacija, te sve veća individualizacija i fragmentacija načina korištenja interneta, kao i promjene doživljaja prostora i vremena zbog izostanka komunikacije licem u lice, dovode u pitanje dosadašnja shvaćanja javne sfere. Danas je teško govoriti o javnoj sferi kao jedinstvenoj globalnoj areni, ali je moguće govoriti o sve većem broju sve fragmentiranijih i partikularnijih javnih sfera. Bez obzira na to kako pojedini teoretičari procjenjuju ulogu interneta u procesu redefiniranja javne sfere, nesumnjivo je da ova uloga postoji i da će je u budućnosti trebati detaljnije istražiti.

LITERATURA

- Argyle, K./R. Shields (1996) Is there a body in the Net?, u R. Shields: *Cultures of the Internet*, London: Sage, 58-69.
- Axford, B. (2001) The transformation of politics or Anti-Politics?, u Axford B./R.Huggins (ed.) *New Media and Politics*, London: Sage, 1-29.
- Baudrillard, J. (1983) *Simulation and Simulacra*, New York: Semiotext(e).
- Baumann, Z. (2001) *The Individualized Society*, Cambridge, UK, Polity.
- Chapman. N./Chapman. J. (2000) *Digital Multimedia*, London: Wiley.
- Castells, M. (1996) *The Rise of Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Dahlberg, L. (1998) Cyberspace and the Public Sphere, *Convergence*, Vol. 4, No. 1, Luton: University of Luton Press, 70-84.
- Dibbel, J. (1999) *My Tiny Life: Crime and Passion in a Virtual World*, New York: Owl.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge, UK, Polity.
- Habermas, J. (1989) *Structural Transformation of the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, J. (1999) From a Culture Debating to a Culture Consuming Public, u Weibel, P./Druckey T.: *Net condition: Art and Global Media*, Steirischer Herbst/ZKM Karlsruhe, Cambridge: The MIT Press, 48 – 52.
- Hakken, D. (1999) *Cyborgs @ Cyberspace?* London: Routledge.
- Hunter, Ch. D. (1998) *Internet and Public Sphere: Revitalization or Decay?*
http://www.asc.upenn.edu/usr/chunter/public_sphere.html
- Jenkins, H./D. Thorburn, /ed./, (2003) *Democracy and New Media*, Cambridge, MA/London, England: The MIT Press.
- Jones, S. /ur./ (1995) *Cybersociety. Computer Mediated Communication and Community*, Thousand Oaks: Sage.

- Kahin, B./J. Keller (1995) *Public Access to the Internet*, Cambridge, MA, London, England: The MIT Press.
- Morrisett, L. (2003) Technologies of Freedom?, u Jenkins, H./D. Thorburn, /ed./, (2003): *Democracy and New Media*, Cambridge, MA/London, England: The MIT Press, 21-31.
- Negroponte, N. (1995) *Being Digital*, London, Hodder and Stoughton.
- Norris, P. (2001) *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*, Cambridge University Press.
- Norris, P./J. Curtice, (2004) *If you build a political website, will they come? The supply and demand model of new technology, social capital and civic engagement in Britain*. <<http://ksghome.harvard.edu/~pnorris/Acrobat/APSA2004Communitywebsite.pdf>>
- Poster, M. (1995) *CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere*, University of California. <<http://www.hnet.uci.edu/mposter/writings/democ.html>>
- Postman, N. (1993) *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*, New York: Vintage Books.
- Rheingold, H. (1993) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Reading, MA: Wesley Publishing.
- Rheingold, H. (2000²) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Schiller, H. (1996) *Information Inequality; The Deepening Crisis of America*, London: Routledge.
- Shields, R. (2001) *Kulture interneta. Virtualni prostori, stvarne povijesti i živića tijela*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Slevin, J. (2000) *Internet and society*, Cambridge, UK: Polity Press.
- Tarde, G. (1962/1890) *The Laws of Imitation*, New York: Gloucester, Ma: Peter Smith.
- Thomas, J.C./G. Streib, (2003) The new face of government. Citizen-initiated contracts in the era of e-government, *Journal of Public Administration Research and Theory*, 13 (1): 83-101.
- Thompson, J. B. (1995) *The Media and Modernity. A Social Theory of Media*, Stanford, Ca: Stanford University Press.
- Tomić-Koludrović, I./Petrić, M. (2004) Identities on the Net: Gender and National Stereotypes on Croatian Broad-Reach Portals, *Društvena istraživanja* 72-73, god. 13 (2004) br. 4-5 , 803-823.
- Van Dijk, J./Hacker, K. L. (2000) *Digital democracy: issues of theory and practice*, London/Thousand Oaks, Sage.
- Wise, R. (2000) *Multimedia*, London: Routledge.
- Wresch, W. (1996) *Disconnected: Haves and Have-Nots in the Information Age*, New Brunswick: Rutgers University Press.

THE INTERNET AND THE PUBLIC SPHERE

SUMMARY

The text discusses the claim that the Internet offers a new potential for change of the existing modes of public action and participation in the public sphere. The conclusion is that the realization of the Internet's potential in this sphere depends on the wider social context. In other words, the uses of the Internet in the public sphere are correlated with the modes of functioning of the public sphere in the non-virtual micro-worlds of a given society. It is hard to generalize and claim that the Internet has democratized the public sphere everywhere, but it is undeniable that that medium has made access to information much easier and has also significantly expanded the arena of public speech. The article also takes up the subject of the increasing pluralization of the public sphere, coming about as a result of the continual increase of the quantity of information available in a globalized context. A feeling of insecurity connected with nonhierarchical modes of representation of information, as well as a change in the perception of time and space brought about by new media, undermine the traditional notion of the public sphere, that came about in an «old medi» context. Instead of a large, unified public sphere, in which various discussions take place, we are witnessing a pluralism of the ever-more fragmented and particular public spheres.

KEY WORDS: *the Internet, the public sphere, political participation, participation, old and new media, fragmentation, globalization*

KIBERFEMINISTIČKI PRISTUP RODU, TIJELU I TEHNOLOGIJI

INGA TOMIĆ-KOLUDROVIĆ
ŽELJKA TONKOVIĆ*
Sveučilište u Zadru, Odjel za sociologiju
University of Zadar, Department of sociology

UDK: 316.66-055.2:004
Pregledni članak / *Rewiev*

Primljeno / *Received*: 9. V. 2005.

U tekstu se razmatraju i kontekstualiziraju postavke o rodu, tijelu i tehnologiji, razvijene unutar kiberfeminizma, teorijskog i aktivističkog pravca nastalog devedesetih godina dvadesetog stoljeća, koji koristi feminističke postavke ali se okreće suvremenim tehnologijama. Teme koje su došle do punog izražaja u uvjetima strjelovitog napretka i širenja novih tehnologija u doba nastanka kiberfeminizma, razmatraju se uzimajući u obzir njihove povijesne prethodnice (objašnjenja odnosa žena i tehnologije u feminizmu sedamdesetih, kiborške metafore Donne Haraway u osamdesetim godinama). Kao najutjecajnije teoretičarke kiberfeminizma ističu se Sadie Plant i Sherry Turkle, a njihov rad, kao i rad drugih kiberfeministkinja, komentira se i iz perspektive tehnofeminizma Judy Wajcman. Uz razmatranje novih identiteta koji nastaju u susretu tijela i tehnologije, osobita pozornost posvećuje se tematici izvođenja roda u tehnološkom okruženju. U zaključku teksta sumira se nasljeđe danas već povijesnog pojma kiberfeminizma, te naznačuju perspektive istraživanja koje je on otvorio feminističkoj teoriji i praksi.

KLJUČNE RIJEČI: *identitet, kiberfeminizam, kiberprostor, rod, tijelo, tehnologija.*

I. UVOD

Širenjem novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, a osobito širenjem interneta, shvaćanje roda¹ doživjelo je dramatične promjene. Riječ je, naime, o tehnologiji koja omogućava nove načine komunikacije. Nudeći mogućnost izbora, redefinicije ili čak zamjene roda u internetskoj komunikaciji, posebno su se ženama otvorile nove mogućnosti iskazivanja sebe. One su potaknule promjene rodnog identiteta

* Željka Tonković profesorica je sociologije i povijesti. Diplomirala je na Odsjeku za sociologiju Sveučilišta u Zadru.

¹ Za razliku od spola koji se odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena, rod se odnosi na kulturom određene razlike, odnosno na slike muškosti

i ženskosti u pojedinim društvu. Premda u svakom društvu postoji tendencija definiranja postojećih rodnih normi i uloga kao "prirodnih" (određenih biologijom) i zbog toga "normalnih" (način na koji se ljudi trebaju ponašati), rod je društveno konstruiran i pod utjecajem su kulture.

u pravcima koji u prijašnjim vremenima nisu bili mogući. Rodni, kao i drugi identiteti, počinju se iskazivati kao refleksivno organizirano nastojanje, odnosno prostor individualnog izbora.

Istodobno u kontekstu biogenetičkih istraživanja i medicinskih intervencija i tijelo također postaje područjem individualnog izbora, odnosno povećava se mogućnost utjecaja na ono za što se smatralo da je pojedincu ili pojedinki namijenila priroda. Uz promjene koje zahvaćaju i područje seksualnosti, ovakva mogućnost intervencije u stanje vlastitog tijela pridonosi tzv. «drugoj» odnosno «refleksivnoj modernizaciji» (Beck 1986) spolnih, rodni i obiteljskih uloga. Prema Becku riječ je ulogama koje «prva», industrijska moderna nije uspjela modernizirati. U industrijskoj moderni dogodila se sekularizacija, koja je odmaknula religiju iz središta društva, birokratizacija koja je depersonalizirala institucije i učinila ih djelotvornijim, fragmentacija rada koja je odvojila prostore rada i življenja. Proširena obitelj smanjila se na nuklearnu, dogodio se pomak od zajednice prema društvu. No, u suvremenim društvima, uslijed procesa individualizacije, značajnu preobrazbu doživljavaju i nuklearna obitelj, intimni odnosi, institucija braka i s njima povezani rodni identiteti (Beck-Gernsheim 1994; Giddens 2002). Sve treba iznova promisliti i prilagoditi svijetu koji se promijenio, a u kojem važnu ulogu igra i neprestani razvoj tehnologije.

Zbog sve intenzivnijeg razvoja biomedicinskih i informacijsko-komunikacijskih tehnologija i njihovog utjecaja na svakodnevni život, aktualiziraju se i diskursi o ukidanju dihotomijâ priroda-kultura i čovjek-stroj. Haraway (1985) konstatira da razvojem novih tehnologija nastaju mogućnosti za redefiniranje rodni identiteta i feminističke politike.

Jedan od najvažnijih teoretičara informacijskog društva, Manuel Castells (2002) u tom kontekstu govori o krizi patrijarhalnosti izazvanoj međudjelovanjem informacijskog kapitalizma i feminističkog kao i društvenog pokreta za seksualni identitet.

O onome što Sadie Plant (1999: 23) naziva «sprega žena i novih tehnologija» pisale su teoretičarke feminizma i prije razvoja koji su nove informacijsko-komunikacijske tehnologije doživjele krajem prošlog stoljeća, anticipirajući važnost koju će nove tehnologije i novi mediji imati za svakodnevni život žena, feminističku teoriju i praksu. Tekst koji slijedi donosi stoga i pregled postavki pristupa koji su prethodili kiberfeminizmu. Za njim slijede postavke i evaluacija kiberfeminističkih pristupa devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Iz ovoga je razvidno da tekst tematiku iznosi u njezinu povijesnom razvoju, organizirajući pojedine svoje dijelove oko problemskih područja kao što su odnos tijela i tehnologije, te izvođenje roda u tehnološkom okruženju.

2. PRISTUPI SEDAMDESETIH: FIRESTONE I RICH

Interes feminističkih teoretičarki za nove tehnologije može se pratiti još od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Prema Gajjali i Mamidipudi (2002) Shulamith Firestone je u svojoj knjizi «Dijalektika spola» (1970) označila potrebu za mogućnostima «kibernetičkog socijalističkog feminizma», pod čim podrazumijeva viziju alternativnog oblika kiberdruštva izvedenog zahvaljujući naprednoj kompjutorizaciji, automatizaciji i razvoju viših tehnologija. Međutim, unatoč feminističkom polazištu, Firestone se oslanja na mehaničko shvaćanje tijela kao objekta koji se mora kontrolirati i spoznati pomoću

tehnologije i znanosti, što je i inače središnje polazište suvremenih kibernetičkih teorija. Firestone gradi kibernetičke principe tijela (jednako kao i budućeg kiberdruštva) u smislu tipičnom za ovakve teorije: tijelo je shvaćeno kao Drugo, kao sustav kojim osoba može upravljati kao ostalim prirodnim objektima.

Firestone je, doduše, skeptična prema konstituiranju budućeg kiberdruštva. Naime, kao dio postojećeg društvenog, kulturnog i političkog sustava, kiberdruštvo također bi bilo patrijarhalno i klasno ustrojeno, te bi dovelo do marginalizacije i potiskivanja žena. Firestone pronalazi alternativu u sustavu koji bi počivao na ženskoj kontroli tehnologije, ekološkoj osviještenosti i radikalnoj redefiniciji društva, u kojem bi najvažnije sastavnice bile rad, obitelj, ljubav, odmor. Takvo bi post-heteronormativno kiberdruštvo pretpostavljalo javne kompjutore, široko korištenje kontracepcije i reproduktivne tehnologije koje bi žene oslobodile tereta trudnoće. Očigledno je, dakle, da Firestone pozicionira podčinjenost žena u područje biologije i prirode, zadržavajući shvaćanje da je ženska reproduktivna sposobnost uzrokom početnih podjela rada po spolu, što svoje početke nalazi daleko iza početaka zabilježene povijesti čovječanstva. Ženska sposobnost reprodukcije počela je označavati i samo bivanje ženom, što je postalo uzrokom rodne podjele rada.

Ako temeljni rodni dualizam, prema Firestone, proistječe iz biologije i spola, kakva je uloga u njezinoj koncepciji kiberdruštva namijenjena tehnologiji? Svrha tehnologije je u otvaranju mogućnosti nadilaženja tiranije utjelovljenja i biologije. Napredovanjem znanosti i tehnologija prema razotkrivanju zakona prirode, postaje izglednim boriti se s njezinim ograničenjima: kroz kontrolu prirode tehnologijom, žene mogu ponovno uspostaviti kontrolu nad vlastitim tijelima, što otvara potrebu za promišljanjem samih kategorija prirode i kulture.

Kao radikalna feministkinja, Adrienne Rich (1995) uzrok podčinjenosti žena ne traži u biologiji i sposobnosti ženskog tijela za reprodukciju, nego u dominaciji muškaraca utemeljenoj na patrijarhalnim strukturama moći. Prema Gajjali i Mamidipudi (2002) Adrienne Rich donosi novo promišljanje (ženskog) tijela preko njegove pune kompleksnosti i političkog značenja. Prema njoj žene stoje pred izborom: ili svesti puninu svoje osobe na svoje tijelo ili pokušati postojati usprkos tijelu. Rich, kao i Firestone, opisuje proces kojim su žene postajale alatima i strojevima reprodukcije, ali to ne pripisuje biologiji ili ženskoj sposobnosti reprodukcije. Potiskivanje žena, naprotiv, utemeljeno je na integraciji reproduktivnih kapaciteta u korist muške političke kontrole i ekonomske moći.

Feministička politika tijela, kako to formulira Rich, uključuje žensko preuzimanje kontrole nad reprodukcijom, kroz redefiniranje reprodukcije, seksualnosti i roditeljstva. Rich opisuje tijelo kao križanje materijalnih i simboličkih sila, kao diskurzivno mjesto ispisano višestrukim kodovima moći. Za razliku od Firestone, Rich se kao radikalna feministkinja protivi kartezijanskom naslijeđu odvajanja tijela i duha te odbija označiti tijelo kao «Drugog». Firestone, naprotiv, dok raspravlja o kibernetici, stoji pod utjecajima kartezijanskih formulacija o tijelu kao savršenom stroju.

3. KIBORG, TIJELO I TEHNOLOGIJA: HARAWAY I POSLIJE

U dodiru poststrukturalističke teorije i «*cyberpunk*» književnosti, nastao je kompleksan diskurs obilježen pojavom kiborških identiteta. Ovaj se diskurs zasniva na

zamisli da se, u novom svjetskom poretku, rastaču i dekonstruiraju stare i pouzdane granice između čovjeka i stroja, tijela i uma, halucinacije i stvarnosti.

U kontekstu ovoga članka, valja naglasiti da se kritički i opozicijski diskurs o kiberprostoru² ponajprije razvio unutar feminističke perspektive i tematike. Donna Haraway (1985) potaknula je napor da se pridoneše socijalističko-feminističkoj kulturi i teoriji na postmodernistički, ne-naturalistički način, u utopijskoj tradiciji zamišljanja svijeta bez roda.

«Manifest za kiborge: znanost, tehnologija i socijalistički feminizam u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća» Donne Haraway (1985) vjerojatno je najutjecajniji feministički tekst o interakcijama ljudi i strojeva u novom virtualnom okruženju, a napisan je još prije nego što je nastao termin kiberfeminizam. Kiborske metafore u radu Donne Haraway izražavaju dvije ključne tvrdnje i usko su povezane s postmodernističkim tendencijama. Prema prvoj stvaranje univerzalne, totalizirajuće društvene teorije pogrešno je i promašuje stvarnost. Kao drugo, preuzimanje odgovornosti za društvene, znanstvene i tehnološke odnose znači odbijanje antiznanstvene metafizike i demoniziranja tehnologije. Rod, klasa i rasa društveno su i povijesno konstituirani te stoga ne mogu biti osnovom vjerovanja u «esencijalno» jedinstvo.

Prema Gur-ze'evu (2002) Harawayina je polazna točka tradicionalna zapadna kultura u kojoj je muškarac dominantan. Haraway smatra da je takva kultura rasistička, te da uključuje progres i prisvajanje prirode kao resursa za proizvođenje kulture. U postmodernim uvjetima, Haraway prepoznaje nove oslobađajuće potencijale za žene: tehnološka i društvena evolucija dovele su do situacije u kojoj su dovedene u pitanje dihotomije između tijela i uma, životinjskog i ljudskog, organizma i stroja, privatnog i javnog, prirode i kulture, muškarca i žene, primitivnog i civiliziranog. Svijet u novim uvjetima postaje problematičan za uspostavljanje kontrole i otporan na kodiranje. Svijest i identitet rezultat su, naime, povijesnih društvenih okolnosti, odnosa moći i ostalih strukturirajućih društvenih uvjeta. Različito povijesno iskustvo kontradiktornih društvenih stvarnosti patrijarhata, kolonijalizma, rasizma i kapitalizma prisiljava aktere na različitu rodnu, rasnu i klasnu svijest.

U raspravama o odnosu tijela i tehnologije od naročite se važnosti pokazao pojam «kiborg». Ovaj pojam podrazumijeva hibrid čovjeka i stroja u kojemu strojni dijelovi postaju nadomjesci koji su ili integrirani, ili rade kao dodatci organizmu u povećanju tjelesne snage.³ Važnost pojma "kiborg" je u pretpostavci o ukidanju ili barem radikalnoj preobrazbi granica između subjekata, njihovih tijela i «vanjskog svijeta».

Nastao kao reakcija na tehnofobne i pesimistične feminističke tekstove osamdesetih godina, «Manifest za kiborge» optimistički gleda na budućnost. Informatika i biotehnološka istraživanja pružaju nove izvore za feminističku politiku. Metaforičnim

² Pojam kiberprostora Featherstone i Burrows (1995) objašnjavaju kao informacijski prostor u kojemu su podaci oblikovani tako da onome tko s njima radi daju privid kontrole, premještanja i pristupanja informacijama pri čemu on ili ona mogu biti povezani s velikim brojem korisnika. Pojam je prvi put uveo William Gibson (1984) u romanu

Neuromancer, definirajući taj prostor kao «konsenzualnu halucinaciju».

³ Ovdje se zadržava pojam 'kiborg' u navedenom značenju, kako se u literaturi uvriježilo. Ipak, prema S. Holland, pravi je naziv za takve hibride 'simbiotički'. Vidi S. Holland: *Descartes ide u Hollywood* u: Featherstone i Burrows, 225.

žargonom, koristeći pojam kiborga kao ironični politički mit, Haraway nastoji na borbi za feminističko inkorporiranje tehnologije i nadilaženje rodne dvojnosti. Kiborg je, prema Haraway, «kibernetički organizam, hibrid stroja i organizma, stvorenje društvene stvarnosti i fikcije» (1999: 167) i «stvorenje u postrodnom svijetu».

Kiberfeministički tekstovi devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kao i većina diskursa s «kiber» predznakom, s entuzijastom su i optimistički gledali na mogućnosti informatičke tehnologije vezane uz ideje o nadilaženju tijela i tjelesnih ograničenja. Štoviše, postojanje hibridnih identiteta u rastjelovljenom kiberprostoru poslužilo je mnogim feministkinjama (Haraway 1985; Plant 1995; Schaffer 1999; Wajcman 2004) za redefiniranje samog značenja tehnologije.

Svijet tehnologije tradicionalno se poistovjećivao s muškim svijetom, koji je muškarcu služio za provođenje vlastitih fantazija o kontroli kulturne (re)produkcije. U povijesti muških pripovijesti žene, priroda i tehnologija su Drugo, ono pasivno i receptivno, dok se muškarca smatra utjelovljenjem aktivnog principa. Kako bi razotkrila strategije unutar muške fantazme o tehnologiji kao oruđu dominacije, Kay Schaffer (1999) oslonila se na mit i psihoanalizu, vrste diskursa koje omogućuju dekodiranje takvih strategija. Nadovezujući se na ideje koje je Donna Haraway iznijela u «Manifestu za kiborge» o važnosti tehnologije za denaturalizaciju odnosa između tijela i kulturnog identiteta, Schaffer gradi vlastiti model analize jezika kojim se služe kiberfeminističke grupe na internetu. Uz polazište koje nalazi u Harawayinu radu, oslanja se također na tvrdnje Zoe Sofoulis (1994:105) da «feministkinje mogu ne samo igrati igru potkopavanja falocentričnih shvaćanja sebstva, nego i zamisliti novi mitski prostor unutar kojega mogu stvarati nove mitove, umjetnosti i tehnologije».

Schaffer vjeruje da se žene mogu ne samo uključiti se u taj novi društveni prostor, nego i preuzeti kontrolu nad tehnologijom, te stupati s njom u interakciju na način koji će poremetiti dotad prevladavajuće humanističke pojmove identiteta: konstatira kako je kulturna proizvodnja povezana s feminističkom politikom društvene i povijesne promjene. U tom kontekstu, Schaffer od kiberfeministkinja traži da ponovno «izmisle» tijelo pored njegovih modernističkih ograničenja i usmjere ga prema obećavajućim mogućnostima pluralizma postmoderne.

Kiberfeministkinje su nastojale naglasiti i moment užitka i pomutnje koji nastaje u prostorima društvenosti redefiniranim novim tehnologijama. Prema Robins (1995) Claudia Springer (1991) skrenula je pozornost na «uzbuđenje bijega iz tjelesnih granica», prizivajući mikroelektronički imaginarij u kojemu su naša tijela izbrisana, a naša svijest integrirana u matricu. Napominjući da riječ «matrica» potječe od latinskoga *mater*, što znači i majka i maternica, Springer navodi da nam računala u kiborškom imaginariju popularne kulture proširuju uzbuđenje metaforičnoga bijega u utješnu sigurnost majčine utrobe. Tehno-stvarnost u tom smislu nudi oblik psihičke zaštite od poraznih podražaja stvarnosti. Nove virtualne tehnologije nude prostor u kojemu se odupire postmodernosti ili ju se prihvaća.

Naime, unatoč futurističkim pretenzijama, teoretičari virtualnih zajednica i identiteta, poput Rheingolda (1993), zapravo nude konzervativno i nostalgичno rješenje postmodernog stanja, koje se svodi na povratak u izgublenu vrijednost: zajednicu. Stoga je, iako se virtualna stvarnost i kiberprostor obično zamišljaju kao reakcija ili suprotnost

stvarnom svijetu, upitno radi li se tu uistinu o novim i inovativnim oblicima društva i društvenosti.

Preispitivanje društvenih promjena povezanih s nepredviđenim tehnološkim mogućnostima u središtu je pozornosti tehnofeminističkog pristupa Judy Wajcman (2004). Pitanje o tome kako će nove tehnologije utjecati na žene, bilo je, naime, jedno je od središnjih pitanja feminističke teorije. Pri razmatranju toga pitanja razvila su se, prema mišljenju Wajcman, dva scenarija: utopijski i distopijski.

Iz perspektive prvoga, virtualna stvarnost je novo područje dokidanja starih društvenih odnosa, među ostalim i područje slobode od rigidnih rodnih uloga. Kiberfeministkinje raspravljaju tako o budućnosti oslobođenja roda u kiberprostoru. Prema njima elektronički sustavi komunikacije pružaju ženama nove mogućnosti političke mobilizacije: internet su prepoznale brojne aktivističke skupine, te u njemu otkrile zonu izvan izravne kontrole bilo koje određene skupine. Kiberfeminizam na subverzivan način mijenja konvencionalne definicije žene kao bića determiniranog biologijom i osuđenoga na privatnu sferu.

Kiberpesimizam vidi internet upravo suprotno ovome: smatra da je taj medij pod utjecajem svojih vojnih korijena, odnosno vidi ga kao zonu utjecaja bijelih muških hakera. Financijska tržišta, transnacionalne korporacije i globalne kriminalne mreže koriste World Wide Web kao sredstvo koje izmiče društvenoj regulaciji i političkoj kontroli. Muškarci još uvijek dominiraju tim industrijama, a pornografski su sadržaji među najzastupljenijima na internetu. Također, prevlast stereotipnih rodnih definicija u popularnoj kulturi, naročito u znanstveno-fantastičnim filmovima, kiberpesimizmu pruža još jedan dokaz o tome da tehnološke promjene *per se* nisu dovoljne za društvenu promjenu.

Biomedicinske tehnologije također su izvorište optimističnih predviđanja, ali i mnogih strahova. Postavlja se pitanje: kako će medicinska intervencija, biološka reprodukcija i genetički inženjering utjecati na rodne odnose te na koncepcije ženstvenosti i majčinstva?

U ovom kontekstu, Wajcman predlaže rješenje koje je između utopijskog optimizma i pesimističkog fatalizma. Tehnofeministički pristup koji ona zastupa vidi tehnologiju na kompleksan način, kao izvor i posljedicu rodnih odnosa. Wajcman, doduše, nasljeđuje kiberfeminističku orijentaciju te diskurs u kojem središnju ulogu ima ideja kiborga. No, tehnofeminizam je pokušaj približavanja dvaju diskursa: kiborškog feminizma i konstruktivističke društvene teorije tehnologije. U njihovom sjecištu, ovaj pristup nastoji pružiti polazište za analitičko argumentiranje, ali i za feminističku politiku.

Unutar feminističke teorije, tehnologiji se različito pristupalo. Liberalne feministkinje razmatrale su monopol muškaraca nad tehnologijom i znanošću kao jedno od pitanja nejednakosti pristupa i mogućnosti. Radikalni i socijalni feminizam analizirao je pak rodnu prirodu tehnologije. No, dok se radikalni feminizam više zanimao za žensko tijelo, reprodukciju i seksualnost, središnje područje interesa za socijalne feministkinje bio je odnos tehnologije i ženskog rada.

Wajcman prihvaća stajalište sociologije tehnologije o društvenoj uvjetovanosti tehnološkog napretka. Tehnološka otkrića ne stvaraju nova društva, ali mijenjaju uvjete u kojima se odvijaju društveni, politički i ekonomski odnosi. Također preuzima

shvaćanje roda Judith Butler: rod je izvedba i nije fiksiran unaprijed, nego ga se uvijek iznova stvara društvenom interakcijom. Stoga ni ženski interesi ne mogu biti statični i zadani.

Smatrajući feministički pokret nezavršenim, Wajcman kritizira povjerenje kiberfeministkinja u tehnologiju, kojoj pripisuju mogućnost društvenih promjena, zanemarujući važnost feminističke politike. Tehnologija je, prema njoj, uvijek društveno-materijalni proizvod: mreža koja ujedinjuje strojeve, ljude, organizacije, kulturna značenja i znanje.

4. IZVOĐENJE RODA U TEHNOLOŠKOM OKRUŽENJU

Uloga suvremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija od osobite je važnosti za stvaranje osobnog identiteta kao dinamičkog procesa. Internet kao globalna komunikacijska mreža povezuje ljude u novi prostor koji izaziva način na koji razmišljamo, prirodu naše seksualnosti, oblike komuniciranja i naše identitete. U ovom kontekstu, važne su feminističke rasprave o izvođenju roda u tehnološkom okruženju, koje se nadovezuju na tematiku iznesenu u prethodnom potpoglavlju ovog članka.

Pri raspravama o konstrukciji identiteta u kulturi simulacija, te o tome kako ona utječe na naše predodžbe o svijesti, osobnosti, tijelu i stroju, važno je, zajedno sa Sherry Turkle (1995), naglasiti da se takva iskustva mogu se shvatiti samo ako se promatraju kao dio šireg kulturalnog konteksta. Na primjerima istraživanja ponašanja korisnika računalnih aplikacija, Turkle razmatra nove oblike društvenosti unutar kiberprostora – nove oblike komuniciranja, načine predstavljanja i shvaćanja vlastitog identiteta te nastajanje virtualnih zajednica. Zahvaljujući interakciji s tehnologijom nastaju nova iskustva, ljudski odnosi, identiteti i prostori življenja.

U kontekstu rasprava o optimističnom ili pesimističnom stavu prema tehnologiji, Turkle zastupa mišljenje o oslobađajućim mogućnostima novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, a interneta posebno. Kay Schafer (1999: 121) prihvaća takvu definiciju koja internet doživljava kao «važan društveni laboratorij za eksperimentiranje s konstrukcijama i rekonstrukcijama identiteta». Prema Schafer, kao u nekom laboratoriju bez ograničenja, kibernetika omogućuje tvorbu novih subjektivnosti, hibridnih identiteta onkraj binarnih dualizama muško/žensko.

Na ovakav stav nadovezuju se brojne utopijske verzije kiberfeminizma, u kojima se novi, postmoderni, kibernetički identiteti doživljavaju i očituju kao fluidni i pluralni. Društveno djelovanje u umreženom i virtualnom okolišu podrazumijeva, naime, djelovanje u kojem je fizička nazočnost aktera suvišna. Kiberfeminizam je od samih svojih početaka prepoznao mogućnosti koje djelovanje u takvom okolišu može imati za žene. U ovom kontekstu, od posebnog je značenja problem utjecaja na patrijarhalne društvene odnose za koje je postojanje tijela od presudne važnosti. U nevirtualnom svijetu, tijelo je ispisano društvenim značenjima spola, roda i dobi. Prijeporno pitanje ovdje glasi: treba li mogućnost djelovanja u rastjelovljenom prostoru prepoznati kao obećavajuću za emancipaciju žena ili pak ta mogućnost nosi negativne posljedice za feministički pokret?

Prema Castellsu (2002) u suvremenom informacijskom dobu ženske zajednice i sloboda spolnog identiteta projiciraju se u društvu i time podrivaju temelje

patrijarhalnosti. Feministički pokreti i pokreti vezani uz spolni identitet uspostavljaju kontrolu nad tijelom kao prostorom koji im je najbliži te nastupaju protiv rastjelovljenja do kojega dolazi pod utjecajem patrijarhalnosti. Ženskim pokretima, kao i raznim queer⁴ pokretima koji se bave spolnim/rodnim identitetom, tehnologija međutim može predstavljati sredstvo u borbi za unaprjeđenje vlastitih prava. Razvoj tehnologije odnosi se, naime, i na proces reorganizacije društvenih odnosa i kulture, ali i na nove oblike tjelesnosti u smislu čitavog raspona spojeva tehnologije i čovjeka, što kiberprostor čini izuzetno zanimljivim za teoretičare kulture i globalnog, informacijskog društva, kao i za kiberfeminističke rasprave o novom položaju spola i roda u rastjelovljenoj realnosti kiberprostora.

Rod se prema Judith Butler (1990) shvaća ne kao konceptualni ili kulturni nastavak biološkog spola, nego kao diskurzivna praksa strukturirana oko koncepta heteroseksualnosti kao norme ljudskih odnosa. Rod, dakle, nije tek zrcalna slika biološkog spola. Ako više ne možemo spolove doživljavati kao binarne, nema razloga vjerovati u vrijednost pretpostavljenog binarnog modela rodova. Istraživanje i prelaženje rodnih granica, kao i zamjene rodova na internetu, vrlo dobro ilustriraju kiberfeminističko shvaćanje rodova i ukazuju na nove identitete u virtualnom okruženju.

Osim dinamičnog razvoja novih tehnologija i njihovog prodora u područja svakodnevnog života, promjene koje su zahvatile društvene odnose odrazile su se i na društveni položaj žena. U svijetu virtualnosti, u kojem je moguće promijeniti vlastiti identitet, može se na osobit način primijetiti kako rod strukturira ljudske interakcije. Primjeri mijenjanja roda pokazuju kako mrežna tehnologija može utjecati na interpersonalnu komunikaciju, način rada, ali i na kulturu i vrijednosti. Primjeri zamjene roda iz popularne kulture, kao i iz tekstualno posredovanih okoliša virtualne stvarnosti⁵, poput MUD-ova⁶, pokazuju da je spol tako fundamentalan za ljudske interakcije da je ideja o osobi bez roda apsurdna.

Rod je, kako ga shvaća Balsamo (1995), raspravljajući o odnosu fizioloških obilježja spola i rodnih identiteta, poput tijela, granični pojam. Kao što tijelo izražava granicu između prirode i kulture, rod se istovremeno odnosi na fiziološke spolne karakteristike ljudskog tijela i na kulturni kontekst unutar kojeg tijelo dobiva smisao, odnosno biva označeno kao dio zajednice. Pod uvjetima proširenog tehnološkog preoblikovanja prirodnog ljudskog tijela nastaju mogućnosti za rekonstruiranje kategorije roda. Kakvi su učinci tehnoloških dostignuća na kulturno utjelovljenje roda? Balsamo (1995) daje nekoliko primjera o očuvanju rodnih granica između muškog i ženskog, unatoč novim tehnologiziranim mogućnostima prepisivanja samog fizičkog tijela. Tijelo je, prema njezinom mišljenju, društvena, kulturna, povijesna proizvodnja: ujedno proces i rezultat proizvodnje. Tijelo je «materijalno utjelovljenje etničkih, rasnih i rodnih identiteta, kao

⁴ Termin queer opisuje široki raspon kritičkih postupaka i prioriteta: iščitavanja predstavljanja istospolne želje u umjetnosti, analizu društvenih i političkih odnosa moći u seksualnosti, kritike sustava spol-rod, studije transseksualnih i transrodnih identiteta. Vidi T. Spargo: *Foucault i queer teorija*, 2000.

⁵ Virtualna stvarnost predstavlja čisti informacijski prostor nastanjen kibernetičkim automatima ili podatkovnim konstrukcijama, koji korisniku omogućuju

da se živopisno i potpuno osjetljivo uklapi u umjetnu okolinu. Prema Featherstone i Burrows, 1995.

⁶ MUD – Multi-User Domain predstavlja tekstualno zasnovan višekorisnički okoliš virtualne stvarnosti. U najvećem broju slučajeva MUD je računalna igra, međutim postoje i takvi u kojima je društvena dimenzija naglašena. U posljednje vrijeme koriste se kao konferencijske dvorane u mnogim granama industrije i znanosti.

i izvedba osobnog identiteta» (Balsamo 2001: 309). Kao proces ono je «način spoznavanja i označavanja svijeta» (2001: 309) te «način spoznavanja i označavanja našeg 'ja'» (2001: 309). Tijela su uvijek rodna i obilježena rasom. Tijelo se, tvrdi Balsamo, nikada ne može svesti na puko materijalni predmet, kao ni na diskurzivni identitet. Ono posjeduje određene materijalne kvalitete koje su zauzvrat označene i determinirane kulturom. Radi se o kvalitetama koje su vezane kako uz fiziologiju tijela tako i uz kulturne kontekste unutar kojih ono ima smisla, kao što su to konteksti roda i rasnih identiteta.

Stone (1991) koristi pojam koji je predstavila Judith Butler (1990), a to je pojam «kulturalno inteligibilnog tijela»⁷, pod čim Butler podrazumijeva mjerila i tekstualne proizvodnje (uključujući pisanje na samom tijelu ili u njemu) kojim se svako društvo služi da bi proizvodilo fizička tijela koja prepoznaje kao svoje članove/-ice.

Više teoretičara/ki (Braidotti 1994; Gajjala/Mamidipudi 2002; Fantone 2003; Holland 1995; Balsamo 1995) propituju predstavljanje rodova i tijela u primjerima iz popularne kulture te dolaze do zaključka da je popularna cyber kultura bogata stereotipnim prikazima rodova. Rodna granica između muškog i ženskog i dalje se pomno čuva i brani unatoč novim tehnološkim mogućnostima ponovnog ispisivanja samog fizičkog tijela, što je posebno nazočno u načinu na koji mediji tretiraju muška i ženska tijela.⁸

Usprkos tehničkim mogućnostima tjelesne rekonstrukcije, u diskursima biotehnologije žensko se tijelo uporno kodira kao kulturni znak «prirodnog», «seksualnog» i «reproduktivnog». U tom smislu, aparat roda organizira odnose moći koji se manifestiraju u raznim kombinacijama tijela i tehnologija. Balsamo (1995) predlaže izraz «tehnologije rodnog tijela» kao način da se opišu takve interakcije tijela i tehnologije. Rod je, prema tome, istodobno i određujući kulturni uvjet i društvena posljedica tehnološkog razvoja.

Braidotti (1994) iščitava kako se patrijarhalne vrijednosti zadržavaju unutar prevladavajućih kodova kojima su predstavljeni rodovi u kiberprostoru. Muškarce se izjednačava s univerzalno ljudskim stajalištem, dok su žene svedene na poziciju Drugog, obezvrijeđenog i subordiniranog. Takva situacija nije pogodna za afirmaciju nijednog roda: muškarci su ograničeni na apstraktnu muškost, i tek se trebaju utjeloviti, kako bi vratili svoju rodnu specifičnost, potisnutu u korist apstrakcije muškosti. Žene, s druge strane, teže nadići okvire drugog spola, ponovno prisvojiti vlastitu subjektivnost i smanjiti ograničenost tijelom i reproduktivnim funkcijama. Novo shvaćanje identiteta u kiberprostoru može značiti obnovu želje za nadilaženjem tijela, što Braidotti kategorično odbija, prepoznajući u tome priliku klasičnog patrijarhalnog modela koji je upravo muškost zabilježio i učvrstio kao apstraktnu i univerzalno ljudsku.

⁷ Butler (1990) se nadovezuje na Foucaulta i njegovu metaforu tijela kao površine na kojoj povijest ispisuje ili utiskuje kulturne vrijednosti, što implicira da tijelo posjeduje materijalnost koja prethodi značenju. Butler traži način čitanja tijela kao prakse označavanja.

⁸ Kao primjer Balsamo navodi razlike u tretmanu medija muških i ženskih body-buildera. Dok se prema muškarcima u body-buildingu odnosi kao prema atletama čija blaga transgresija nagovijestila njihov narcizam, smatra se da žene u body-buildingu transgresiraju prirodni poredak stvari, onaj koji definira žene kao krhke i slabe.

Brisanje granica između čovjeka i stroja, ženskog i digitalnog posebno je, tvrdi Fantone (2003), vidljivo u suvremenim reformulacijama roda, tijela, identiteta, vremena i prostora na primjeru video igara, koje se shvaćaju kao «postmoderni proizvod u kojemu su mogući fikcionalni nomadski identiteti» (Fantone 2004: 29). Te promjene granica Fantone tumači kao pozitivnu promjenu u subjektu koji izranja iz krize modernosti. Video igre, iako nisu dizajnirane za žene, ponekad poništavaju i razbijaju orodene percepcije tijela i identiteta. Za feministkinje, ova tehnologija predstavlja otvaranje novih mogućnosti postljudske utopije (Braidotti 1994). Video igre mogu se promatrati kao primjer krajnje pripovijesti: pripovijesti u video igrama se, naime, slobodno preuzimaju iz niza popularnih i mitoloških izvora iz različitih medijskih fikcija (Fantone 2003). Zbog ovoga video igre sadrže značajnu nazočnost tijela žena, premda su ta tijela često konstruirana na stereotipne načine kako bi se povećala prodavanost proizvoda. Za razliku od skeptičnijih teorijskih priloga, Fantone tvrdi da kiberprostor može katalizirati golemu količinu energije i žudnje, koje rekonfiguriraju identitete u nove oblike. Specifična interaktivnost video igara potencijal je na kojem se može razviti ne samo opozicijski pogled, nego i subverzivne interakcije.

O vizualnoj reprezentaciji roda u kontekstu novih medija, a osobito interneta, te o kiberfeminističkim strategijama korisnim aktivistkinjama na Mreži, raspravlja Kuni (1998). Nastavljajući se na teoriju o vizualnoj reprezentaciji roda (Butler 1990) i na teorijski okvir kiberfeminizma Sadie Plant (1995), od koje preuzima optimistično shvaćanje novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija, Kuni priznaje da je kiberprostor već koloniziran seksističkim muškim diskursom i zaključuje da samo postojanje novog medija ne znači da će se on koristiti za stvaranje novih struktura i rodni odnosa. U prilog takvim tvrdnjama govore istraživanja koja potvrđuju zadržavanje komunikacijskih obrazaca ovisnih o rodu aktera.⁹ Novi medij može postati sredstvo za stvaranje novih struktura, ali samo ako se korisnici zanimaju za promjene. Iako utopijsko promišljanje novih medija može imati kritičku ulogu, same tehnološke promjene nisu dovoljne za društvenu i kulturnu promjenu.

5. KIBERFEMINISTIČKI POGLEDI NA ROD, TIJELO I TEHNOLOGIJU

U prethodnim dijelovima teksta obrađivan je razvoj tema koje su se javljale još sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, s komentarima na njih koji su uslijedili u kiberfeminističkom razdoblju. Nakon ovakvog rezimiranja razvoja koncepcija povezanih s tijelom i tehnologijom, te izvođenjem roda u tehnološkom okruženju, ovo se potpoglavlje teksta bavi pojmom kiberfeminizma u užem smislu, odnosno njegovih postavki koje su se razvile od početka devedesetih godina dvadesetog stoljeća do danas.

Pojam «kiberfeminizam» (*cyberfeminism*) prvi put se javlja 1992. godine, istodobno na dva suprotna kraja globusa. U Australiji je feministička grupa VNS (Venus) Matrix¹⁰ taj termin prvi put upotrijebila u svom jumbo-plakatu pod nazivom «Kiberfeministički

⁹ Istraživanja ponašanja sudionika Multi-User Domains (MUD) pokazuju kako rod prožima ljudske odnose kao jedna od elementarnih kategorija. Ženski su likovi često okruženi pažnjom, prema njima se ponaša pokroviteljski, često ih se tretira kao nekompetentne i nudi im se pomoć. Također, često

su izložene seksualnom uznemiravanju. Vidi S. Turkle: *Life on the Screen*, 1995.

¹⁰ Grupu su činile Josephine Starrs, Julianne Pierce, Francesca da Rimini i Virginia Barrat. VNS Matrix aktivno se bave međunarodnim interdisciplinarnim raspravama o tehnološkom razvoju, kulturalnim pitanjima i reprezentacijom roda.

manifest za 21. stoljeće». Novi je termin trebao označiti radikalnu feminističku poruku i umjetničko djelovanje grupe kojoj je cilj bio uvesti u kiberprostor feminističku raspravu o novom odnosu žena i tehnologije.

Iste, 1992. godine britanska teoretičarka kulture Sadie Plant izabrala je termin «kiberfeminizam» da bi opisala feminizirajuće utjecaje tehnologije na zapadno društvo. Budući da se ishodi konstrukcije rodnih identiteta u kontekstu razvoja novih medija i novih tehnologija ne mogu u potpunosti ni kontrolirati ni predviđati, Plant je termin upotrijebila da bi inicirala raspravu o «otuđenju» i/ili «povezanosti» između žena i tehnologije. Godine 1997. na prvoj međunarodnoj kiberfeminističkoj konferenciji u Njemačkoj, kolektiv *The Old Boys' Network (OBN)*¹¹, odbija donijeti definiciju kiberfeminizma i umjesto definicije donosi «100 antiteza o kiberfeminizmu».¹²

Prema Plant (1995) žene su uvijek bile iskorištavane u kulturi kojom su dominirali muškarci. Kako tehnologija sve više napreduje, a društvo ih sve više prihvaća, žene postaju slobodnije od tradicionalnih patrijarhalnih struktura moći koje su ih okruživale i gušile. Ovakva postavka očigledno pripada optimističkim predviđanjima o utjecaju novih tehnologija na individue, društvene odnose i institucije, kojem je sklon veći broj teoretičarki (Plant 1995; Turkle 1995; Wajcman 2004). U tom kontekstu, Plant upotrebljava pojam kiberfeminizam kao «neposredan i potencijalno subverzivan element između žena i strojeva, a posebno novih inteligentnih strojeva» (Plant 1999: 25). Ti novi strojevi, prema Plant, više ne rade jednostavno za muškarce, a isti slučaj je i sa ženama koje ne rade više za muškarce.

Kiberfeminizam podrazumijeva razvijanje saveza između žena, strojeva i nove tehnologije kojom se žene služe. Stoga nova tehnologija nije više, kako se to često mislilo, isključivo «igračka za dečke» Plant (1999:25). Istražujući povijest tehnologije i emancipacije žena, Plant dolazi do zaključka o postojanju dugotrajnog i često zaboravljenog odnosa između razvoja informatičke tehnologije i emancipacije žena. Ovaj razvoj pokazuje da su žene bivale sve emancipiranije kako su strojevi postajali inteligentniji.

Promišljajući odnos žena i novih tehnologija, Plant (1995) zastupa vrlo optimistično mišljenje: njezin stav približava se utopijskim predviđanjima razvoja kiberprostora. Nasuprot pokazateljima o prevladavajućem utjecaju muškaraca na razvoj interneta, a posebno na njegov sadržaj, Sadie Plant kritizira mišljenje da je tehnologija mahom maskulinistička, držeći da je to samo «zgodan mit koji održava sadašnja struktura moći, irelevantna i lažna slika onoga što se događa» (1999: 22). Strukture moći sa stečenim interesima ne mogu se, upozorava Plant, održavati zauvijek. Isto tako, ni promjene se ne događaju preko noći. Ipak, izvjesno je da je pristup tehnologiji sve rašireniji, a ženska tehnofobija sve više postaje mit. Žene postaju sve značajniji čimbenik, posebno u naprednim kapitalističkim kulturama.

¹¹ OBN se smatra prvom međunarodnom kiberfeminističkom udruhom. Godine 1997. osnove su je u Berlinu Cornelia Sollfrank, Ellen Nonnenmacher, Vali Djordjevic i Julianne Pierce. Od svojih prvih dana, mreža je stalno mijenjala članstvo. OBN se smatra "stvarnom i virtualnom koalicijom kiberfeministica", u čije članstvo može svatko tko se smatra ženom (bez obzira na biološki spol) i zanima novim tehnologijama. Svrha OBN je pridonijeti kritičkom diskursu o novim medijima, a pogotovo o

njihovim rodnim aspektima., te izgraditi prostore u kojima kiberfeministkinje mogu istraživati, eksperimentirati, komunicirati i djelovati. Više obavijesti o OBN moguće je pronaći na internetskoj adresi <http://www.obn.org/>.

¹² Proglas "100 antiteza o kiberfeminizmu" dostupan je na internetskoj adresi http://www.obn.org/reading_room/manifestos/down/anti.rtf.

Konvergencija žene i stroja jedna je od središnjih tema kiberfeminizma, koji preispituje i doprinos žena stvaranju računala, odnosno softvera. Prema Plant (1995) žena nikada nije bila subjekt povijesti ni autonomno biće: služila je kao zrcalo muškarca, kao njegov sluga, njegovo oruđe i njegova roba. Umnažanje i globalizacija softverskih tehnologija u suvremenom društvu potpomaže i oživljuje žensko oslobađanje. Plant (1995) smatra da su žene uvijek bile strojni dijelovi u vrlo naglašenoj muškoj kulturi, sredstva za reprodukciju vrste i reprodukciju komunikacija, što je vrlo očito slično ulozi strojeva i oruđa. Prostor za potpuno oslobođenje žena nastupa širenjem novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija s kojima žene sve više stvaraju veze i s kojima se osjećaju sve ugodnije. Osim sve raširenije upotrebe novih tehnologija, feminističkim ciljevima u novom, visokotehnološkom okruženju, posebno su pomogli likovi snažnih žena stvorenih u *cyberpunk* literaturi i filmu. Fantone (2003) smatra da su takvi prikazi žena posredno povoljno djelovali na feminističke ciljeve.

Iako većina istraživanja suvremenih tehnologija i dalje podržava predožbu o tehnologiji kao specifično muškoj djelatnosti, odnosno kao o području društvene djelatnosti u kojoj ženama nije mjesto i kojoj su one vrlo malo doprinijele, Wajcman (2004) tvrdi da tehnologija nikada nije bila posve strana ženama. Dapače, prema ovoj teoretičarki povijest odnosa žena i strojeva bogata je dokazima da su žene i na tom području ljudske povijesti dale značajne rezultate. Međutim, pojam tehnološke i znanstvene djelatnosti podložan je povijesnim promjenama pa su se u različitim epohama u povijesti pod tehnologijom podrazumijevale različite djelatnosti zbog čega uloga žena u razvoju, posebno prvih prerađivačkih tehnologija, nepravедno ostaje zaboravljena (Plant 1995; Wajcman 2004). Većina je istraživanja, naime, podcjenjivala ulogu tehnoloških otkrića koja se tiču «ženske sfere» djelatnosti, što je samo osnažilo prevladavajuće kulturne stereotipe o tehnologiji kao djelatnosti muškaraca.

Prema Wajcman (2004) utopijska vizija povezanosti između žena i tehnologije, kakva je prikazana u djelu Plant, postfeministička je. Wajcman tvrdi da Plant (1998) ne nastoji umanjiti rodne razlike, nego afirmirati ženske karakteristike roda. Ovdje se radi o radikalnom ili kulturalnom feminizmu, koji s njima također dijeli esencijalizam. Naime, vjerovanje u postojanje jedinstvene i apovijesne kategorije «ženskog» i «ženstvenog», na temelju koje bi se trebalo temeljiti žensko sestrinstvo, u srži je svih tradicionalnih i konzervativnih feminističkih koncepcija. Wajcman naglašava da Plant, čak i onda kada naglašava fragmentiranost identiteta, zadržava vjerovanje u univerzalne i apovijesne karakteristike «žene» i «ženskog» identiteta. Osim toga, Plant ne razmatra kako žene u stvarnosti koriste nove informacijsko-komunikacijske tehnologije i kakvo je njihovo iskustvo s njima. Njezino tumačenje interneta i odnosa žena i novih tehnologija ne potvrđuju brojna istraživanja o tome kako žene u stvarnom životu koriste internet¹³.

Kao razmjerno nov i fluidan koncept, kiberfeminizam se često otvoreno postavljao protiv feminizma, izjednačenog s njegovim drugim valom koji su kiberfeministkinje vidjele kao «homogenizirajući, esencijalistički i anti-tehnološki pokret» (Wilding

¹³ Primjerice, prema rezultatima istraživanja provedenog 2003. godine u Hrvatskoj žene najčešće koriste internet za pronalaženje korisnih informacija (80%), studentice najčešće koriste internet za dopisivanje elektronskom poštom, a samo 18% žena sudjeluje u internetskim raspravama i chatovima. Za web dizajn i dizajniranje vlastitih stranica internet

koristi tek 10% žena. Prema istraživanju provedenom na portalu hrvatskih linkova CroLinks, na internetu je prisutan mnogo manji postotak žena nego muškaraca (14,2% siteova kreirale su žene, u usporedbi s 85% siteova koje su kreirali muškarci) (Mihalec/Sudar, 2004).

1999: 148). Kiberfeminizam nastojao je prikazati feminizam sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća monumentalnim i antiseksualnim. Takvu percepciju feminizma Wilding tumači slabim poznavanjem povijesti feminističkih teorija i prakse. Ipak, ono što je paradoksalno u odnosu kiberfeminizma prema povijesti feminizma, jest to što kiberfeminističke prakse često usvajaju mnoge strategije feminističkih pokreta. Primjeri takvih praksi i strategija su ženski separatizam nazočan u kiberfeminističkim grupama, težnje pojedinih grupa prema obnavljanju sestrinstva, te postojanje isključivo ženskih grupa u sustavima internetske komunikacije.

Nepriznavanje povijesti feminizma i feminističkih teorija problematično je za kiberfeminističku teoriju i praksu iz više razloga, smatra Wilding (1998). Kao prvo, neosporna je povezanost kiberfeminizma s prošlošću feminističke teorije, umjetničke prakse i feminističke politike. Kao drugo, nepriznavanje feminizma može se povezati s popularnim strahovima, stereotipima i pogrešnim predodžbama o feminizmu. Osim toga, gubljenje povijesnog znanja i veze s prošlim oblicima feminizma može otežati snalaženje novih generacija feministkinja u mreži mogućih oblika djelovanja. Drugim riječima, Wilding smatra da, ako kiberfeministkinje žele izbjeći pogreške koje su radile prethodne generacije feministkinja, one moraju poznavati povijest feminističke borbe.

Nova strategija feminističke orijentacije u umreženom društvu u znatno je bliskijem odnosu s različitim grupama žena čije djelovanje omogućuje globalna tehnologija. Pridruži li se ovome nužna integracija povijesnog znanja i dosadašnjih iskustva feminističke povijesti, kiberfeminizam bi u budućnosti mogao odigrati znatno važniju značajniju ulogu u rekonceptualizaciji rodni identiteta, tijela i rodni uloga. Tek bi se time stvorili temelji za adekvatnu i informiranu praksu kiberfeminističke politike.

6. ZAKLJUČAK: NASLJEĐE I PERSPEKTIVE KIBERFEMINIZMA

Rasprave o odnosima roda, tijela i tehnologije učestale su u društvu u kojem se ubrzano razvijaju nove tehnologije. Ove su rasprave rezultirale različitim mogućnostima redefiniranja analiziranih odnosa. Premda još uvijek otvoren i fluidan, kiberfeminizam je pojam koji je naročito doprinio razumijevanju izgradnje identiteta i odnosa tijela i tehnologije u virtualnom okruženju. Upravo zahvaljujući svojoj otvorenosti, kiberfeminizam je uključio raznolike feminističke teorije i prakse posredovane novim, globalnim informacijsko-komunikacijskim tehnologijama. U ovom kontekstu, važno je spomenuti shvaćanje kiberfeminizma kao pojma koji povezuje teoriju i praksu¹⁴: povezivanje teorije i prakse, naime, omogućuje bolje razumijevanje odnosa žena prema novim informacijskim tehnologijama.

Kiberfeminizam koristi feminističke postavke, ali se okreće suvremenim tehnologijama koncentrirajući se na interakcije između roda, identiteta, tijela, kulture i tehnologije (Brayton 1997). Ovo je osobito važno pri teorijskom promišljanju odnosa žena i tehnologije u suvremenim društvima, u kojima rodni odnosi nisu više određeni tradicionalnim ulogama. Pod utjecajem tehnoloških i biomedicinskih mogućnosti, tijelo je podvrgnuto individualnom izboru, a samo shvaćanje roda i rodni identiteta doživjelo je značajne izmjene uslijed širenja novih informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Rod postaje dijelom identiteta podložan individualnom izboru, redefiniciji i zamjeni.

¹⁴ Za takvo se shvaćanje zalaže Wilding, u ranije spomenutom članku (1999).

Posljedica promjene društvenih uvjeta jest pojava da su individualni identiteti sve manje fiksni, a sve više otvoreni, fluidni i individualizirani.

Najvažnije teoretičarke koje su pripomogle razumijevanju ovih procesa krajem dvadesetog stoljeća su Plant (1995) i Turkle (1995). Sadie Plant (1995) istražuje ženski doprinos razvoju tehnologije i s utopijskim optimizmom gleda na budućnost u kojoj će tehnologija sve manje biti obilježena patrijarhalnim društvenim odnosima. Njezin je pristup bio podjednako utjecajan među različitim kiberfeminističkim grupama aktivnima na internetu, kao i među teoretičarima koji promišljaju povijest odnosa žena i tehnologije, te rod i rodne identitete u kiberprostoru. Plant u odnosu žena i novih tehnologija prepoznaje subverzivan odnos, odnos koji je povijesni, ali čije implikacije za budućnost unose element pobune i preobrazbe ukupnosti društvenih odnosa. Sherry Turkle (1995) pak na primjerima virtualnih zajednica analizira konstrukciju individualnih identiteta u dodiru sa suvremenim komunikacijskim sustavima posredovanim tehnologijom. U tom kontekstu, rodni identiteti promatraju se kao fluidni i promjenljivi, a tradicionalne dihotomije između stroja i čovjeka, tehnološkog i biološkog se dokidaju.

Kao što je to još 1997. tvrdila Brayton, povezivanje feminizma s diskursima o novim tehnologijama moglo bi značajno unaprijediti feminističku teoriju i politiku. Novi i često subverzivni modeli na kojima se grade teorijske koncepcije kiberfeminizma nastali su na temelju kulturne konjunktive izazvane širenjem globalnih informacijsko-komunikacijskih sustava u uvjetima informacijskog doba i fragmentiranih postmodernih identiteta. Budući da je kiberfeminizam uključen i u teoriju i u praksu, te da je otvoren prema promjenama koje omogućavaju nove informacijske tehnologije, on bez sumnje posjeduje još neistraženi potencijal za osmišljavanje načina povezivanja povijesnih praksi feminizma sa suvremenim feminističkim projektima.

LITERATURA

Balsamo, A. (1995) *Feminism for Incurably Informed*. U: Balsamo, A., *Technologies of the Gendered Body: Reading Cyborg Women*, Durham NC, Duke University Press. [hrvatski prijevod: Balsamo, A. (1999) *Feminizam za neizlječivo informirane*. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Centar za ženske studije, 69-99.

Balsamo, A. (1995) *Forms of Technological Embodiment: Reading the Body in Contemporary Culture*. In: Featherstone, Mike and Roger Burrows (eds.): *Cyberspace, Cyberbodies, Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment*. London: Sage, 215-237. [hrvatski prijevod: Balsamo, A. (2001) *Oblici tehnološkog utjelovljenja: čitanje tijela u suvremenoj kulturi*. U: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.) *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 305-337.

Bauman, Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity Press.

Beck, U. (1986) *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt/M: Suhrkamp.

Beck-Gernsheim, E. (1994) "Auf dem Weg in die postfamilie Familie - von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft", Beck, U./E.Beck--Gernsheim, *Risikante*

Freiheiten: Individualisierung in modernen Gesellschaften, Frankfurt/M: Suhrkamp, 115-138.

Braidotti, R. (1994) *Cyberfeminism with a difference*.

http://www.let.ruu.nl/womens_studies/rosi/cyberfem.htm. [hrvatski prijevod: Braidotti, R. (1999), *Cyberfeminizam s razlikom*. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 25-43.

Brayton, J. (1997) *Cyberfeminism as New Theory*,

<http://www.unb.ca/web/PAR-L/win/cyberfem.htm>

Bromberg, H., Campana, M., Deisman, W., Lee, R., Macleod, R. E., Pardoe, T., Tyrrel, M. (1996) Interrogate the Internet, Contradictions in Cyberspace : Collective Response in Shields, R.. (ed.), *Cultures of Internet : Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*, London, Sage Publications, 124-132. [hrvatski prijevod: Bromberg, H., Campana, M., Deisman, W., Lee, R., Macleod, R. E., Pardoe, T., Tyrrel, M. (2001) Kontradikcije u kiberprostoru: kolektivni odziv. Istražimo Internet. U: Shields, R. (ur.) *Kulture Interneta*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 185-197.

Bruckman, A. S. (1993) *Gender Swapping on the Internet*, Proceedings of INET 93., The Internet Society. [hrvatski prijevod: Bruckman, A. S. (1999) Zamjena roda na Internetu. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 183-193.

Butler, J. (1990) *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, Routledge. [hrvatski prijevod: Butler, J. (2000) *Nevolje s rodnom. Feminizam i subverzije identiteta*, Zagreb, Ženska infoteka.

Castells, M. (2002) *Informacijsko doba – Ekonomija, društvo i kultura, sv. 2, Moć identiteta*, Zagreb, Golden marketing.

Fantone, L. (2003) *Final Fantasies - Virtual Women's Bodies*, In: *Feminist Theory*, Vol. 4, No. 1, 51-72, Sage Publications [hrvatski prijevod: Fantone, L. (2004), *Virtualna ženska tijela u videoigrama, Treća*, Zagreb, Vol. 6, No. 1, 28-48.

Featherstone, M. i Burrows, R. (1995) *Cyberspace, Cyberbodies, Cyberpunk. Cultures of Technological Embodiment*. [hrvatski prijevod: Featherstone, M. Burrows, R. (2001), *Kulture tehnološke tjelesnosti: Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.

Gajjala, Radhika i Mamidipudi Annapurna. *Gendering Processes within Technological Environments: A Cyberfeminist Issue*.

<http://www.rhizomes.net/issue4/gajjala.html>

Giddens, A. (1991) *Modernity and Self Identity. Self and Society in the late Modern Age*, Cambridge, Polity Press.

Giddens, A. (2002) *Preobrazba prisnosti – spolnost, ljubav i erotika u modernim društvima*, Split, Laus.

Gibson, W. (1984) *Neuromancer*, Grafton, London.

Gur-Ze'ev, Ilan. *Cyberfeminism and Education in the Era of the Exile of Spirit*. <http://construct.haifa.ac.il/~ilanzg/cyberfeminism.html>

- Haraway, D. (1985) *A Manifesto for Cyborgs: Science, Technology, and Socialist Feminism in the 1980s*, *The Socialist Review* 80: 65-106. [hrvatski prijevod: Haraway, D. (1999) Manifesto za kiborge: znanost, tehnologija i socijalistički feminizam u 1980-im. U: Nicholson, L. J. (ur.), *Feminizam/Postmodernizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 167-206.
- Holland, S. (1995) *Descartes Goes to Hollywood: Mind, Body and Gender in Contemporary Cyborg Cinema*. Holland, S. (2001) Featherstone, M. i Burrows, R. (1996) *Cyberspace, Cyberbodies, Cyberpunk. Cultures of Technological Embodiment*. [hrvatski prijevod: Holland, S. (2001) Descartes ide u Hollywood: Um, tijelo i rod u suvremenoj kiborškoj kinematografiji. U: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.), *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 225-251.
- Kuni, V. (1998) *The Future is Female*, Sollfrank (ed.), First Cyberfeminist International, obn, Hamburg. [hrvatski prijevod: Kuni, V. (1999) Budućnost je fe-mail. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 131-147.
- Mihalec, K. i N. Sudar, (2004) *Žene i Internet: hrvatska perspektiva*, Zagreb, B.a.B.e.
- Paterson, N. *Cyberfeminism*, <http://internetfrauen.w4w.net/archiv/cyberfem.txt> [hrvatski prijevod: Paterson, N. (1999) Cyberfeminizam. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 43-49.
- Plant, S. (1995) *The Future Loom: Weaving Women and Cybernetics*, in Featherstone M. i Burrows, R. (eds), *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment* 45-64. Sage. [hrvatski prijevod: Plant, S. (2001) Budućnost izviruje: Protkivanje žena i kibernetike. U: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.), *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 71-99.
- Rheingold, H. (1993) *The Virtual Community: Homesteading on the Electric Frontier*, Reading, MA: Wesley Publishing.
- Robins, K. (1995) *Cyberspace and the world we live in*, In: Featherstone M. i Burrows, R. (eds), *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment* [hrvatski prijevod: Robins, K. (2001) Kiberprostor i svijet u kojem živimo. U: Featherstone, M. i Burrows, R. (ur.), *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 195-225.
- Rosie, X. (1995) *Interview with Sadie Plant*, *Geekgirl* 1. [hrvatski prijevod: RosieX (1999), Intervju s dr. Sadie Plant. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 21-25.
- Schaffer, K. (1999) *The Contested Zone: Cybernetics, Feminism nad Representation*, O' Farrell and Valone (eds), *Virtual Gender*, University of Michigan Press. [hrvatski prijevod: Schaffer, K. (1999), Sporna zona: kibernetika, feminizam i reprezentacija. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 121-131.
- Spargo, T. (2000) *Foucault and Queer Theory*, Icon Books Ltd., Cambridge, United Kingdom. [hrvatski prijevod: Spargo, T., (2001), *Foucault i queer teorija*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.
- Stone, A. R. (1991) *Will the Real Body stand up*, please, Benedikt (ed.): *Cyberspace: First Steps*, Cambridge MA, MIT Press. [hrvatski prijevod: Stone, A. R. (1999), *Neka*

stvarno tijelo ustane, molim! U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 99-121.

Turkle, S. (1995), *Life on the Screen: Identity in the age of te Internet*, New York, Touchstone.

Wajcman, J. (2004) *TechnoFeminism*, Cambridge, Polity Press.

Wilding, F. (1998) *Where is Feminism in Cyberfeminism*, nparadoxa #3, London. [hrvatski prijevod: Wilding, F. (1999), Gdje je feminizam u cyberfeminizmu. U: Marković, I. (ur.), *Cyberfeminizam*, Zagreb, Centar za ženske studije, str. 147-161.

CYBERFEMINIST APPROACHES TO GENDER, THE BODY AND TECHNOLOGY

SUMMARY

The article discusses and contextualizes cybefeminist approaches to gender, the body and technology. Cyberfeminist theory and activist practices developed in the 1990s were based on the previously existing feminist theory but focused on the effects and possibilities of the new technologies. Before discussing the tenets of cyberfeminism, the text summarizes the 1970s feminist discussions of the potential of technology to bring about change in gender relations. This is followed by a summary of Donna Haraway's cyborg metaphors from the 1980s. Sadie Plant and Sherry Turkle were the most influential cyberfeminist theoreticians of the 1990s. Their work, as well as the works of other cyberfeminists, is discussed from Judy Wajcman's technofeminist perspective. Special attention is devoted to a discussion of how gender is constructed in a technological environment. New identities come about as a result of the encounter of the body and the new technologies. The text concludes with an historical contextualization of the term «cyberfeminism», recapitulating the perspectives it has opened to the feminist theory and practice.

KEY WORDS: *gender, body, technology, identity, cyberfeminism, cyberspace*

UPUTE SURADNICIMA

OPĆE UPUTE

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju objavljuje samo članke koji se recenziraju. Časopis izlazi jednom godišnje. Recenzirani članci kategoriziraju se u sljedeće kategorije:

- izvorni (znanstveni) članak – *original (scientific) paper*
- prethodno priopćenje – *preliminary communication*
- pregledni članak – *review*
- izlaganje sa znanstvenog skupa – *conference paper*
- stručni članak – *professional paper*

Izvorni članak sadrži do sada još neobjavljena izvorna istraživanja iskazana na objektivno provjerljiv način.

Prethodno priopćenje sadrži nove rezultate (znanstvenih) istraživanja, koji zahtijevaju brzo objavljivanje. Ne mora omogućiti provjeru iznijetih rezultata.

Pregledni članak mora biti originalan, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autorovog izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već publicirane radove, kao i pregled tih radova.

Izlaganje sa znanstvenog skupa, prethodno referirano na takvom skupu, mora biti objavljeno u obliku cjelovitog članka i to samo u slučaju ako nije prije toga objavljeno u zborniku skupa.

Stručni članak sadrži korisne priloge iz određene struke i ne mora predstavljati izvorna istraživanja.

Kategoriju znanstvenih i stručnih članaka može predložiti autor, ali konačnu odluku o tome, na osnovi recenzija, donosi Uredništvo. Recenzenti su stručnjaci iz područja (ili grane) koju autor/i članka obrađuje. Oni ne znaju tko je (su) autor/i članka koji recenziraju, a autor/i ne zna/ju tko su recenzenti.

Autori trebaju biti spremni na eventualno popravljivanje teksta prema uputama recenzenata te na kontrolu lektorskih ispravaka i posljednju korekturu.

Autor/i članka dobivaju od Uredništva po dva primjerka broja ACTA IADERTINA u kojem je njihov rad objavljen i dvadeset separata.

Uredništvo prima isključivo neobjavljene rukopise. Radovi se dostavljaju uredništvu koje ih prihvaća tijekom čitave akademske godine na adresu:

Acta Iadertina – časopis Odjela za filozofiju, Odjela za pedagogiju i Odjela za sociologiju, Sveučilište u Zadru, (Odjel za sociologiju), Obala kralja Petra Krešimira IV/2, 23000 Zadar.

Tekstovi se dostavljaju na papiru u dva identična primjerka i na disketi. Radovi moraju biti otipkani samo s jedne strane papira A4 formata. Tekst treba biti otipkan u dvostrukom proredu (30 redaka na stranici) u standardnom kompjutorskom pismu

Times New Roman i veličini fonta 12. Sve stranice trebaju biti uredno numerirane. Uredništvo pridržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i standardima hrvatskog književnog jezika. Rukopisi se ne vraćaju. Disketa se nakon obrade teksta vraća autoru. Članci mogu biti pisani samo na hrvatskom jeziku.

OPREMA RUKOPISA

1. Poželjni opseg znanstvenih i stručnih radova (uključujući i sažetak, bibliografiju i mjesta za tablične/grafičke priloge) iznosi između jednog i dva autorska arka (od 16 do 32 tipkane stranice). U dogovoru s glavnim i odgovornim urednikom opseg članak smije biti i veći.

2. Na prvoj stranici rada treba pisati naslov rada ispisan velikim slovima, ime(na) i prezime(na) autora i naziv ustanove i odjela na kojem je (su) autor(i) zaposlen(i).

3. Autorima se preporučuje da pri upućivanju na tuđe tekstove, kao i pri njihovom citiranju, radi ekonomičnosti i preglednosti koriste sljedeći model:

Izvor treba navesti u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade i sadrži prezime autora, godinu izdanja i, ako je riječ o citatu, broj stranice, npr. (Rawls, 1971) ili (Rawls, 1971: 136). Ako rad ima dva autora, treba navesti oba, npr. (Horkheimer i Adorno, 1989). U slučaju zajedničkog rada trojice ili više autora koristi se i oblik "i suradnici", npr. (Prelog i sur., 1979). Sve reference u tekstu navode se kao i prvi put, odnosno ne koriste se oblici poput "ibid.", "op. cit." i slično.

Navode i bibliografske podatke valja pisati na sljedeći način:

Iza svakog navoda, koji mora biti označen navodnim znacima (»navod«, „navod“ ili "navod"), treba doći u zagradi kratka bibliografska bilješka. Na primjer:

»To znači da su istina i neistina u mišljenju,...« (Bošnjak, 1996: 9).

Ako unutar navoda treba nešto ponovno označiti navodnicima, onda oni trebaju biti jednostruki (,unutrašnji navod', 'unutrašnji navod', 'unutrašnji navod').

Autorima se sugerira da bilješke (fusnote) isključivo koriste za dodatna objašnjenja i komentare uz osnovni tekst, a ne za bibliografske podatke.

4. U popisu literature (bibliografiji), koji se navodi na kraju rada, u dvostrukom proredu kao i glavni tekst, treba navesti pune podatke o svim djelima koja se spominju u referencama. Radovi se navode abecednim redom prema prezimenima autora i kronološkim redom za radove istog autora. Ukoliko se navodi više radova istog autora koji imaju istu godinu izdanja, treba ih razlikovati slovima (a, b, c, itd.) iza godine izdanja. U slučaju zajedničkog rada više autora, u popisu literature se ne koristi oblik "i suradnici", nego se navode svi autori. Popis literature treba izraditi prema dolje navedenim primjerima:

- knjiga

Bošnjak, B. (1996) *Filozofija istine*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo.

- članak u časopisu

Despot, B. (1992) Agresivnost europske filozofije slobode u Hegelovoj filozofiji prava, *Metodički ogledi*, Zagreb, god. 3, sv. 2 (5), str. 29-39.

- rad u zborniku
Kardum, I. (2004) Evolucijski pristup u psihologiji ličnosti. U: Hrgović, J. i Polšek, D. (ur.), *Evolucija društvenosti*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, str. 129-143.
- www izvori
Ime(na) autora (ako je/su poznata), naslov dokumenta, datum nastanka (ako se razlikuje od datuma pristupa izvoru), naslov potpunog djela (kurziv), potpuna http adresa, datum pristupa dokumentu
- članak u elektroničkom časopisu
Stojanovski J. Croatian libraries : the war is behind us what brings the future? *Ariadne. The Web version* (1996), 5.
URL: <http://www.ukoln.ac.uk/ariadne/issue6>
- tekst na web stranici
Burka, Lauren P. A hypertext history of multi-user dimension. *The MUDdex*.1993.
URL: <http://www.apocalypse.org/pub/u/lpd/muddex/essay/>

5. Uz svaki primjerak teksta treba priložiti SAŽETAK na hrvatskom i SUMMARY na engleskom jeziku (ili nekom drugom svjetskom jeziku). Sažetak treba iznositi između 15 do 20 redaka te treba upućivati na svrhu rada, upotrijebljenu metodologiju, najvažnije rezultate i zaključak. Sažetak se prilaže na posebnom listu s naslovom rada, imenom i prezimenom autora, nazivom institucije i odjela u kojem radi s oznakom "Sažetak". Na kraju sažetka, pod oznakom KLJUČNE RIJEČI (KEY WORDS) treba abecednim redom navesti najvažnije termine i pojmove o kojima se raspravlja u članku.

